

Historická geografie

45/2
2019

Z OBSAHU: Metody leteckého průzkumu pohřbených krajín: mapování archeologického dědictví v prostředí GIS ■ Klasifikace historických cest podle poloh zaniklých popravců v krajině ■ Problematika sítě starých cest na Zbraslavsku a zapomenutý most nad Lipenci ■ Královské věnné město Jaroměř a jeho panství v době předbělohorské (historickogeografické aspekty problematiky) ■ Vnímání krajiny východočeských královských věnných měst v Ottových Čechách ■ Prameny historické geografie jako zdroj pro výzkum lokálních míst paměti na příkladu hory Heidelberg / Žalý v Krkonoších ■ Hlásná Třeban je krásná... Příspěvek k poznání počátků meziválečných vilo-chatových rekreačních kolonií v Hlásné a Zadní Třebani a v Letech

Historická geografie
45/2 (2019)

HISTORICKÁ GEOGRAFIE / HISTORICAL GEOGRAPHY
45/2 (2019)

VEDOUCÍ REDAKTOR / EDITOR-IN-CHIEF

PhDr. Robert ŠIMŮNEK, Ph.D., DSc. (simunek@hiu.cas.cz)

REDAKČNÍ RADA / ASSOCIATE EDITORS

PhDr. Pavel BOHÁČ, Praha

doc. Ing. Jiří CAJTHAML, Ph.D., ČVUT v Praze, katedra mapování a kartografie

PhDr. et PaedDr. Jiří DVOŘÁK, Ph.D., Historický ústav Filozofické fakulty

Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích

Dr. Ryszard GLADKIEWICZ, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, Polsko

Mgr. Eva CHODĚJOVSKÁ, Ph.D., Moravská zemská knihovna, Brno

prof. RNDr. et. Mgr. Peter CHRASTINA, Ph.D., Univerzita Sv. Cyrila a Metoda, Trnava,
Slovensko

doc. RNDr. Pavel CHROMÝ, Ph.D., Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy
v Praze

RNDr. Zdeněk KUČERA, Ph.D., Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy v Praze

prof. PhDr. Eva SEMOTANOVÁ, DrSc., Historický ústav Akademie věd České
republiky, v. v. i., Praha

PhDr. Robert ŠIMŮNEK, Ph.D., DSc. Historický ústav Akademie věd České
republiky, v. v. i., Praha

prof. PhDr. Josef ŽEMLIČKA, DrSc., Historický ústav Akademie věd České
republiky, v. v. i., Praha

VYDÁVÁ / PUBLISHED BY

Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha

The Institute of History, Czech Academy of Sciences, Prague

ADRESA / ADDRESS

Prosecká 76

190 00 Praha 9 – Nový Prosek

TEL.:

(+420) 225 443 260

ZKRATKA ČASOPISU / JOURNAL SHORTCUT

HG

Historická geografie vychází dvakrát ročně / Historical Geography is published
twice a year

ISSN 0323–0988

HISTORICKÁ GEOGRAFIE

HISTORICAL GEOGRAPHY

45/2

**Historický ústav
Praha 2019**

ISSN 0323–0988

© Pavel Bolina, Dušan Cendelín, Günter Fiedler, Martin Gojda, Ondřej Gojda,
Tomáš Klimek, Tomáš Korbel, Jiří Kupka, Václav Matoušek, Eva Semotanová,
Bohumír Smutný, Robert Šimůnek, Jana Vojtíšková, 2019

STUDIE

Martin Gojda – Ondřej Gojda*

METODY LETECKÉHO PRŮZKUMU POHŘBENÝCH KRAJIN: MAPOVÁNÍ ARCHEOLOGICKÉHO DĚDICTVÍ V PROSTŘEDÍ GIS

METHODS OF AERIAL PROSPECTION OF BURIED LANDSCAPES.
GIS-BASED MAPPING OF ARCHAEOLOGICAL HERITAGE

Keywords

archaeological remote
sensing
aerial photography
cropmarks
GIS
data preprocessing
semi-automated raster data
vectorisation
georeferencing

Abstract

The identification of crop-marked relics of past settlement activities by means of active-interpretive aerial prospection and via the analysis of aerial photographs and satellite imagery contributes largely to the quantitative enrichment of (national, regional, local) sites and monuments records. For the purpose of the central Czech archaeological information system “Archaeological map of the Czech Republic” a production of digital sites and monuments maps/plans based on interpreted aerial images gathered during the 1992–2015 programme on aerial reconnaissance (Inst. of Archaeology, Czech Academy of Sciences) was launched recently.

* Prof. PhDr. Martin Gojda, CSc., DSc., Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i., Letenská 4, 118 01 Praha 1; Instytut archeologii, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie; ul. Wóycickiego 1/3, bud. 23, Warszawa. E-mail: gojda@arup.cas.cz. – Ing. Ondřej Gojda, PhD., Česká zemědělská univerzita v Praze, Kamýcká 129, 164 00 Praha 6. E-mail: gojda@rektorat.czu.cz. – Článek vznikl v rámci grantového projektu Archeologický informační systém ČR – druhá generace (AIS-2, reg. č. CZ.02.1.01/0.0/0.0/16_013/0001439) pod správou MŠMT s podporou operačního programu Výzkum, vývoj a vzdělávání.

Úvod

Za jednu z nejdůležitějších metod sběru archeologických dat je již od poloviny minulého století považována identifikace archeologických památek z výšky, konkrétně metoda přímého (archeologem z nízko letícího letadla uskutečňovaného) vizuálního průzkumu krajiny, která je nejčastěji označována jako letecká archeologie či letecko-archeologický průzkum. V souvislosti s výrazným rozšířením možností, které pro odhalování nemovitých archeologických pramenů z výšky nabízejí současné technologie, resp. obory jako dálkový průzkum Země (DPZ) a obrazová spektroskopie (letecké měřické snímky/LMS, z letadel, družic a dronů pořizovaná digitální data zachycující odlišnosti spektrálních projevů jak přírodních, tak umělých objektů na zemském povrchu, tedy multi- a hyperspektrální snímky a lidarová data), se v posledních letech přešlo k užívání termínu dálkový archeologický průzkum (DAP), který integruje řadu speciálních postupů a jimi produkovaných dat. Přesto letecká prospekce i nadále zůstává tam, kde může být i v současnosti těžko nahraditelná moderními postupy, nepominutelnou složkou DAP.¹ Právě tímto tradičním způsobem DAP se v dlouhodobém programu letecké archeologie pražského Archeologického ústavu AV ČR (ARÚP) podařilo v nemalé míře dosáhnout jak kvantitativního, tak kvalitativního obohacení pramenné základny české archeologie o zhruba jeden tisíc lokalit a výrazně posunout naše znalosti o vývoji pravěké a historické (kulturní) krajiny.²

Výsledkem heuristické části uvedeného programu, realizovaného v letech 1992–2015, je rozsáhlý Archiv (analogových) leteckých snímků (ALS)³ a Archiv digitálních leteckých snímků (ADLS; na jedné straně těch, které byly pořízeny digitálním fotoaparátem, na straně druhé diapositivů, negativů a pozitivů oskenovaných do elektronické formy),⁴ které jsou postupně ukládány do centrální (celorepublikové) výzkumné infrastruktury *Archeologický informační systém ČR*, resp. do digitálního

¹ K terminologickému označování tohoto druhu DAP srov. Ladislav ŠMEJDA, *Interpretive and Analytical Approaches to Aerial Survey in Archaeology*. *Interdisciplinaria Archaeologica – Natural Sciences in Archaeology* 8, 2017, č. 1, s. 79–92; Gert VERHOEVEN, *Are We There Yet? A Review and Assessment of Archaeological Passive Airborne Optical Imaging Approaches in the Light of Landscape Archaeology*, 2017, *Geosciences* 86. doi:10.3390/geosciences7030086.

² Souhrnně Martin GOJDA, *Archeologie a dálkový průzkum. Historie, metody, prameny*, Praha 2017, kap. I. 4.

³ Martin GOJDA, *Archiv leteckých snímků Archeologického ústavu AV ČR v Praze (1992–2007)*, *Archeologické rozhledy* 60, 2008, s. 144–146.

⁴ Podrobně Martin GOJDA – Lucie ČULÍKOVÁ, *Archive of aerial photographs*, in: *Structuring Archaeological Evidence*, ed. Martin Kuna, Prague 2015, s. 89–98.

archivu její platformy zvané *Archeologická mapa ČR*.⁵ Využit potenciálu tohoto fondu znamená realizovat jeho pokročilé zpracování, tj. transformaci interpretovaných snímků pohřbených archeologických lokalit, zachycujících prostřednictvím (převážně) vegetačních příznaků projevy pravěkých a historických sídelních aktivit, do podoby digitalizovaných plánů umístěných ve formě vektorové vrstvy v prostředí GIS.

Objekty archeologického zájmu v datech dálkového průzkumu, jejich interpretace a datování

Dálkový archeologický průzkum chápeme jako obor, který ve své náplni integruje dva aspekty: průzkumný a dokumentační. Takovéto vymezení DAP předpokládá, že vedle vlastní prospekce archeologických nemovitých objektů a komponent nás zajímají i ty kategorie kulturní krajiny, které není třeba detekovat (tedy identifikovat buď přímým leteckým průzkumem, anebo interpretací obrazu povrchu země zachyceného na fotografii), protože jsou více či méně dobře fyzicky zachované. Jsou to např. historická jádra měst a vesnic, jejich plužiny, opevněná sídla, výrobní areály, komunikace aj. V tomto pojetí je dálkový archeologický průzkum nedílnou součástí krajinné archeologie a historie. Poznatky získané metodami DAP jsou pro analýzu a rekonstrukci zaniklé krajiny v mnoha případech rozhodující, protože díky jejich velkému prostorovému záběru lze s jejich pomocí hledat a rekonstruovat vazby mezi sídelními jednotkami, jejich hospodářským zázemím a okolním přírodním prostředím.

Předkládaný příspěvek je zaměřen na průzkumný aspekt DAP a jeho cílem je přiblížit odborné veřejnosti proces, jímž jsou zpracovávána primární data, tedy obrazy zemského povrchu, zaznamenané některým z technických zařízení k tomu určených, a uložené buď v tradiční analogové formě (negativy, kontaktní či zvětšené papírové pozitivy, diapositivy) nebo v digitální podobě. Aby bylo zřejmé, o jakou kvalitativní (druhovou) škálu nemovitých památek se jedná, je připojen také jejich stručný přehled. Ten nám poskytne představu, které kategorie památek ukrytých pod povrchem země jsou evidovány prostřednictvím vegetačních/porostových příznaků a následně se stávají předmětem pokročilého zpracování, konkrétně mapování – tvorby digitálních plánů jednotlivých objektů a/nebo jejich shluků, označovaných obvykle jako areály, lokality či naleziště. Obecně můžeme tyto památky rozdělit chronologicky na pravěké (neolitem počínaje) – raně středověké na straně jedné a historické (vrcholný středověk, novověk, industriální – moderní doba) na straně druhé.

Zatímco převážná většina archeologických pramenů evidovaných na konkrétním území klasickými terénními postupy (převážně exkavací) je dokladem určitých

⁵ Martin KUNA – Olga LEČBYCHVÁ – Zdena KOSAROVÁ – David NOVÁK, Obsah vytvářený komunitou, Zprávy památkové péče 78, 2018, č. 1, s. 35–44; www.archeologickamapa.cz [cit. 4. 6. 2019]; <http://digiarchiv.amapa.cz/home> [cit. 4. 6. 2019].

druhů sídelních aktivit, z hlediska celkového počtu a druhového zastoupení objektů, do jejichž kontextu původně patřily, jsou tyto prameny víceméně nekompletní. Zejména u nálezu staršího data nebyl na informaci o jejich přesném a kdykoli rekonstruovatelném umístění v terénu (lokalizaci) brán přílišný zřetel, zatímco dnes má přesná prostorová identifikace archeologických památek prvořadý význam. Jejich největší předností je skutečnost, že většinou je lze (více či méně přesně) chronologicky zařadit, takže s jejich pomocí jsme schopni sledovat vývojovou (dis)kontinuitu zájmového území, stejně tak jako jejich umístění ve vztahu k základním činitelům přírodního prostředí. V porovnání s tím mají informace shromážděné některou z metod dálkového průzkumu jiné charakteristiky. V první řadě je poloha identifikovaných komponent přesně vymežitelná v zeměpisných koordinátech či v rovinném souřadnicovém systému a jako body či polygony lze tyto komponenty analyticky zpracovat, např. pomocí GIS.

I když je třeba mít na paměti, že z různých důvodů (pomineme-li ty, které se mění každoročně, pak jsou to zejména svažitost terénu, intenzita orby a odlesňování, protože právě ty ovlivňují erozi) jsou archeologické památky zviditelněné na povrchu některými z tzv. příznaků (nejčastěji porostových) v naprosté většině případů pouze určitou částí větších celků (jednotlivých či několika sídelních areálů, které na sebe navazují a částečně či zcela se překrývají), významná je přitom jiná skutečnost. Celkovou velikost plochy zaplněné komponentami sice většinou nelze stanovit, nicméně prostřednictvím vegetačních příznaků máme k dispozici celkový půdorys konkrétní části jednoho sídelního areálu (případně několika sídelních areálů, které se překrývají) a můžeme na něm určit jeho kvalitativní a kvantitativní složení, tedy druhové zastoupení jednotlivých objektů, jejich vzájemný prostorový vztah (který v případě pravidelného rozmístění objektů vyjadřuje jejich pravděpodobnou současnost) a jejich příslušnost k jednomu a témuž sídelnímu areálu. Soubor takovýchto komponent lze využít k dalším analýzám. Výsledky leteckého vizuálního průzkumu tedy ve srovnání s pramenitou základnou shromažďovanou dlouhodobě tradičními postupy potvrzují husté pravěké osídlení mnoha poloh, zároveň nás ale informují o tom, jakými druhy a jakým počtem objektů jsou tyto polohy zaplněny (obr. č. 1 a 2).

Areály pravěkých populací v nížinných oblastech, v tzv. první sídelní zóně naší krajiny jsou podle svědectví DAP doloženy poměrně rozsáhlou škálou sídelních komponent. Většina z nich vypovídá o tom, že byly součástí obytných jednotek sídelních areálů (venkovských osad). Palimpsest (v terminologii letecké a krajinné archeologie shluk vzájemně se překrývajících památek různého stáří), který na nich objekty (domy, jámy, ohrazení) při pohledu z výšky vytvářejí, svědčí o dlouhodobém, resp. opakovaném obývání míst s jejich výskytem. Toto svědectví je ostatně potvrzeno výpovědí povrchových průzkumů (sběrů), které jednoznačně ukazují na kontinuální využívání pravěkých sídelních zón a areálů.⁶ Často se však v tomto palimpsestu objevují objekty

⁶ Martin KUNA, Keramika, povrchový sběr a kontinuita pravěké krajiny, *Archeologické rozhledy* 50, 1998, s. 192–223.

Obr. č. 1. Typy objektů a jejich morfologie evidované leteckým průzkumem v Čechách.

A. 1: ohrazení (přikopy/žlaby vymezující konkrétní prostor); A. 2: linie (přikopy/žlaby/úvozy směřující z jednoho místa prostoru na místo jiné); B: liniové systémy; C: bodové/plošné objekty (jámy, zahloubená obydlí, kúlové/sloupové jamky/jámy); I: bodový objekt soliterní; II: neuspořádaný/strukturovaný shluk bodových objektů stejného druhu; III: kombinace bodových objektů a ohrazení buď funkčně propojených (III. 1), či vzájemně nesouvisejících (III. 2.). – Projekt ArÚ AVČR; podle: M. GOJDA, Archeologie a dálkový průzkum (jako pozn. 2) , s. 339.

morfologicky různorodého charakteru, které naznačují, že v čase dlouhého trvání se funkce těchto areálů měnila (obr. č. 3).

Nejrozšířenějším druhem objektu v pravěkých/raně středověkých areálech indikovaných vegetačními příznaky jsou v nížinné sídelní zóně tzv. bodové objekty. Největší počet z nich reprezentují kulturní (odpadní, zásobní aj.) jámy většinou kruhového a oválného půdorysu, což odpovídá situaci známé z archeologických odkryvů, kde především na pravěkých sídlištích (neolit – doba železná; později v počtech bodových objektů výrazně stoupá podíl zahloubených obydlí) jsou většinou nejrozšířenějším z nemovitých objektů. Jejich výskyt byl zaznamenán na výrazné většině všech dosud fotoletecky dokumentovaných sídlišť, kde zpravidla tvoří jejich nejpočetnější kompo-

Obr. č. 2. I po téměř dvou desetiletích (1992–2010) systematicky vedeného leteckého průzkumu konkrétního prostoru vhodného k tvorbě vegetačních příznaků může z různých příčin (obvykle klimatických) dojít k odhalení velkého počtu dosud neevidovaných areálů, jak dokládá mapa lokalit nově detekovaných leteckým průzkumem prostřednictvím vegetačních příznaků v letech 2011 a 2012. Identifikace zhruba stejného počtu lokalit na stejném teritoriu trvala v předchozím období zhruba sedm let.

mentu. Vedle jam se v areálech pohřbených sídlišť objevují čtverhranné bodové objekty nejčastěji obdélníkového tvaru (s ojediněle se vyskytujícími vstupními předsíňkami), jejichž tvar a rozměry ($3,5\text{--}5 \times 2\text{--}3$ m) zřetelně indikují, že se jedná o zahlobené obytné jednotky – (polo)zemnice. Do sídlištního kontextu řadíme malá ohrazení obdélníkového až čtvercového půdorysu a délce jedné strany 10–20 m se zaoblenými nárožními a většinou s jedním vstupem, které s ohledem na výsledky jejich exkavace⁷ bezpečně interpretujeme jako základové žlaby stěn nadzemních budov (obydlí?) ze starší doby železné (obr. č. 4; srov. též obr. č. 7 a 9). Stejnou někdejší funkci přisuzujeme výrazně delším (25–40 m) liniově uspořádaným řadám bodových objektů – kúlůvých/sloupových jam doplněných po určité části obvodu o základové žlaby, jejichž stáří dovedeme v dosud evidovaných případech bezpečně datovat do staršího a mladšího neolitu (kultura s lineární, resp. s vypíchanou keramikou). Evidovány jsou také

⁷ Radka ŠUMBEROVÁ, *Cesta napříč časem a krajinou*, Praha 2012, s. 27.

Obr. č. 3. Prostřednictvím vegetačních příznaků zviditelněný palimpsest liniových a bodových objektů pravěkého a historického původu ukrytých pod povrchem země. A: luneta – prvek polního opevnění z koncové fáze napoleonského období; B: zahloubené obytné jednotky (ml. doba železná/doba římská?) a sídlištní jámy; C: půdorysy lichoběžníkovitých ohrazení, velmi pravděpodobně základových žlabů stěn nadzemních domů z mladšího neolitu. Lokalita Louny. – Foto Martin Gojda (2005).

nepočetné doklady lokalit s bodovými objekty obdélného půdorysu uspořádanými do pravidelných řad, které lze s velkou pravděpodobností interpretovat jako (řadová) pohřebiště.

Kromě bodových objektů jsou v nížinných oblastech ve větší míře zastoupeny liniové útvary. Většinou se jedná o příkopy vymezující kruhové, oválné nebo čtyřúhelníkové areály. Interpretaci těchto tzv. příkopových či palisádových ohrazení hledáme většinou v pohřebních, event. v rituálních či jiných ceremoniálních praktikách pravěkých společností. Nejčastěji se vyskytují malé kruhy a čtverce o průměru 5–20 m, resp. o délce stran 5–15 m, jejichž středy jsou buď prázdné, nebo je v nich umístěn bodový objekt (hrobová jáma/komora); ojediněle je linie příkopu přerušena vstupem. Jako funerální objekty – konkrétně tzv. dlouhé mohyly – interpretujeme také protáhlá, řádově desítky metrů dlouhá lichoběžníková ohrazení. Při letecké prospekci byla dále identifikována (středně velká – velká) kruhová ohrazení interpretovaná jako mladoneolitické

Obr. č. 4. Vegetačními příznaky dokonale zviditelněné půdorysy nadzemních domů ze starší doby železné (2,3), (polo)zemnice blíže neznámého pravěkého stáří (1) a nepravidelně rozptýlených sídlištních jam (4). Lokalita Straškov, okres Litoměřice; srov. obr. č. 7 a 9.
– Foto Martin Gojda (2003).

rondely,⁸ velká příkopová ohrazení převážně datovatelná do počátku pozdní doby kamenné (kultury michelsberská, jordanovská, nálevkovitých pohárů) a jedno- či vícenásobné příkopy ohrazující ostrožná halštatská a raně středověká hradiště. Specifickým druhem příkopových ohrazení jsou komponenty novověkého polního opevnění a venkovský dvorec, datovaný zjišťovacím terénním odkryvem do počátku vrcholného středověku.⁹

⁸ Jaromír KOVÁRNÍK, Mladoneolitické zemědělci a kruhové monumenty. Trojitý rondel kultury s vypíchanou keramikou v Plotišťích n/L II, *Anthropologia integra* 7 (1), 2016, s. 31–44.

⁹ Podrobnější přehled M. GOJDA, *Archeologie a dálkový průzkum* (jako pozn. 2), kap. III. 2 – III. 3.

Dosavadní způsob tvorby digitálních plánů zahloubených a vegetací zviditelněných archeologických objektů/lokalit v prostředí GIS

Abychom letecký/družicový snímek s námi interpretovaným obrazem zemského povrchu přeměnili na plnohodnotný dokument, na němž jsou zachycena archeologická data srovnatelná s daty získanými jinými postupy (např. kresebnou či plánovou dokumentací archeologických situací odkrytých terénním výzkumem), tedy v prameny, se kterými lze dále odborně pracovat (především je kvalifikovaně analyzovat a interpretovat), je nutné fotografii pořízenou fotoaparátem držným v ruce narovnat (rektifikovat), tedy převést šikmý snímek na vertikální obraz, ve kterém vzdálenosti mezi objekty a jejich vzájemná poloha – na původní fotografii zachycené ve zkreslené podobě – co nejpřesněji odpovídají realitě a jsou zobrazeny ve známém měřítku (obr. č. 5). Tím získávají informace uložené na letecké fotografii stejnou kvalitu jaká je požadována od dokumentace nemovitých archeologických objektů při terénních odkryvech – známe jejich přesnou velikost, tvar, rozměry a vzájemné prostorové vztahy. Finálním produktem tohoto procesu je podrobná mapa velkého měřítka vegetačními příznaky zviditelněné části sídelního areálu, na níž/němž jsou zachyceny půdorysy všech archeologicky interpretovaných objektů, případně další skutečnosti zachycené na analyzovaných leteckých snímcích, které mají význam např. pro pochopení transformačních procesů ovlivňujících stupeň zviditelnění konkrétní lokality (zejména kolúviální eroze a zaniklá koryta vodních toků).

Obr. č. 5. Znázornění principu rektifikace geometricky pravidelného útvaru (např. pravěkého příkopového ohrazení) zachyceného na šikmé letecké fotografii prostřednictvím tzv. Möbiusovy sítě. – Podle: Irwin SCOLLAR, Transformation of Extreme Oblique Aerial Photographs to Maps or Plans by Conventional Means or by Computer, in: Aerial Reconnaissance for Archaeology, ed. David Wilson, London 1975, s. 52–59.

Obr. č. 6. Mapa okolí Dorchesteru (Oxfordshire, Anglie) s ortorektifikovanými archeologickými objekty evidovanými ve třicátých letech 20. století G. Allenem prostřednictvím porostových příznaků. – Podle: George G. W. ALLEN, *Discovery from the air* (jako pozn. 11).

Produkce map a plánů z leteckých fotografií zachycujících objekty/místa/lokality/areály archeologického zájmu zviditelněné vegetačními (a dalšími) příznaky sahají do počátků letecko-archeologického průzkumu. Jsou spjaty s aktivitami O. G. S. Crawforda, jedné z hlavních zakladatelských osobností tohoto oboru. Ten díky svému univerzitnímu vzdělání v geografii a v důsledku jeho dlouhodobého profesionálního účinkování v britské mapovací službě Ordnance Survey již ve 20. letech 20. století považoval za hlavní cíl letecké archeologie tvorbu plnohodnotných map, které jsou výsledkem analýzy leteckých fotografií a kartograficky přesné transformace objektů na nich dohledaných a interpretovaných jakožto objekty archeologického zájmu/původu.¹⁰ Převážně se však v jeho práci stávaly předmětem kartografického zpracování

¹⁰ Osbert G. S. CRAWFORD, *Air-Photography for Archaeologists*, London 1929.

lokalitely s fyzicky zachovanými relikty památek. Výrazné zaměření na mapování lokalit detekovaných vegetačními příznaky je spjato až s Crawfordovým následovníkem G. Allenem, jehož letecko-průzkumné aktivity ze 30. let byly souhrnně publikovány až téměř půl století po jeho smrti (obr. č. 6).¹¹

Tvorbu plánů z interpretovaných šikmých leteckých fotografií je za současných softwarových možností nejlépe provádět v prostředí GIS, za pomoci georeferencovaných leteckých měřických snímků, dnes běžně dostupných na internetových mapových serverech (zejm. geoportál Českého úřadu zeměměřického a katastrálního – ČÚZK, fondy společností Geodis a TopGis na serveru <https://mapy.cz>, či globálně nejrozšířenější portál <https://www.google.com/maps>). Na jejich podkladě jsou rektifikovány šikmé snímky a do samostatné vrstvy je následně digitalizován (resp. vektorizován) jejich archeologický obsah (obr. č. 7–9). Tímto způsobem jsou do jedné vrstvy (shapefilu) postupně zanášeny plány všech fotoletecky zachycených lokalit, které lze následně prohlížet na podkladu topografických map nebo leteckých či družicových ortofotomap dostupných přes internetové geoportály (zejména CENIA, ČÚZK). Lze shrnout, že veškeré kroky procesu vektorizace tvarů porostových příznaků jsou v současnosti prováděny manuálně (myšleno samozřejmě za pomoci výpočetní techniky v prostředí GIS), bez jakéhokoli zásahu automatizačních algoritmů. Jak ukážeme v další kapitole, je díky dostupným technologiím možné některé kroky tohoto procesu alespoň částečně zautomatizovat.

Popsaný postup tvorby digitálních plánů někdejších sídelních aktivit, zachycených na leteckých fotografiích v podobě porostových příznaků, je dnes běžně využívanou metodou pokročilého zpracování primárních fotoleteckých dat. Od nástupu praktické implementace GIS do archeologie v 90. letech minulého století tento způsob mapování přímých (stínových, půdních) a nepřímých (vegetačních) indikátorů přítomnosti podpovrchových objektů ovlivnila nejprve tato inovace britský *National Mapping Programme (for England)*, globálně nejambicióznější projekt mapování nemovitého kulturního dědictví založeného na analýze leteckých fotografií a archeologické interpretaci výše uvedených indikátorů na nich zachycených.¹² Ten byl péčí Královské komise pro historické památky (později integrované do English Heritage, dnes Historic England) zahájen roku 1992 a pracovalo se v něm zpočátku s papírovými mapami. S přibývajícím dostupností digitálních mapových souborů a s podporou GIS se tehdejší postup již v 90. letech zásadně transformoval do procesu tvorby unikátní shapefilové vrstvy vektorizovaných map/plánů zaniklých komponent anglické kulturní krajiny. Od prvního desetiletí 21. století se tento postup stal jakýmsi standardem na těch pracoviš-

¹¹ George G. W. ALLEN, *Discovery from the air*, Aerial Archaeology 10, 1984.

¹² Např. Peter HORNE, *A Strategy for the National Mapping Programme*, English Heritage, London 2009, online: <https://historicengland.org.uk/research/methods/airborne-remote-sensing/aerial-investigation/> [cit. 4. 6. 2019]; souhrnně M. GOJDA, *Archeologie a dálkový průzkum* (jako pozn. 2), s. 168–169.

Obr. č. 7. Rektifikovaná šikmá letecká fotografie zasazená v prostředí GIS ArcMap do veřejně dostupné ortofotomapy. Archeologický obsah (červené linie a body) je vektorizován do samostatné vrstvy (Straškov, okr. Litoměřice; srov. obr. č. 3 a 9). – V GIS ArcMap zpracoval Ondřej Gojda.

Obr. č. 8. Mapa archeologických lokalit identifikovaných na ortofotomapách (www.mapy.cz) a šikmých leteckých snímcích katastru obce Ctiněves (okr. Litoměřice). – V GIS ArcMap zpracoval Ondřej Gojda.

tích, kde se systematická transformace interpretovaných dat dálkového průzkumu provádí. U nás tento způsob mapování uvedl do praxe L. Šmejda, který v publikované verzi své dizertační práce demonstroval na několika vybraných příkladech jeho potenciál, resp. využitelnost v našem prostředí.¹³

Z předchozích řádek je tedy zřejmé, že tímto způsobem zpracované fondy ALS/ADLS ARÚP významně obohatí centrální informační systém AMČR. Proces podrobného mapování dat z uvedených fondů byl zahájen v rámci projektu *Od nálezu ke struktuře: informační systém dálkového průzkumu a potenciál letecké fotografie pro tvorbu archeologických map* (GAČR 2013–15). V jeho průběhu byla vytvořena metodika výše popsaného postupu a zpracovány plány dvou desítek lokalit. V současnosti jich je vektorizováno již více než 100 a jejich tvorba je podpořena z projektu AIS-2 a z programu MK ČR NAKI, a to v rámci projektu *Archeologie z nebe* (2018–2022),

¹³ Ladislav ŠMEJDA, Mapování archeologického potenciálu pomocí leteckých snímků, Plzeň 2009.

Obr. č. 9. Plán jedné z archeologických lokalit na katastru Straškova (okr. Litoměřice) objevených při leteckém průzkumu a na veřejně dostupných ortofotomapách; srov. obr. č. 3 a 7. – V GIS ArcMap zpracoval Ondřej Gojda.

jehož jedním ze spoleřešitelských pracovišť je ARÚP. Vzhledem k tomu, že celkový počet lokalit identifikovaných při leteckém průzkumu Čech a evidovaných v ALS/ADLS (po začlenění fondů mimoústavních institucí) se nyní pohybuje kolem 1500, je evidentní, že jejich podrobné zmapování bude dlouhodobým procesem. Čím rychleji tvorba digitálních plánů pokročí, tím dříve se potenciál fondů ALS zhodnotí ve prospěch efektivně vedeného výzkumu a péče o archeologické dědictví naší země.

V poslední části této kapitoly považujeme za důležité zmínit význam kvality primárních fotoleteckých dat používaných při tvorbě archeologických map a plánů, resp. možnosti, jaké pro jejich získávání nabízejí současné postupy. V zásadě jde o to, aby snímky lokalit s viditelnými porostovými příznaky byly pořizovány s co nejmenším geometrickým (prostorovým) zkreslením a umožňovaly tak dosažení vysoké kartografické přesnosti výsledných map (plánů). Znamená to pracovat přednostně: (1.) s kolmými leteckými (měřickými) fotografiemi (LMS) – buď získávanými za úplatu přímo od jejich pořizovatelů, anebo z veřejně dostupných zdrojů na internetu v podobě ortofoto-map (georeferencovaných ortogonálních snímků exponovaných z vysoko letících letadel); (2.) se snímky pořizovanými pomocí dálkově pilotovaných letounů, tedy dronů (též UAV – unmanned aerial vehicles).

Pokud se týká LMS, ty již byly zmíněny v souvislosti s jejich pomocnou funkcí při rektifikaci šikmých leteckých fotografií. Na tomto místě zdůrazníme, že vzhledem k tomu, že měřické fotografie, poskládané ve webových portálech do podoby ortofoto-map kontinuálního (bezešvého) pokrytí celé České republiky, jsou produkovány a aktuálně zařazovány do portálů ve stále kratším časovém intervalu, nadto často pořizovány v ročním období příznivém pro vizualizaci pohřbených památek, je jasné, že je na nich zachycena řada archeologických lokalit zviditelněných vegetačními příznaky. I když to zatím explicitně (statisticky) zjišťováno nebylo, odhadem se může jednat o zhruba polovinu všech archeologicky pozitivních poloh evidovaných během letecko-průzkumných kampaní ARÚP v letech 1992–2015.

Drony můžeme pro detailní mapování lokalit indikovaných nepřímými indikátory, tedy vegetačními příznaky, využít několika způsoby. V případě lokalit menší rozlohy lze pracovat s jedním snímkem pořízeným kolmo k povrchu, obvykle z výšky několika desítek či stovek metrů (obr. č. 10). Pokud fotografujeme lokalitu o větší rozloze, či při požadavku dokumentace dané lokality ve velmi vysokém rozlišení, lze oblast nasnímkovat stejným způsobem z menší letové výšky po částech, které budou posléze pomocí vhodného softwarového nástroje (či manuálně) spojeny ve výsledný celek. Podobně jako u šikmého leteckého snímkování je nutno dodržovat stejné zásady, jako při prvně jmenovaném způsobu – především vyfotografovat na okrajích výsledného obrazu body nemovitého charakteru, jež budou později sloužit jako referenční body při procesu rektifikace. Snímky pořízené výše uvedeným způsobem jsou sice kolmé, ale pouze v jednom bodě, nikoliv v paralelním ortogonálním zobrazení. Vzhledem k relativně malé letové výšce dochází na okrajích pořízené fotografie ke značnému zkreslení. Nicméně pro potřeby archeologického mapování vegetačních příznaků

Obr. č. 10. Kolmá letecká fotografie lokality Ctiněves 4, okr. Litoměřice (nahore; cf. obr. 8) pořízená z dronu DJI Inspire 1 kamerou Zenmuse X5 s orig. rozlišením 4600x3448 pixelů. Vedle klasických dronů (vlevo dole) jsou pro fotogrammetrické snímkování vegetací zviditelněných pravěkých areálů využívána také tzv. křídla (vpravo dole). – Foto horního snímku Jakub Gojda, dolních snímků Martin Gojda.

je tento způsob dokumentace lokalit zcela dostačující a ve výsledku přesnější než šikmé letecké snímkování.¹⁴

Do budoucna se jako vysoce perspektivní zdroj dat pro mapování archeologických lokalit profilují 3D modely zpracované procesem vícenámkové fotogrammetrie na základě metody *structure from motion* (SfM). Jedná se o extrakci digitálního modelu povrchu (DMP) z šikmých 2D snímků opatřených záznamem geografické polohy dle protokolu GPS. Záznam polohy fotoaparátu při pořízení snímku je nezbytný pro

¹⁴ Lucie KOUCKÁ – Veronika KOPAČKOVÁ – Kateřina FÁROVÁ – Martin GOJDA, UAV Mapping of an archaeological site using RGB and NIR high-resolution data, *Proceedings 2018*, č. 2, s. 351; DOI: 10.3390/ecrs-2-05164 (presented at 2nd International Electronic Conference on Remote Sensing (March–April 2018), online: <https://sciforum.net/conference/ecrs-2> [cit. 4. 6. 2019]; Ole RISBOL – Lars GUSTAVSEN, LiDAR from drones employed for mapping archaeology – Potential, benefits and challenges, *Archaeological Prospection* 25, 2018, č. 4, s. 329–338; Kyriakos THEMISTOCLEOUS – Athos AGIOPIOU – Branka CUCA – Diofantos G. HADJIMITSIS, Unmanned aerial systems and spectroscopy for remote sensing applications in archaeology, in: *The International Archives of Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences XL-7/W3*, 2015, s. 1419–1423; podrobně k fotogrammetrickým postupům při mapování L. ŠMEJDA, Mapování archeologického potenciálu (jako pozn. 13), s. 81–87.

výpočet výsledného 3D modelu, a zároveň je zdrojem pro následné usazení modelu či vyrenderovaných ortorektifikovaných fotografií do mapového podkladu. Pro fotogrammetrické zpracování jsou vhodná jak vstupní data pořízená šikmým leteckým snímkováním, tak i pomocí šikmého snímkování z dronu.

Uvedený proces přináší oproti pořizování kolmých snímků z UAV dvě klíčové výhody. První z nich je možnost renderu texturovaného 2D povrchu v paralelním ortogonálním zobrazení, bez jakéhokoli zkreslení v důsledku perspektivy. Druhou výhodou je zmíněné georeferencování výstupů, kdy při importu dat do GIS není nutná manuální rektifikace.

Zefektivnění tvorby plánů fotoletecky dokumentovaných objektů v prostředí GIS metodou částečně automatizované vektorizace porostových příznaků

Právě rektifikace a georeferencování vstupních šikmých snímků je v rámci současně používané metodiky nejnáročnějším krokem v celém procesu mapování porostových příznaků. Eliminace, resp. automatizace tohoto kroku může do procesu přinést časovou úsporu a zároveň minimalizaci prostorových chyb. S cílem zefektivnit obecně používaný postup systematického mapování archeologických lokalit z leteckých snímků navrhnul ve své dizertační práci jeden z autorů této studie obecně aplikovatelný metodický postup částečně automatizované vektorizace tvarů porostových příznaků a jejich následné zanesení do geografického souřadnicového systému, resp. do GIS.¹⁵ Tento postup zjednoduší, zpřesní a zrychlí mapování archeologických lokalit, které je v současnosti prováděno pomocí běžných polohovacích zařízení výše popsaným manuálním překreslováním tvarů porostových příznaků do vektorové georeferencované podoby.

Primárním úkolem bylo navrhnout automatický proces přípravy vstupních rastrových dat (pre-processing) v podobě rektifikovaných digitálních leteckých fotografií (RGB) do reprezentace vhodné pro následné zpracování vektorizačními algoritmy, jež jsou běžnou součástí GIS. Algoritmus předzpracování obrazu je navržen za využití výpočetních postupů použitelných v běžných programovacích jazycích (C, C++, Java, Python, PHP, atd.) tak, aby jej bylo možno následně v praxi implementovat formou samostatné aplikace, případně softwarového rozšíření (pluginu) pro existující GIS. Důležitým požadavkem navrženého řešení je minimální časová náročnost výpočtu, což umožňuje snadné rozšíření aktuálně používané metodiky mapování vegetačních příznaků. Pro vytvoření obecně aplikovatelného algoritmu automaticky vykreslujícího fotoletecky dokumentované tvary zahluubených struktur antropogenního původu na

¹⁵ Martin GOJDA – Lucie ČULÍKOVÁ, Zpracování leteckých snímků a jejich zveřejnění v informačním systému Archeologická mapa České Republiky, Zprávy památkové péče 78, 2018, č. 1, s. 54–58.

Obr. č. 11. Detail gradientního přechodu zdokumentovaného kruhového funerálního příkopového ohrazení. – Zpracoval Ondřej Gojda.

zemědělských plodinách bylo v první fázi řešení nutno analyzovat vhodnost vybraných PC metod zpracování obrazu, konkrétně segmentace, klasifikace, automatické detekce hran a převodu bitmapových grafických podkladů do vektorové podoby. Dojde, že této problematice se v posledních letech věnovalo několik autorů; publikována byla metoda pro analýzu družicových snímků s automatickým vyhledáváním kruhových objektů v zemědělsky obhospodařované krajině pomocí inteligentního systému vyhledávajícího shodu se šablonou,¹⁶ navržena byla také robustní metoda pro rozlišování současných antropogenních objektů od objektů přírodního původu.¹⁷ Problémem automatické detekce a vektorizace je skutečnost, že ačkoliv se pro lidské oko zdají být tvary vegetačních příznaků zřetelné a dobře rozpoznatelné, z pohledu výpočetních systémů je přechod odstínů porostového příznaku a jeho okolí rozostřený (obr. č. 11) a tím pádem kontextuálně zcela neurčitý. Příznivá není ani obvyklá přítomnost dalších (ať už přírodních či antropogenních) úkazů, zasahujících do blízkého okolí objektů zviditelněných porostovými příznaky (půdní eroze, podzemní voda, vyjeté stopy od traktorů, polní cesty aj.). Proto byl navržen algoritmus, který má za úkol vizuálně oddělit porostové příznaky od pozadí v co nejvyšší možné míře, a zároveň eliminovat nežádoucí šum a jiné prvky obrazu znehodnocující celkový výsledek.

¹⁶ Karsten LAMBERS – Igor ZINGMAN, Towards detection of archaeological objects in high – resolution remotely sensed images: The Silvretta case study, Amsterdam 2013. Proceedings of the 40th Conference in Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology, Vol. 26, s. 781–791.

¹⁷ Abdul SHEIKH – Soma MUKHOPADHY, Noise tolerant classification of aerial images into man-made structures and natural – scene images based on statistical dispersion measures, Proceedings of 2012 Annual IEEE India Conference (INDICON), 2012, s. 653–658.

Tab. 1. Současný způsob mapování porostových příznaků (nahore) a modifikovaný proces mapování porostových příznaků (dole).

krok	Operace
1.	vstupní letecké fotografie
2.	rektifikace šikmých leteckých snímků
3.	manuální vektorizace tvaru zaniklého objektu
4.	mapování vektorizovaného zaniklého objektu v GIS

krok	Operace
1.	vstupní letecké fotografie
2.	rektifikace šikmých leteckých snímků
3.	uživatelská segmentace obrazu
4.	předzpracování obrazových dat
5.	automatická vektorizace tvaru zaniklého objektu
6.	mapování vektorizovaného zaniklého objektu v GIS

Dosud je při postupu zpracování počítáno s lidskou interakcí v celé šíři procesu mapování, ale v určitých jeho fázích se nabízí tuto interakci člověka nahradit automatizovaným procesem výrazně snižujícím časovou náročnost a zvyšujícím přesnost, čili celkovou efektivitu. Tab. 1 přehledně ukazuje, jak vypadá dosavadní, resp. navržený (modifikovaný) postup mapování porostových příznaků. Právě před krokem samotné vektorizace dosavadního postupu je prostor pro aplikaci vybraných metod zpracování obrazu k zefektivnění a urychlení celého procesu mapování do vektorové georeferencované podoby. Zvýrazněné kroky (č. 4 a 5) v modifikovaném procesu lze v současné době plně, nebo alespoň částečně automatizovat. Krok č. 3 (segmentace) je prováděn manuálně uživatelem, který ideálně jednoduchým nástrojem (typu výběr oblasti) určí plochu, kde se konkrétní porostový příznak a jeho bezprostřední okolí na rektifikovaném bitmapovém podkladu nachází. Tímto krokem se eliminují falešné detekce v blízkém okolí zahloubeného objektu (např. vyjeté koleje od zemědělských strojů, vyšlapané cesty, atd.) a nebudou poté nutné dodatečné rozsáhlé uživatelské úpravy výsledného vektorového tvaru, jež by byly zbytečně časově náročné.

Obr. č. 12. Aplikace čtyř variant předzpracování na vybrané výřezy kolmých fotografií objektů pořízených z dronu. – Zpracoval Ondřej Gojda; foto Jakub Gojda.

Prvotní verze prezentovaného algoritmu byla vypracována a publikována v roce 2015.¹⁸ Prozatímní finální podoba algoritmu má dvě základní verze, které mají každá po dvou mírně odlišných variantách – celkově tedy čtyři varianty.¹⁹ V praxi pak bude na odborném posouzení uživatele, který z nabízených čtyř výstupů bude nejlépe repre-

¹⁸ Ondřej GOJDA – Petr HANZLÍK – Dana KLIMEŠOVÁ, Study on processing and georeferencing of historical features, *International Journal of Mathematics and Computers in Simulation* 9, 2015, s. 35–43.

¹⁹ Ondřej GOJDA, Analýza leteckých snímků pro mapování archeologických lokalit, dizertační práce, Česká zemědělská univerzita, Praha 2018.

Obr. č. 13. Vybrané vstupní obrazy a výstupy ze čtyř variant algoritmu předzpracování rektifikovaných šikmých snímků. – Zpracoval Ondřej Gojda; foto Martin Gojda.

zentovat tvar mapované zahloubené struktury. Uvedené čtyři varianty algoritmu byly v rámci výzkumu aplikovány na vstupní data ze základních zdrojů uvedených výše v této studii – volně dostupných mapových podkladů, rektifikovaných leteckých fotografií a fotografií pořízených z UAV. Nejlepší výsledky předzpracování vykazují data

pořízená právě z posledně jmenovaného zařízení (obr. č. 12). Kvalita výstupů tohoto druhu snímkování je jednoznačně nejvyšší, především vzhledem k relativně nízké letové výšce při fotografování. Pro srovnání jsou dále uvedeny i vybrané výsledky procesu předzpracování na rektifikovaných šikmých leteckých fotografiích (obr. č. 13).

Pro dosažení maximální efektivity – především z hlediska časové náročnosti – bude nutné uvedený metodický postup implementovat do některého z geografických informačních systémů, např. ESRI ArcGIS. Tento softwarový nástroj umožňuje použití externích modulů (pluginů) vytvořených v programovacím jazyce Python.

Závěr

Zpracování analyzovaných a interpretovaných leteckých fotografií pořizovaných během aktivního leteckého průzkumu z malých výšek do podoby ortorektifikovaných a georeferencovaných map (plošně rozsáhlá území se stopami minulých sídelních aktivit zviditelněných převážně prostřednictvím nepřímých – vegetačních – indikátorů) a podrobných plánů jednotlivých lokalit (tj. kumulací zahluobených antropogenních objektů pravěkého a historického původu na malém prostoru) lze nepochybně chápat jako nejdůležitější krok v procesu jejich zhodnocení jak z hlediska péče o archeologické dědictví, tak s ohledem na jejich další využití ve výzkumu. Právě on zvyšuje v plném rozsahu potenciál objevů učiněných prostřednictvím letecké prospekce a archeologické interpretace leteckých/družicových fotografií. S ohledem na skutečnost, že proces tvorby map/plánů praktikovaný klasickým způsobem digitalizace je poměrně pomalý a jeho výstupy mohou být odrazem především individuálních schopností a zkušeností osoby, která plán digitalizuje, je třeba hledat možnosti, jak zmíněné faktory minimalizovat.

Jednou z nich je zapojení metody využívající v určité fázi automatické zpracování obrazu, které by zefektivnilo celý proces jak časově, tak i vyšší mírou preciznosti – její aplikací by došlo k určité formě unifikace výsledků mapování památek zviditelněných vegetačními příznaky (v obou případech prováděného v prostředí GIS). Navržený postup lze uplatnit na velkou množinu vstupních obrazových dat (převážně liniových objektů); dlouhodobější praxe manuální vektorizace nicméně ukázala, že některé lokality tímto způsobem úspěšně převést do vektorové podoby nelze – jedná se o případy, kdy i zkušený uživatel musí konkrétní vegetační příznaky ručně vytvarovat na základě svých zkušeností a občas i improvizčních schopností. V příspěvku navržený metodický rámec automatizované vektorizace porostových příznaků lze použít jako praktický základ pro tvorbu samostatného modulu (pluginu) do některého z dnes používaných geografických informačních systémů a zefektivnit tak dosavadní způsob mapování vegetačních příznaků do digitální podoby.

Vzhledem k tomu, že v souvislosti s dlouhodobě zvýšeným zájmem o výzkum kulturní krajiny stoupá v mnoha ohledech (např. heuristika či tvorba distribučních a re-

konstrukčních map) propojení historické geografie s krajinnou archeologií, je zřejmé, že přesné a podrobné mapování sídelních relikтів našich (pra)předků prostřednictvím metod dálkového průzkumu by se u obou těchto klíčových oborů krajinné historie mělo uplatnit stejnou měrou. Nevidíme rozdíl v tom, jsou-li z leteckých fotografií podrobně mapovány např. pozůstatky novověkého polního opevnění ve fyzicky (tj. v terénním reliéfu) zachované podobě či v podobě vegetačních příznaků u památek, které již zcela zanikly a byly v dávných dobách zplanýrované.

Martin Gajda – Ondřej Gajda

Methods of aerial prospection of buried landscapes. GIS-based mapping of archaeological heritage

Adequate utilization of aerial photographs and satellite imagery documenting, by means of various indicators, the vanished (buried underground) relics of past settlement activities requires their advanced processing. This includes not only a visual analysis of such pictures and basic interpretation of structures depicted in them, but also as accurate as possible cartographic representation of frequently large areas, which comprise dozens or hundreds of objects whose location, size and shape needs to be documented in the resulting plan. The way to achieve this objective – to create detailed maps/plans of archaeological locations in digital versions – is a process comprising several consequential steps, specifically orthorectification of structures depicted in a distorted way in aerial photographs and their fitting into the geographic space, or more precisely in any of the coordinate systems (so called georeferencing).

A detailed map/plan (scale) of an archaeological (settlement) premises is the final product of this process; the map shows outlines of all archaeologically interpreted objects and possibly also other facts showed in analysed aerial photographs which are significant for example for understanding of transformation processes that influenced the degree of visibility of a specific location (especially slope erosion). Such plans must be made in the GIS environment with the help of orthorectified and georeferenced (orthogonal) aerial photographs (so called orthographs) while utilizing original undistorted data (ČÚZK) or images from less accurate freely accessible portals (for example www.mapy.cz). Inclined images are rectified on their basis and their archaeological content is subsequently digitalized (or vectorised) in a separate layer. The history up to the present day of mapping of crop-marked locations and especially the currently used process of manual vectorization of locations indicated by means of the above marks are described in the first part of the study. More than 80 locations have been mapped by means of the aforementioned procedure under the programme of archaeological remote sensing performed by the Archaeological Institute of the Czech Academy of Sciences.

The second part of the paper introduces a planned method of mapping of cropmarks which would utilize automatic image processing in a certain phase. This would make the whole process more efficient in terms of both, time and precision. The key element of the

newly proposed methodology is the so called image data pre-processing which is necessary for subsequent automated vectorisation. Its main task is to highlight the real shape of an indicated buried structure in the form of a bit map which is the main prerequisite for subsequent vectorization. The proposed algorithm of pre-processing was compiled on the basis of presented theoretical knowledge about the researched natural feature and appropriate techniques of image processing for this specific purpose – defocusing, brightness and contrast, histogram arrangement and morphological operations. The main problems which are typical of the crop-marked features in digital pictures include the following: gradient borders among a crop-marked feature and its surroundings (absence of sharp edges), a very slight intensity difference between a crop-marked feature and its surroundings, and a high degree of image noise. The process of pre-processing was designed to be successfully applicable on the largest possible set of input data and to show a high degree of universality. Two basic algorithms of image pre-processing, each with two slightly modified versions (i.e. 4 in total) were proposed and tested in a case study. The testing was performed on a set of real data in the form of an electronic questionnaire based on a visual subjective comparison of algorithm inputs and outputs, and in the form of an analysis of overlap of resulting shapes and of manually created shapes of crop-marked features.

In order to achieve the maximum efficiency – especially from the point of view of time demand – it will be necessary to implement the described methodological process in a geographic information system, such as ESRI ArcGIS. This software tool makes the use of external modules (plugins) created in the Python programming language possible. The draft of the final look of the user interface of the described extension has been inspired by the layout and graphic processing of ArcGIS application windows and at the same time by application windows for picture filtering in graphic editors.

Dušan Cendelín*

**KLASIFIKACE HISTORICKÝCH CEST
PODLE POLOH ZANIKLÝCH POPRAVIŠŤ
V KRAJINĚ**

CLASSIFICATION OF HISTORIC PATHS ACCORDING
TO THE LOCATION OF VANISHED EXECUTION SITES
IN THE LANDSCAPE

Keywords

historic paths
traffic intensity
execution site

Abstract

Historic execution sites were a part of the landscape and their location was obviously picked with a certain intention. They used to be situated near settlements where judicial authorities resided and obviously also close to a line of the period transport network. Many execution sites that have been discovered so far suggest that their location was intentionally picked in the immediate vicinity of a path where traffic was known or expected to be heavy near towns where judicial authorities resided.

* Dušan Cendelín, Jar. Haly 442, 763 12 Vizovice. E-mail: cendoch@gmail.com.

Soudní moc a prostor pro její aplikaci

Jednu z úrovní výkonu práva již od středověku představovala města, soudní pravomocí disponovala zpravidla městská rada. Příkladem jednoho z venkovských městeček v dnešním Jihomoravském kraji, nadaným hrdelním právem, může být Velká Bíteš.¹ Hrdelní pravomoc, tedy právo soudit i zločiny trestané smrtí, s sebou nesla nutnost zajištění vhodného prostoru jak pro vlastní projednávání případů, tak následně pro vykonání soudního výroku. Tedy míst pro konání soudních jednání (zpravidla na radnicích) i dalších prostor s výkonem soudů souvisejících.²

Přímo ve městě býval s výkonem práva často spjat pranýř, většinou umístěný na (hlavním) náměstí; a to jak v souvislosti se samotnými delikventy, za lehčí přečiny odsuzované k pobytu na pranýři, tak i v tom smyslu, že se zde vyhlašovaly výsledky soudních rozhodnutí. Z hlediska preventivního působení, případně odstrašujícího účinku na obyvatelstvo bylo umístění pranýřů příhodné. Nacházely se na místech s velkou koncentrací obyvatel jak místních, tak i z okolních osad. Z těch především při konání různých trhů, mnohdy periodicky opakovaných po celý rok.

Podobně stabilní pak bývala také poloha popravišť, umístěných nedaleko města ve volném prostoru, vizuálně dominantním. Nepochybným dokladem symbolického významu popravišť (a to jak ve smyslu disciplinačním, tak i jako prostá deklarace hrdelního práva dané lokality) je zastoupení popravišť na prospektech měst.³ Podoba popravišť mohla být různá – od prostých dřevěných šibenic po zděné stavby.

Poloha popravišť jako indikátor dobového významu cest

Pro období před vznikem prvních mapových děl (resp. map velkých měřítek), je velice problematické určovat dopravní význam jednotlivých známých cest v otevřené krajině. Tento význam se zpravidla chápe jako předpokládaná větší frekvence dopravního pohybu ve srovnání s ostatními cestami v okolí. V historických pramenech všeho druhu se jedná o údaje prakticky nedohledatelné, takže se dá pracovat pouze s nepřímými důkazy a ovšem s přihlédnutím k obecně platné logice. Kupříkladu, že na přímých spojkách mezi velkými sídly (případně sídly s nějakou správní funkcí) musela být větší frekvence pohybu než mezi malými sídly a sídly bez správní funkce. Toto hodnocení je však velice hrubé a někdy může být i zavádějící. Hlavně v případech, kdy se úzkost-

¹ Antonín VERBÍK – Ivan ŠTARHA – Edmund KNESL, Černá kniha města Velké Bíteše, Brno 1979, s. 10.

² Tamtéž, s. 16. Z poslední doby Petr SOKOL, Šibenice jako součást kulturní krajiny raného novověku, *Archaeologia historica* 42, 2017, s. 691–711.

³ Demonstrativní uskutečňování poprav v centrech měst a městeček je možno pokládat za výjimečné.

livě opírá o zachycení hlavních cest v prvních přesnějších mapováních. Z naznačených důvodů se polohy popravišť u konkrétních cest dají vnímat jako jeden z mála indikátorů dopravního pohybu, který svou frekvencí mohl vykazovat nadprůměrné hodnoty. V některých případech i jako indikátor významných křižovatek i vidlic cest, jejichž význam se později proměnil.

Předkládaná práce zachycuje několik příkladů popravišť ve vztahu k cestní síti na území Jihomoravského kraje, s tím, že analogické vztahy popraviště – cestní síť přirozeně zachytíme i jinde. V kraji Vysočina je ukázkou proměny například prostor města Jemnice (okr. Třebíč). Tam poloha popraviště akcentovala původní dominantní směr cesty kolem románského dvorce v části města Podolí na Dačice.⁴ K proměně významu cesty, původně jdoucí kolem popraviště, došlo rovněž u města Polná (okr. Jihlava).⁵

Za změnou významu konkrétních cest, resp. dopravních směrů,⁶ mohl stát přesun popraviště od jedné cesty k druhé. Příkladem je město Vizovice (okr. Zlín), kde původně stávala šibenice u tzv. Hradské cesty, spojující ve středověku královské hrady Lukov a Brumov. Po jejich zániku, tedy i změně frekvence pohybu na tomto spoji, byla šibenice přesunuta na jiné místo. K cestě, spojující vizovickou kotlinu s Lyským průsmykem.⁷ Druhá poloha popraviště u Vizovic se dochovala v pomístním jménu „Šibenice“ výhodně od města. Přibližnou první polohu uchovala do nedávné doby jen místní tradice.⁸

Popraviště mimo osady a jejich informativní potenciál. Na rozdíl od pranýřů na tržištích bývala popraviště ve volné krajině ve smyslu vizuálního symbolu do určité míry v nevýhodě – koncentrace obyvatel v jejich dosahu byla přirozeně nižší. Kompenzovat tuto skutečnost bylo možno promyšleným výběrem jejich polohy u cest s větší frekvencí dopravního pohybu. Této potřebě nejvíce vyhovovaly cesty, jejichž využívání přesahovalo jejich lokální význam, tedy byly výhodné pro spojení i velmi vzdálených míst. Na polohách nepřehlédnutelného množství popravišť je přimknutí k dopravním liniím přesahujícím lokální význam velice zřetelné. Mnohé z těchto významných linií se (sekundárně) promítly až do současnosti, do tras nově zakládaných

⁴ Dušan CENDELÍN, *Severní cesta, Vizovice 2017*, s. 128–132.

⁵ TÝŽ, *Dvě historické cesty z Polné, které ztratily svůj původní význam*, in: Polná. Střípky z historie a současnosti, Polná 2018, s. 200–207.

⁶ Význam cest nebo dopravních směrů je zde chápán v historickém kontextu předpokládané proměny frekvence pohybu na jednotlivých komunikačních liniích; proměny v rámci určitých historických souvislostí, nikoliv jednorázové.

⁷ Dušan CENDELÍN, *Horský hřeben jako dopravní prostor cesty z Podřevnicka k Lyskému průsmyku, Valašsko, vlastivědná revue*, v tisku.

⁸ Josef ČIŽMÁŘ, *Dějiny a paměti města Vizovic*, Brno 1933, s. 108.

silnic.⁹ Silnice však vznikaly až v době, kdy se veřejná popraviště v krajině rušila. To je patrné i z II. vojenského mapování z 19. století, které popraviště v krajině prakticky již mapovými značkami nezachycuje.

Modelové příklady popravišť a klasifikace dopravních linií

Výběr popravčích míst byl v předkládané studii proveden v závislosti na dvou faktorech. Lokalita musela být zobrazena na I. vojenském mapování a situovaná v prostoru, který autor již v minulosti zkoumal i v terénu. Se třemi výjimkami, kterými jsou Hustopeče, Ivanovice na Hané a Vyškov, kde se místa popravišť značně proměnila současnými komunikacemi. Výběr byl rovněž proveden tak, aby dokumentoval více možných variant vztahu popraviště – sídelní lokalita a také tak, aby zřetelněji dokládala preferenci poloh popravišť na cestách s předpokládanou větší frekvencí historického dopravního pohybu než na cestách okolních. Tuto frekvenci pohybu logicky nelze vztahovat pouze na dobu I. vojenského mapování, takže se zde vychází i z předpokládané kontinuity využívání jednotlivých dopravních linií zpět do minulosti. Tato kontinuita není fiktivní, z většiny naznačených hlavních směrů kolem citovaných osad se staly i hlavní komunikace současné. Byť někdy v krajině položené do jiného terénu s ohledem na proměňující se společenské potřeby, event. technické parametry.

Klasifikace jakékoliv dopravní linie v kterékoliv době není konstanta, ale skládá se z mnoha faktorů: z definice výchozích bodů, náročnosti terénu, kvality povrchu dopravního prostoru, stability možnosti jejího využití, ale i ze zvyklostí jejího využití, dokonce úředních příkazů pro její využití i značení atd. Pokud se součástí klasifikace stává i frekvence pohybu, je vše komplikované i faktorem času, který je dominantní součástí frekvence pohybu na konkrétní cestě. V souvislosti s polohami šibenic u cest nemůže definice hlavní cesty překročit hranici velmi pravděpodobné hypotézy, protože prakticky vždy chybí právě faktor času – doba vzniku šibenice či rozhodnutí o jejím vzniku. Žádný historický pramen, například o výběru mýta, nezachycuje skutečný pohyb kolem popravčích míst. Nezachycuje běžný pohyb lokální a blízkého regionu a není ho možné konfrontovat s okamžikem volby či zřízení popravčího místa.

Otázka přesného umístění popravišť u cest pravděpodobně souvisela především se třemi hlavními faktory, částečně naznačenými výše. Byla preferována lokalita blíže k sídlu se soudní pravomocí, musela být co nejbližší cesty nebo dobře viditelná z cesty, ke které byla přirážena, a musel být kolem ní dostatečný prostor, který byl využit pouze jako popraviště (pro událost vlastní popravy případně i s diváky a často i pro pohře-

⁹ V tomto ohledu vykazuje poloha principiální analogii s polohami některých středověkých i novověkých zájezdních krčem u cest, jejichž samotná poloha svědčí o vyšších počtech cestujících. Není výjimkou, že se nachází mimo osady těsně u cest a jen výjimečně byly dosídlovány. Příkladem může být několik samot jménem Krčma (okr. Žďár n. Sázavou), u kterých se cesta od města Tišnova větvila na Novoměstsko a Jimramovsko, jak dokazují i relikty dopravního pohybu v terénu.

biště popravených). Nezanedbatelným faktorem byly majetkoprávní aspekty, ale také dostupnost místa i pro vozy atp. S posledním faktorem snad souvisí i vzdálenost popravišť od přiřazených cest, která kolísá. Není pravidlem, že jejich polohy byly vždy jen na kopcích, přizpůsobovaly se jak cestám, tak i konkrétnímu krajinnému reliéfu včetně rovin. V případě většiny modelových lokalit se vzdálenost mezi popravištěm a přiřazenou cestou pohybovala do zhruba 100 metrů (*), maximem bylo 300 metrů: Blansko cca 200 m (?), Boskovice (*), Doubravice (*), Hustopeče (*), Ivančice cca 150 m a 170 m, Ivanovice na Hané (*), Knínice (*), Lomnice cca 300 m, Pravlov (*), Tišnov (*) a 130 m, Vratěšín (*), Vyškov (*).

Obr. č. 1. Vybrané lokality Jihomoravského kraje se zaniklými popravišti. – Kartografické zpracování autor.

Cesty z osad a jejich vztah k zaniklým popravištím.¹⁰ Následující přehled lokalit (obr. č. 1) představuje výběr z více jak třiceti měst a městeček v Jihomoravském kraji, u kterých lze přesněji určit popravčí místa především podle jejich zobrazení na I. vojenském mapování. Kromě komentářů k jednotlivým lokalitám je vše zachyceno

¹⁰ Z mnohdy složité soustavy cest, vycházejících z měst a městeček, jsou v obrazových grafech zachyceny pouze ty, jež zjevně přesahují lokální význam a přímo umožňují spojení se vzdálenějšími cíli.

v grafech s výřezy listů I. vojenského mapování a v několika případech doplněno i lidarovými snímky.

Obr. č. 2. Blansko – graf, I. vojenské mapování, relikty tras na systému Lidar.
– Legenda (platí pro všechny obrázky): a – sídliště; b – polohy popravišť; c – směry cest, na které reagovaly polohy popravišť; d – některé ostatní směry cest ze sídlišť. Směry: 1 – Brno; 2 – Lipůvka, Tišnov; 3 – Lipůvka, Tišnov; 4 – Boskovice; 5 – Dražanská vrchovina. – Zdroj: <https://mapire.eu/en/map/europe-18century>; graficky upravil autor; vlevo dole: dělení trasy od popraviště do směru na Brno a Lipůvku (digitální model území na podkladu Lidaru 5. generace ze zdroje <http://ags.cuzk.cz/dmr/> – graficky upravil autor); vpravo dole: relikty trasy na Brno na pravém břehu Šebrovského potoka (digitální model území na podkladu Lidaru 5. generace ze zdroje <http://ags.cuzk.cz/dmr/> – graficky upravil autor); bílá šipka: poloha polních šancí nad Šebrovským potokem.

Obr. č. 3. Relikty trasy Blansko – Brno. – Vlevo: větev přes osadu Lelekovice (digitální model území na podkladu Lidaru 5. generace ze zdroje <http://ags.cuzk.cz/dmr/> – graficky upravil autor); vpravo: větev přes osadu Útěchov (digitální model území na podkladu Lidaru 5. generace ze zdroje <http://ags.cuzk.cz/dmr/> – graficky upravil autor).

Blansko (obr. č. 2, 3). Popraviště se nacházelo v blízkosti cesty (trasy)¹¹ na Brno, od které se severně od osady Olešná oddělila větev na osadu Lipůvka a město Tišnov. Jižně od Olešné a jeden kilometr od gotického kostela sv. Kateřiny překročila brněnská trasa potok Šebrovku a pokračovala kolem osady Vranov, přes osady Lelekovice nebo Útěchov k Brnu. Mimořádné využívání tohoto směru je patrné v mnoha soustavách opuštěných úvozů (obr. č. 3). Pozornost si na této trase zaslouží polní šance nad přechodem potoka Šebrovka, dokumentující význam této trasy.¹²

Směr kolem popraviště byl i významný pro trasu na Tišnovsko přes osadu Lipůvka, která se od brněnského směru odpojila severně od osady Olešná. Dokonale ji dokumentují také lidarové snímky v lesích východně od Lipůvky.

Boskovice (obr. č. 4). Prostor města Boskovic byl minimálně od středověku významnou dopravní křižovatkou pro značnou část moravské komunikační sítě. A to nejen pro spojení s Malou Hanou, obývanou již od pravěku, ale i jako mezistanice pohybu z centrální Moravy do Čech přes Kunštátsko.¹³ Intenzivní pohyb z Prostějovska a Vyškovska dokonale zachycují soustavy úvozů východně od města na Dražanské vrchovině a měl logické pokračování k západu kolem popraviště. To v bezprostřední blízkosti obcházela cesta s přechodem řeky Svitavy ve Skalici nad Svitavou s pokračo-

¹¹ Termínem „trasa“ je zde označováno složitější propojení dvou výchozích bodů. Slovem „cesta“ je zpravidla definována jediná linie.

¹² WGS 49°19'35"N, 16°37'17"E.

¹³ Pavel BOLINA, Postup při kolonizaci: vytyčování „újezdů“, in: Přemyslovci. Budování českého státu, red. Dušan Třeštík – Petr Sommer – Josef Žemlička, Praha 2009, s. 384–393.

Obr. č. 4. Boskovice – graf, I. vojenské mapování. Legenda – srov. obr. č. 2. Směry: 1 – Skalice n. Svitavou (Černá Hora); 2 – Kunštát; 3 – Jevíčko; 4 – Prostějov; 5 – Vyškov. – Zdroj: <https://mapire.eu/en/map/europe-18century>; graficky upravil autor.

Obr. č. 5. Doubravice – graf, I. vojenské mapování, relikty trasy na systému Lidar. Legenda – srov. obr. č. 2. Směry: 1 – Svitávka, Letovice; 2 – Jevíčko; 3 – Prostějovsko; 4 – Blansko; 5 – Bořitov, Tišnovsko. – Zdroj: <https://mapire.eu/en/map/europe-18century>; graficky upravil autor; dole: relikty trasy na Prostějovsko (digitální model území na podkladu Lidaru 5. generace ze zdroje <http://ags.cuzk.cz/dmr/> – graficky upravil autor a Jan Martínek).

váním na Brněnsko přes Černou Horu. Několik set metrů severněji pak šla cesta do Čech přes Kunštátsko. Ostatní směry cest, včetně té k Jevíčku a Blansku, nebyly v rámci města dostatečně vhodné pro umístění popraviště.

Doubravice (obr. č. 5). Městečko mělo dvě popraviště, což nepřímou naznačuje možnost interpretace osady jako křižovatky dálkových cest. Lidarový snímek zachycuje zbytky rozsáhlé soustavy opuštěných úvozů přicházejících z východu, tedy z Dražanské vrchoviny, jejíž lineární pokračování lze i podle reliktních v krajině hledat přes sousední Bořítov a dále k jihozápadu až na Tišnovsko. Druhé, severně od městečka položené popraviště v nivě Boskovické brázdy, zase možnost větvení cesty k Jevíčku do směru na Svitávku (Letovice) přes osady Obora a Skalice nad Svitavou. Musel to být směr významný nejen pro Doubravice, ale také pro město Blansko, které vzhledem ke zdejšímu utváření krajiny výhodnější spojení se Svitávkou nemělo.

Hustopeče (obr. č. 6). Město logicky situovalo popraviště k mimořádné cestě, významné i v rámci celé jižní Moravy. Tedy k cestě od Brna na Břeclav. Navíc do místa, kde od této cesty odbočovala další významná cesta na Pohořelice.¹⁴

Obr. č. 6. Hustopeče – graf, I. vojenské mapování. Legenda – srov. obr. č. 2. Směry: 1 – Pohořelice; 2 – Brno; 3 – Břeclav. – Zdroj: <https://mapire.eu/en/map/europe-18century>; graficky upravil autor.

Ivančice (obr. č. 7). Z města vycházely dva dálkové spoje, regionálně velmi významné. K Brnu přes Střelice a ke Znojmu. Obě cesty z města vytvářely jedno ze dvou spojení Brna se Znojmem a cesta přes Ivančice byla detailně popsána.¹⁵ Dalším

¹⁴ Dušan CENDELÍN, Přechod řeky Jihlavy u Pohořelice v kontextu krajiny jižní Moravy, in: Město Pohořelice, Pohořelice 2018, s. 150–153.

¹⁵ Rostislav VERMOUZEK, Znojemská cesta – západní větev, Jižní Morava 28, 1990, s. 19–39; Dušan ADAM, Staré stezky na Ivančicku, disertační práce, Masarykova univerzita, Přírodovědecká fakulta, Geografický ústav, Brno 2004, s. 207–208.

Obr. č. 7. Ivančice – graf, I. vojenské mapování.

Legenda – srov. obr. č. 2. Směry: 1 – Brno; 2 – Dolní Kounice; 3 – Znojmo; 4 – Mohelno; 5 – Rosice. – Zdroj: <https://mapire.eu/en/map/europe-18century>; graficky upravil autor.

Obr. č. 8. Ivanovice na Hané – graf, I. vojenské mapování. Směry: 1 – Kroměříž; 2 – Vyškov. – Zdroj: <https://mapire.eu/en/map/europe-18century>; graficky upravil autor.

významným směrem byl směr severní na Rosice. U Ivančic jsou známa dvě popraviště. Ve směru na Rosice a Brno (cesty v lokalitě s pomístním názvem Brněnky).

Ivanovice na Hané (obr. č. 8). Popraviště se těsně přimykalo k významné dálkové cestě podél řeky Hané jdoucí od Vyškova na Kroměříž. Ta zde představovala dominantní pozemní spoj, nesrovnatelný s ostatními cestami navazujícími na Ivanovice.

Knínice (obr. č. 9). Místo popraviště se nacházelo asi na severovýchodním okraji Knínic, vlevo od cesty na Jevíčko. Podle měřítkově zkráceného I. vojenského mapování by mohlo jít o vyvýšený terén u Knínického potoka, dnes pojmenovaný

Obr. č. 9. Knínice – graf, I. vojenské mapování. Legenda – srov. obr. č. 2. Směry: 1 – Jevíčko; 2 – Prostějov; 3 – Boskovice. – Zdroj: <https://mapire.eu/en/map/europe-18century>; graficky upravil autor.

Hájek (403 m n. m.).¹⁶ Poloha byla těsně u vidlice cest od Knínic k Jevíčku a dnes neexistující cesty na Prostějovsko. Její stopy se nacházejí v terénu západně od osady, dnes tento směr nahradila silnice ze sousedního Šebetova na Kořenec, Malé Hradisko a Plumlov. Ve středověku patřily Knínice k významným střediskům Malé Hané a jejich přímé propojení s východním okrajem Dražanské vrchoviny lze považovat jako nutnost.

Lomnice (obr. č. 10). Vrchol kopce Šibeniční horka jižně od Lomnice se nachází cca 300 m od cesty z Tišnova na Lomnici a cca 550 m od souběhu této cesty s cestou od západu přes nedalekou osadu Veselí. Druhá jmenovaná byla patrně ve středověku významná stejně jako cesta na Tišnov, protože spojovala lomnické panství s panstvím náměšťským a velkomeziříčským.¹⁷ Dnes se cesty v tomto směru všechny proměnily v cesty lokálního významu.

Pravlov (obr. č. 11). Významný historický brod přes řeku Jihlavu v Pravlově je zpravidla spojován pouze s cestou od Znojma na Brno.¹⁸ V současnosti tento směr prochází oklikou přes Němčičky, první dvě vojenská mapování však zachycují i přímý směr na Bratčice, po kterém v terénu zůstaly stopy. Mimořádně významným směrem od Pravlova byla náhorní komunikace na osady Hlína, Neslovice a dále na Českomoravskou vysočinu, kterou lze spojovat s tzv. Libickou cestou na Čáslavsko. V terénu je

¹⁶ Informace o poloze popraviště Mgr. Alica Krápková, Masarukova univerzita, Brno.

¹⁷ Pavel BOLINA – Dušan CENDELÍN, Z problematiky vztahu hradů a dálkových komunikací na Moravě, Svorník 2019, v tisku.

¹⁸ Rostislav VERMOUZEK, Znojmská cesta, Jižní Morava 24, 1988, s. 115–130.

Obr. č. 10. Lomnice – graf, I. vojenské mapování. Legenda – srov. obr. č. 2. Směry: 1 – Tišnov; 2 – Velkobítešsko; 3 – Olešnice; 4 – Černá Hora. – Zdroj: <https://mapire.eu/en/map/europe-18century>; graficky upravil autor.

Obr. č. 11. Pravlov – graf, I. vojenské mapování. Legenda – srov. obr. č. 2. Směry: 1 – Českomoravská vysočina; 2 – Brno; 3 – Pohořelice; 4 – Znojmo. – Zdroj: <https://mapire.eu/en/map/europe-18century>; graficky upravil autor.

sledovatelná až hluboko do prostoru Vysočiny.¹⁹ Nejjižnější úsek je definován východním bodem Pohořelicemi.²⁰ Podle prvních mapování i podle stop v terénu bylo pravlovské popraviště téměř přesně u původní vidlice cest na Brno a Českomoravskou vysočinu.

¹⁹ Dušan CENDELÍN, Stopy Libické stezky, Západní Morava 4, 2000, s. 146–148.

²⁰ D. ADAM, Staré stezky na Ivančicku (jako pozn. 15), s. 212–213.

Obr. č. 12. Tišnov – graf, I. vojenské mapování. Legenda – srov. obr. č. 2. Směry: 1 – Blansko; 2 – Brno; 3 – Deblín; 4 – Bystřice nad Pernštejnem; 5 – Lomnice. – Zdroj: <https://mapire.eu/en/map/europe-18century>; graficky upravil autor.

Tišnov (obr. č. 12). Místo popraviště bylo lokalizováno nad souběh dálkových cest od Brna a Blanska.

Vratěním (obr. č. 13). Poloha u historické cesty od Znojma na Slavonice představuje pouze část motivace vzniku popraviště na vyvýšenině Šibeník (517 m n. m.). Dokonce je možné, že cesta na Slavonice přímo přes Šibeník je až druhotná, což by mohlo naznačovat prudké lomení silnice jižně od Šibeníku. Význam pro volbu popraviště mohla mít i zaniklá trasa jdoucí od Moravských Budějovic do Rakouska, která mījela Vratěním a byla od Šibeníku vzdálená cca 700 m. Dokonale ji zachycují lidarové snímky a s trasou patrně souvisí i okrouhlé tvrziště u moravsko-rakouské hranice.²¹

Vyškov (obr. č. 14). Popraviště na pravém břehu potoka Drnůvka se patrně těsně přimykalo k významné moravské cestě od Vyškova na Brno, využívané opačně i pro směry na Olomouc a Kroměříž. Současně se nacházelo cca 0,5 km od další, do dnes významné cesty přecházející Drahanskou vrchovinu směrem od Vyškova do Boskovic. Z boskovické cesty, využívající mírně vyvýšeného terénu, muselo být popraviště dokonale viditelné. Dnes je celý prostor zastavěn.

Poloha zaniklých popravišť a výzkum historických pozemních komunikací

Neustále se rozvíjející zájem, zabývající se řešením průběhu těchto linií konkrétní krajinou, jejich vztahem ke krajinným prvkům i lidským sídlům, má jen minimální oporu v písemných, ale i kartografických pramenech. Mnoho detailů je proto třeba dotvářet

²¹ D. CENDELÍN, Severní cesta (jako pozn. 4), s. 143–144.

Obr. č. 13. Vratěnin – graf, I. vojenské mapování, relikty na systému Lidar. Legenda – srov. obr. č. 2. Směry: 1 – Slavonice; 2 – Moravské Budějovice, Rakousko (zaniklá); 3 – Mor. Budějovice; 4 – Znojmo; 5 – Rakousko (Luden, Raabs). – Zdroj: <https://mapire.eu/en/map/europe-18century>; graficky upravil autor; dole: relikty zaniklé trasy mimo Vratěnin, čárkované čáry: cesty podle II. voj. mapování; dvojšipky: zdůraznění zaniklé trasy mimo její relikty; bílá šipka: tvrziště u moravsko – rakouských hranic (digitální model území na podkladu Lidaru 5. generace ze zdroje <http://ags.cuzk.cz/dmr/> – graficky upravil autor).

dedukcí za pomoci jednoznačných faktů, které zdánlivě s problematikou nesouvisejí. To se týká i odhadování intenzity dopravního pohybu na jednotlivých liniích historické dopravní sítě. Odhad to nikdy není absolutní, nikdy nelze přesně odhadnout počet uživatelů konkrétní linie, přesto může být v některých případech důležitý. Například může vysvětlovat jednu z příčin vzniku určitých sídelních lokalit, případně lokalit fortifikačního charakteru, naznačovat přístup k některým opuštěným surovinovým zdrojům atp.

Velmi významným pomocníkem při odhadech relativní frekvence pohybu na historických cestách jsou stopy po tomto pohybu v terénu. Ty však v jistých typech krajiny nemusí existovat nebo mohly být překryty či přetvořeny novodobými cestami,

Obr. č. 14. Vyškov – graf, I. vojenské mapování. Legenda – srov. obr. č. 2. Směry: 1 – Brno; 2 – Boskovice; 3 – Prostějov; 4 – Kroměříž. – Zdroj: <https://mapire.eu/en/map/europe-18century>; graficky upravil autor.

zástavbou, případně zmizely přirozeným způsobem jako jiné části krajiny. V těchto případech jsou polohy někdejších popravišť významným důkazem o zvýšené frekvenci dopravního pohybu na konkrétních cestách. Nikoliv však o frekvenci absolutní, ale pouze v rámci jednotlivých výsečí celkové dopravní sítě. Výsečí určených sídelními lokalitami se soudní pravomocí v konkrétním historickém období.

Dušan Cendelín

Classification of historic paths according to the location of vanished execution sites in the landscape

The topic of the paper is the specific relationship which existed between public space and a certain site of judicial power execution in the past. More specifically between execution sites in the open landscape and existing paths in their immediate vicinity. The author attempted to classify these paths, whose existence was either proven or assumed, and to determine which of them were more and which were less significant in terms of traffic; the author concluded that execution paths used to be established near more significant paths. The importance of individual traffic lines that differed in the course of time is linked especially with varied intensity of traffic on these paths. This intensity cannot be expressed mathematically. However, it can be estimated with a high degree of probability for example when considering the historically documented starting points of cross-regional paths near which public execution sites were usually established. Greater intensity of the period traffic on some traffic lines in the landscape is also suggested by relics of former traffic in comparison with other lines in the surroundings. These relics usually include systems of deserted hol-

low ways. It was considered logical that execution sites were established by paths with heavier traffic rather than by less busy paths.

The work describes only twelve sites on the territory of the present South-Moravian region out of the large number of execution sites which existed in Bohemia and Moravia. Their selection was preconditioned by the fact that they had to be also presented on sheets of the 1st military mapping from the second half of the 18th century where a large number of execution sites which ceased to exist at a later time was marked. This mapping does not indicate the location accurately, however with the help of subsequent mapping it can be specified fairly well. Execution sites were frequently located on elevated spots as close to the selected path as possible whereas the path was expected to be busy for a long period.

Pavel Bolina – Tomáš Klimek*

**PROBLEMATIKA SÍTĚ STARÝCH CEST
NA ZBRASLAVSKU A ZAPOMENUTÝ MOST
NAD LIPENCI**

THE ISSUE OF OLD PATHS IN THE ZBRASLAV REGION
AND A FORGOTTEN BRIDGE OVER LIPENCE

Keywords

medieval paths
imperial road
hollow ways
bridge
history of path network
French occupation of Prague
in 1742

Abstract

The paper deals with the description of the network of historic paths and their development in the surroundings of the confluence of the Vltava and Berounka rivers. A forgotten stone bridge situated over the village of Lipence which has no links with any medieval or older long-distance paths was used as a starting point. The bridge represents an interesting detail in the history of traffic in the southern Prague district which can help us uncover a broader context of the development of long-distance paths and transport infrastructure.

* Ing. Pavel Bolina, Ph.D., V úvoze 12, 159 00 Praha 5. E-mail: bolinapavel@gmail.com.
– Mgr. Tomáš Klimek, Ph.D., Národní knihovna ČR, Klementinum 190, 110 00 Praha 1. E-mail: toklimek@gmail.com.

Soutok Vltavy a Berounky jako dopravní křižovatka

Nad obcí Lipence, ležící dnes v nejjižnějším výběžku území Hlavního města Prahy, necelých pět kilometrů vzdušnou čarou na JJZ od soutoku Vltavy s Berouňkou, se nachází zapomenutý kamenný most (obr. č. 1, obr. č. 2:1), či spíše násep s propustkem tunelovitého charakteru přepažující rokli Kyjovského potoka.¹ Relativně mohutná dopravní stavba stojí stranou dnešních cest a o jejím významu a stáří nejsou obecně známy žádné bližší informace. K dataci a především určení významu mostu, se středovým obloukem širokým 10 metrů a připomínajícím tak více než silniční stavby propustí pod železničními náspy, nám jeho současná podoba může pomoci jen rámcově.² I kdyby se za pomoci náročného typologického srovnávání, k němuž by se jen obtížně dohledával dostatek relevantních staveb, podařilo docílit přesnější datace, nevěděli bychom, zda dochovaná podoba mostu pouze nahradila starší stavbu, nebo byla vytvořena pro novou komunikaci.³ Abychom se mohli dozvědět něco více, je zapotřebí podívat se blíže na širší komunikační souvislosti daného místa a pokusit se o analýzu vývoje dopravních tras v širší oblasti. Rozpoznání účelu této dílčí stavební památky nám pak může pomoci s určením obecnějších aspektů vývoje dopravní infrastruktury v jižním zázemí Prahy.

Oblast u soutoku Vltavy a Berounky měla odedávna značný dopravní význam. Křižovalo se zde několik důležitých dálkových tras, jimž byla v poslední době věnována pozornost v několika publikacích. Postupně se podařilo ukázat, že pro území při dolním toku Berounky byly kdysi rozhodující cesty v severojižním směru, které již od pravěku míjely Pražskou kotlinu po jejím západním okraji, aby se vyhnuly hlubokým údolím levostranných vltavských přítoků, jejichž nejhořejší toky využívaly jako přirozené odvodnění. Západně od pozdější Prahy většinu těchto cest odedávna kontrolovalo šárecké hradiště. V několika paralelních variantách se dál k jihu přecházel horní konec údolí Dalejského potoka (uprostřed jehož severního svahu dnes poněkud osamoceně stojí pozdně románský kostel sv. Jana a Pavla v Krtní), aby po dosažení některého z přechodů dolního toku Berounky bylo možné pokračovat do příslušných částí středních a jižních Čech.

¹ WGS-84: N49 57 15.8 E14 22 22.9.

² Most je vystavěn z lomového zdiva s použitím relativně kvalitní vápenné malty s patrnou snahou o řádkování, část klenby je vyžděna z cihel. Šířka oblouku je 1,9 m, výška od vodoteče po vrchol klenby 3,0 m, délka „tunelu“ (= šířka mostu) 10 m. Hloubka překonávané rokle (= výška mostu) 6 m, šířka rokle u jejího dna asi 4 m, šířka rokle u úrovně mostovky (= délka mostu) 12 m. Maximální šířka nedochované vozovky na mostě mohla činit 2–3 m.

³ Na obtíže s datováním jednoduchých kamenných mostů předindustriální éry upozorňuje Jan PEŠTA, Inventarizace historických mostů na území okresu Kolín, Památky středních Čech 20, 2006, č. 2, s. 43–54.

Obr. č. 1. Kamenný jednoobloukový most přes rokli Kyjovského potoka nad Lipenci.
– Foto Pavel Bolina (2015).

Nejbližše k Lipencům se nacházel dávný přechod Berounky u Nevřemic, zaniklé vsi ležící poblíž dnešní zbraslavské části Žabovřesky, kam ústila cesta od dnešního Radotína (obr. č. 2:3, obr. č. 3:2).⁴ Tento přechod řeky (tekoucí v jiném korytě než dnes) je zmiňován v listině krále Vladislava I. datované k letům 1158–1169, obsahující výčet donací pro pražské johanity.⁵ Tehdy se tu nacházel i přívoz. Brod na tomto místě byl ale nejspíš pravěkého původu,⁶ protože od SZ k Radotínu ústí rozvodí mezi Radotínským potokem (levobřežní přítok Berounky) a povodím Vltavy, představující jednu z ideálních suchých tras v širší oblasti. Podle směru od SZ na JV, dochovaných

⁴ Přechod Berounky u Radotína popsali Pavel BOLINA – Tomáš KLIMEK, Staré (sucho)zemské stezky v oblasti soutoku, in: Fenomén soutok, red. Petr Hlaváček – Petr Meduna, v tisku. Srov. též Pavel BOLINA – Tomáš KLIMEK – Václav CÍLEK, Staré cesty v krajině středních Čech, Praha 2018, s. 150–151 (v této publikaci také množství literatury k tématu starých komunikací).

⁵ Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae I, ed. Gustav Friedrich, Pragae 1904–1907 (dále CDB I), s. 214–216, č. 245; možná poloha zaniklých Nevřemic u pozůstatků raně středověkého koryta Berounky je vyznačena na obr. č. 3:5).

⁶ Dokladem může být např. bohatý germánský hrob z Radotína (Michal LUTOVSKÝ – Lubor SMEJTEK a kol., Pravěká Praha, Praha 2005, s. 836–837; tamtéž bibliografie).

Obr. č. 2. Oblast u soutoku Vltavy a Berounky. Orientační místa označena šipkami. 1 – kamenný most nad Lipenci, 2 – fortifikace Kazín, 3 – Radotín (kostel), 4 – Zbraslav (zámek), 5 – fortifikace Zvolská homole. – Mapový podklad – LIDAR 5. generace © ČÚZK.

úvozů nad Lipenci a Strnady a na základě I. vojenského mapování lze odvodit, že nejstarší komunikace po překonání Berounky stoupala svahem Kopaniny směrem na Strnady, aby za Vltavou dosáhla Vraného (obr. č. 4:2, obr. č. 5:7). Odtud patrně přes polohu Kamenná vrata u Jílového pokračovala k Týnci nad Sázavou. Při výstupu svahem údolí Vltavy z Vraného mohli být uživatelé cesty kontrolováni osádkou fortifikace snad pravěkého původu na tzv. Zvolské homoli (obr. č. 2:5, obr. č. 4:1), nacházející se nad ústím Jarovského údolí do údolí Vltavy.⁷ O propojení Radotína přes nevřemický přechod Berounky a Strnady s Vraným vypovídá i údaj ve falzu zakládací listiny břevnovského kláštera, podle kterého kníže Boleslav ze svého dvora v Radotíně věnoval desátky kostelu ve Vraném.⁸ Popsaná trasa stoupala při výstupu severním úbočím

⁷ K datování fortifikace Jan JOHN – Miroslav KOVÁŘ, Homole u Zvole (okr. Praha-západ), Archeologie ve středních Čechách 8, 2004, s. 223–227. Jedná se o fortifikaci v typickém vztahu ke kontrolované cestě, která prochází jejím předpolím. Osádka Zvolské Homole měla navíc dokonalejší přehled o lidech brodících Vltavu mezi Strnady a Vraným.

⁸ CDB I (jako pozn. 5), s. 347–350, č. 375; nechtěným pozůstatkem trasy Radotín–Lipence–Strnady–Vrané je přitom řidičům dobře známý přechod pro pěší přes čtyřproudou strakonickou dálnici u Baní.

Obr. č. 3. Přechod Berounky mezi Radotínem a Žabovřesky na I. vojenském mapování.
1 – trasa Zbraslav–Horní Černošice, 2 – cesta od Prahy přes Slivenec, Radotín a Vrané
do Posázaví, 3 – cesta od Řeporyjí, 4 – vrcholně středověká spojka k Jílovišti,
5 – možná poloha zaniklých Nevřemic (uvedených spolu s blízkým přívozem v listině
z let 1158–1169), 6 – mapou zachycený úsek raně středověkého koryta Berounky.
– Mapový podklad <https://mapire.eu/en/map/europe-18century-firstsurvey/>.

Obr. č. 4. Pokračování trasy od Radotína přes přechod Vltavy mezi Strmady a Vraným (tečkovaně – nedochované úseky cest).
1 – fortifikace Zvolská Homole, 2 – románský kostel ve Vraném, 3 – vrcholně středověká „motte“ ve Zvoli, 4 – cesta Lipence–Strnady,
5 – cesta Vraně–Zvole–Zahořany, 6 – cesta sloužící ke spojení Ohrobců s Vraným. – Mapový podklad – Topografická mapa 1 : 10 000
(S-1952), list M-33-77-B-b-3 z roku 1959, měřítko určeno sítí čtverečů o straně 1 km.

Kopaniny přímo prostorem dnešních Lipenců,⁹ ale vedla po západním okraji rokle Kyjovského potoka – bez nutnosti přecházet na její druhou stranu.

Pro úplnost je dlužno dodat, že významu komunikace využívající raně středověký přechod Berounky mezi Radotínem a Žabovřesky, se v minulosti již badatelé věnovali. Z. Boháč a J. Žemlička komunikaci ztotožnili s cestou *Slapčici* (obr. č. 5:2),¹⁰ doloženou ve falzu z 13. století na hranicích Trnové břevnovského kláštera.¹¹ V jejích interpretaci cesta z Radotína pokračovala přes Lipence na Jíloviště (obr. č. 5:8), což můžeme přijmout pro vrcholný středověk, nikoliv však pro starší období. Spojka Lipenců s Jílovištěm nebyla v raném středověku potřeba, protože tehdejší provoz od Prahy do jižních Čech probíhal po zcela odlišných trasách.

V podrobném rozboru širších souvislostí jsme se na jiném místě pokusili ukázat, že pro cesty z Prahy do jižních Čech i středního Povltaví bylo v raném středověku výhodnější využívat brody u eneolitického výšinného sídliště Kazín a nedaleké lokality Humenská (obr. č. 2:2, obr. č. 5:1, 5:2). Řeka je tu v levotočivé zatáčce sevřena masivem Kopaniny (Cukráku; 411 m n. m.) a nevytváří žádnou nivu; místo tudíž představuje ideální brod. Po vzniku Prahy a posílení jejích centrálních a ekonomických funkcí se na trasy směřující podél západního okraje Pražské kotliny začaly navazovat komunikace vedoucí z různých částí pražského levobřeží, včetně cest od Pražského hradu.¹²

Všechny cesty směřující k brodům u Kazína náš most míjejí zhruba o 3 km směrem na západ. Trasa od Radotína je mohla nahradit až po zneprůchodnění starších cest v důsledku postupujících erozních procesů v kazínsko-humeneckém areálu, což se pravděpodobně nestalo dříve, než ve druhé polovině 12. století. O vzniku spojnice Lipenců s Jílovištěm po severním úbočí Kopaniny (obr. č. 3:4, obr. č. 5:8) se proto můžeme domnívat, že spadá buď do konce 12. století, ale spíše až do 13. století.¹³ Každopádně stejně jako cesta z Radotína, tak i tato komunikace roklí Kyjovského potoka přecházela pohodlně u spodního konce Lipenců, kde nebyla tak hluboká. K překonávání rokle v místech, kde leží zkoumaný most, nebyl žádný důvod.

⁹ Ke vzniku Lipenců jako kolonizační vsi ze 13. století Zdeněk BOHÁČ, *Geneze sídla a pluziny jako jeden z pramenů k dějinám osídlení*, *Historická geografie* 25, 1986, s. 7–52.

¹⁰ Zdeněk BOHÁČ, *K lokalizaci Kosmovy mons Osseca a přilehlé cesty pražsko-bechyňské*, *Československý časopis historický* 15, 1967, s. 747–756, zde s. 748, mapa; Josef ŽEMLIČKA, *Osídlení Zbraslavska od 10. do počátku 15. století*, *Památky archeologické* 65, 1974, s. 419–465, zde s. 431–432.

¹¹ CDB I (jako pozn. 5), s. 348, č. 375: „... *Scochowicz piscatores cum ipsa villa... cum flumine Wltawa et ex altera parte fluminis eiusdem a Bucownyce usque Cresmna et usque viam, que dicitur Zlapyce*...“.

¹² Detailní rozbor situace P. BOLINA – T. KLIMEK – V. CÍLEK, *Staré cesty* (jako pozn. 2), kap. Cesty po západní straně Pražské kotliny, s. 489–495.

¹³ Detailní rozbor situace tamtéž, s. 122–135.

Obr. č. 5. Struktura cest s vazbou na radoťinský přechod Berounky a přechody řeky u eneolitického výšinného sídliště Kazín zakreslená barevně do výřezu mapky Z. Bohláče z r. 1967. 1 – Trasy od Prahy a Třebotova, 2 – Kosmova cesta přes Horu Osek, 3 – hřebenová cesta na Mnišek a Dobříš, 4 – tzv. Všenorská cesta, 5 – cesta do Davle, 6 – trasa Točná–Roblín, 7 – trasa Radotín–Vrané, 8 – spojka z Lipenců k Jílovišti.

Se založením zbraslavského kláštera a jeho kolonizačními aktivitami v širší oblasti soutoku Vltavy a Berounky na počátku 14. století nabyla na významu kratší spojnice Zbraslavi s Prahou, než představovala trasa přes Lochkov a Radotín. Bylo možné využít cestu přes Velkou Chuchli, odkud se dalo pokračovat nejen k modřanskému přechodu Vltavy, ale také po levém vltavském břehu do Lahovic (kde byl také přechod Vltavy).¹⁴ Trasa sice ležela dostatečně vysoko nad vltavskou hladinou na říční terase, ale nutnost vystoupat nad Barrandovské skály a opět se vrátit zpět k řece přes Velkou Chuchli údolím potoka Vrutice ji činila méně pohodlnou, a tak si západnější varianty napojující se na trasy míjející Pražskou kotlinu po jejím západním okraji pro řadu cílů stále ještě udržely svůj význam.

Okupace Prahy (1741–1743) a proměna komunikační sítě

Pro pokračování cesty ze Zbraslavi k jihu bylo nejsnazší využít rozvodí Vltavy a Berounky a vystoupat k Baním, tak jak tuto cestu zachycuje I. vojenské mapování.¹⁵ Mohutný systém úvozů nedaleko Baní i zřetelné linie úvozů podél dnešní dálnice u Cukráku (vrcholku Kopaniny) svým původem tedy sahají minimálně do středověku, nicméně jejich podoba odpovídá dlouhému využívání po celý novověk. Ani tato komunikace tedy ještě neměla důvod přecházet roklí Kyjovského potoka nad Lipenci, kterou míjela několik desítek metrů východně od jejího horního okraje.

V době válek o dědictví rakouské po nástupu Marie Terezie na císařský trůn dobyla 26. listopadu 1741 spojenecká francouzská, bavorská, pruská a saská vojska Prahu a více než rok české hlavní město okupovala. Francouzské vojenské velení povolna přeměňovalo Prahu v pevnost, nechalo svázet do města střelivo a zásoby a představovat a zpevňovat hradby, v jejichž okolí bylo z obranných důvodů přistoupeno k demolicím. Do Vltavy byly na jihu města postaveny kůly, aby se zabránilo vplutí rakouských lodí; pro snazší spojení se svými vojsky v jižních Čechách a zlepšení možností zásobování ale Francouzi vylámali skály na levém vltavském břehu pod dnešním Barrandovem.¹⁶ Na tuto akci dodnes upomíná kaple Panny Marie Bolestné, nacházejí-

¹⁴ K problematice cesty ke zbraslavskému klášteru P. BOLINA – T. KLIMEK, Staré (súcho)zemské stezky (jako pozn. 4). K založení a dějinám zbraslavského kláštera Kateřina CHARVÁTOVÁ, Dějiny cisterckého řádu v Čechách 1142–1420 II. Kláštery založené ve 13. a 14. století, Praha 2002, s. 183–264.

¹⁵ Trasu zmiňuje např. Karel PAŠEK, Zbraslavské listy, Zbraslav 1995, s. 20, ale jde spíše o kompilační práci.

¹⁶ Marie LIŠKOVÁ, Praha za války o země Koruny české (1741–1742), Pražský sborník historický 1967–1968, s. 58–81; srov. František Václav FELÍŘ, Letopis 1723–1756, vyd. Jan Voegtanz, Praha 2011, s. 176–202; Pavla STÁTNÍKOVÁ – Prokop REMEŠ, Mariana a francouzská okupace Prahy. Život na statku ve středních Čechách v první polovině 18. století, Dějiny a současnost 35, 2013, č. 3, s. 36–39.

Obr. č. 6. Kaple Panny Marie Bolestné na Křenkově pod dnešním Barrandovem. Původní skladiště střílného prachu francouzské armády z roku 1742 bylo po nutných opravách a přestavbě vysvěceno roku 1903. – Foto Pavel Bolina (2008).

cí se mezi železniční tratí a Barrandovskými skalami, kterou Francouzi původně postavili jako skladiště střílného prachu. Stavba se dnes bohužel nachází v havarijním stavu.¹⁷

Na konci roku 1742 a v lednu 1743 Francouzi Prahu v tísní kvapně opustili, nicméně vojenské stavby tu po nich zůstaly a průraz části Barrandovy skály začal ovlivňovat (a ovlivňuje dodnes) dálkovou dopravu na jih z pražského levobřeží. Díky průrazu se již nemuselo stoupat nad Barrandovské skály ke Slivenci, ale bylo možné cestovat pohodlně po vltavském břehu až k ústí Berounky do Vltavy pod Zbraslaví. Výhody nově vzniklé pobřežní trasy vedly k posílení významu směru na Zbraslav a postupné marginalizaci všech napojení na trasy míjející po západním okraji Pražskou

¹⁷ K proměně bytelné válečné stavby v kapli Panny Marie Bolestné Antonín PODLAHA, *Posvátná místa království Českého. Řada první: Arcidiecese Pražská. Díl III. Vikariáty Kralovický, Vlašimský a Zbraslavský*, Praha 1909, s. 313–314.

Obr. č. 7. Výřez z mapy „Kriegs-Expeditions-Carte“ z roku 1743, zachycující pobřežní trasu ze Smíchova přes Zlíchov na Zbraslav a Davli, jejíž vznik umožnilo odstřelení skal pod dnešním Barrandovem roku 1742. – Národní knihovna ČR, Praha, sign. 62.B.13.

kotlinu. Bylo zřejmé, že silnice s moderními parametry povede v budoucnu z pražského levobřeží podél řeky na jih a bude třeba upravit pokračování na jih od Berounky tak, aby vyhovovalo požadavkům tehdejší dopravy.

Změnu významu komunikací na pražském levobřeží velmi dobře dokumentují také dobové mapy. Zatímco na Müllerově mapě z roku 1720 cesta z Prahy na Zbraslav zakreslená není a od Prahy na jih najdeme pouze silnici z Vyšehradu přes Krč na JZ k přechodům Sázavy, na mapě válečných operací v Čechách z roku 1743 i na mapě pruského obležení Prahy z roku 1757 již pobřežní cestu ze Smíchova do Lahovic vidíme.¹⁸

¹⁸ *Kriegs-Expeditions-Carte von Bohmen II. Blat, in welcher die Kriegs-Operationen von Prag und Eger vorgestellt werden, nach französ. Originalien heraus gegeben von Homæ[n]. Erben. Kriegs-Theatrum in den Gegenden von Prag, oder, Situation der französ. Armée als sich solche von Pisek aus unter dem Feld M. Broglie hieher retirirt, und die oesterr. ihnen nachgefolget, 1743*, Historický ústav Akademie věd České republiky, digitalizát: <http://www.chartae-antiquae.cz/cs/>

Obr. č. 8. Situace mezi Jílovištěm a Řítkou před výstavbou Pasovské silnice na počátku 19. století.
1 – cesta Zbraslav–Jíloviště–Mníšek vyhýbající zvodnělé pánvi zvané Jezera severně od Klínce,
2 – cesta ze Všenor do Klínce předcházející výstavbě silnice č. III/11512. – Mapový podklad –
Topografická mapa 1 : 25 000, listy M-33-77-B-a, M-33-77-B-c z roku 1954, měřítko určeno sítí
čtverců o straně 1 km.

Obr. č. 9. Cesta z Prahy přes Zbraslav k Příbrami na mapě J. M. Seuttera z roku 1757.
Ze Zbraslavi je komunikace vedena podél Berounky pod Havlínem a po říční paleoterasé až pod Lipence, odkud začíná stoupat k Jílovišti. – Historický ústav Akademie věd ČR, v.v.i., Praha, mapová sbírka, sign. VIII/2/A-3945.

V císařském patentu z roku 1756 se skutečně ustanovila potřeba zřídit silnici z Prahy na jih přes Zbraslav. Podle dokumentů zachycujících provádění jednotlivých prací ale víme, že k realizaci řady úseků císařské silnice došlo až mnohem později. Úsek ze Zlíchova na Zbraslav byl zbudován až v letech 1805–1814, průjezd Zbraslaví upraven roku 1817 a v roce 1818 byla dokončena poslední část silnice mezi Baněmi a Jilovištěm. Dál na jih směrem k Mníšku se cesta v původní variantě musela táhlým obloukem stočeným k západu vyhybat mokřadní zóně zvané Jezera (srov. obr. č. 8), vysušené až před rokem 1818.¹⁹

Most přes Kyjovský potok – svědek proměn komunikační sítě

Mezi zprůchodněním levého vltavského břehu po odstřelení části Barrandovy skály a dokončením technického řešení přejezdu vrchu Kopaniny nás tedy dělí 76 let. Do tohoto období je také třeba klást dobu vzniku mostu přepažujícího roklí přes Kyjovský potok nad Lipenci, protože ten před rokem 1742 a po roce 1818 nemohl mít žádný význam pro dálkovou dopravu a těžko bychom vysvětlili důvod jeho vzniku.

Ke stavbě mostu nad Lipenci se ale bezpochyby nepřikročilo ihned po proražení Barrandovy skály a opětovném získání kontroly nad Prahou. Cesta ze Zbraslaví k severnímu úpatí Kopaniny patrně nejprve vedla po úpatí svahu Havlína nad Lipanským potokem do Lipenců, aby při spodním okraji obce přešla Kyjovský potok, který při svém ústí do Lipanského potoka již nevede v hluboké roklí, a dále využila výstup na západ od rokle, aby se v severním svahu Kopaniny napojila na starou cestu vedenou od Radotínského brodu k Lipanům. Takovému řešení nasvědčuje zákres na Seutterově mapě pražského okolí z roku 1757 (obr. č. 9). V ústí Berounky již stojí most (na mapě válečných operací v Čechách z roku 1743 či mapě pruského obležení Prahy z roku 1757 most v těchto místech není a řeka se buď brodila, nebo zde byl přívoz) a cesta označená jako Příbramská obchází po severní straně vrch Havlín a na Kopaninu stoupá v prostoru mezi Lipany a Lipenci.

Lze předpokládat, že o výstavbě mostu přes Kyjovský potok bylo rozhodnuto až po roce 1756, po vydání císařského patentu a rozhodnutí o výstavbě císařské silnice přes Zbraslav. Nemáme přesné informace, jak vznikl projekt samotné silnice a jak probíhalo její vytyčování, ale od počátku asi bylo zřejmé, že povede přes Zbraslav a nebude nadále sledovat spojku vedenou po úpatí Havlína k Lipanům. Po průjezdu Zbraslaví byli pocestní již v takové výšce, že nemělo smysl, aby znovu klesali k pře-

[maps/24115](#) [cit. 11. 2. 2019]; *No. 5 Belagerung und Bloquade der Stadt PRAG durch die Königl[iche] Preussische Armée. Im Jahre 1757*, Národní knihovna ČR, Praha, sign. 62 B 000253, digitalizát: <http://www.chartae-antiquae.cz/cs/maps/5089> [cit. 11. 2. 2019].

¹⁹ Chronologie výstavby Pasovské silnice podle František ROUBÍK, *Silnice v Čechách a jejich vývoj*, Praha 1938, s. 61.

chodu rokle Kyjovského potoka u spodního konce Lipenců. Cesta ze Zbraslavi proto nad Žabovřesky záměřila k rokli tak, aby se udrželo pozvolné stoupání. To ovšem znamenalo vybudovat přechod rokle a s ním i námi sledovaný most. Volba takového řešení samozřejmě znamenala, že dosud nepadlo rozhodnutí vést trasu císařské silnice přes Baně, realizované v roce 1818. Je zřejmé, že stavba silnice přes Baně si vyžádala jistou dobu přípravy, a když zároveň víme, že se cesta s mostem přes rokli Kyjovského potoka neobjevuje v I. vojenském mapování z let 1764–1767, můžeme dobu výstavby mostu klást do poslední třetiny 18. století. Přesněji jeho vznik na základě daných informací datovat nedokážeme.

Most vyřadila z užívání nově vznikající pasovská silnice v trase staré cesty přes Baně. Prudký svah a mokřiny v oblasti Jezer si vyžádaly výraznější terénní úpravy a přeložka tak byla otevřena až v roce 1818. Nová císařská silnice na Příbram, jejíž stoupání na Baně dnes kopíruje zbraslavská ulice Na Baních, byla posléze zanesena také do reambulovaného I. vojenského mapování. Celá pasovská silnice vedoucí přes Příbram pak byla dobudována v letech 1833–1835.²⁰

Zapomenutý kamenný mostek přes rokli nad Lipenci tak mohl sloužit dopravě nanejvýš několik desetiletí v poslední třetině 18. a na počátku 19. století. Po vybudování císařské silnice na Baně ztratil svůj význam a dnes zůstal zcela zapomenut. Pro dějiny dopravy v jižním pražském zázemí představuje zajímavý detail, který nám pomáhá rozkrýt širší souvislosti vývoje dálkových komunikací a dopravní infrastruktury. Za tímto účelem jsme v předložené studii analyzovali pozůstatky cest v širší okolní oblasti, nejstarší písemné doklady z období středověku a staré, především raně novověké mapy. Zajímavé porovnání k využitým metodám a snad i zpřesnění našich výsledků týkajících se vývoje dopravní situace v 18.–20. století by bezpochyby představoval výzkum novodobých písemných archiválií, který by mohl být předmětem některé z budoucích studií.²¹

Mostek nad Lipenci, pozůstatek vývoje dopravní infrastruktury v jižním zázemí Prahy, se dnes bohužel nachází ve velmi špatném technickém stavu (srov. obr. č. 1) a jeho další existenci ohrožuje i skutečnost, že postrádá jakoukoliv památkovou ochranu.

²⁰ F. ROUBÍK, Silnice v Čechách (jako pozn. 19), s. 61.

²¹ K využití novověkých archiválií pro výzkum historických komunikací viz např. Leoš PECHA, Prameny k historii a vývoji silnic v 18. a 19. století uložené v Moravském zemském archivu v Brně, in: Výzkum historických cest v interdisciplinárním kontextu, red. Jan Martínek, Brno 2018 (=Vlastivědný věstník moravský – Supplementum 3), s. 97–101; Luděk ŠTĚPÁN – Jaromír PRAŽAN, Silnice v Pardubickém kraji. Historie a současnost, Pardubice 2009.

Pavel Bolina – Tomáš Klimek

The issue of old paths in the Zbraslav region and a forgotten bridge over Lipence

The paper deals with the description of the network of old paths and their development in the vicinity of the confluence of the rivers of Vltava and Berounka. The authors briefly described ancient and medieval long-distance paths which ran through or closely bypassed the aforementioned micro-region, and subsequently focused on identification of the importance of a forgotten stone bridge crossing the Kyjovský stream near the village of Lipence. This structure was used as a starting point for the description of changes in the network of long-distance paths in the region at the time after the French occupation of the Czech capital in 1742 when a part of Barrandov rock was blasted off which resulted in opening a path along the left bank of the Vltava river in the southern direction. The bridge is not located on an old long-distance path, and therefore, we obviously have to identify its construction with the modern pre-road modification of the ascending path along the hillside of Kopanina hill which further descended northwardly in the direction of Zbraslav. The first pre-road transport line in this area constructed after 1742 ran from Zbraslav along the Berounka River to the lower part of Lipence and avoided the deep section of the Kyjovský stream gorge. An analysis of period maps showed that the Kyjovský stream gorge was bridged only in the last third of the 18th century when the path to Lipence ran via Zbraslav. However, this solution proved to be temporary and the bridge was soon put out of operation by a newly built so called Pasovská road which ran along the old path via Baně and which was completed in 1818. The forgotten stone bridge over the gorge near Lipence was probably used for several decades in the last third of the 18th and in the early 19th centuries at the most. The bridge is an interesting detail in the context of the transport system history in southern suburbs of Prague which can help us acquire broader information about the development of long-distance paths and traffic infrastructure.

Jana Vojtíšková*

**KRÁLOVSKÉ VĚNNÉ MĚSTO JAROMĚŘ
A JEHO PANSTVÍ V DOBĚ PŘEDBĚLOHORSKÉ
(HISTORICKOGEOGRAFICKÉ ASPEKTY
PROBLEMATIKY)**

THE ROYAL TOWN OF JAROMĚŘ AND ITS DEMESNE DURING
THE PERIOD BEFORE THE BATTLE OF WHITE MOUNTAIN
(HISTORIC AND GEOGRAPHIC ASPECTS OF THE ISSUE)

Keywords

Jaroměř
royal dowry town
Pre-White Mountain period
municipal domain
serf villages
historic landscape

Abstract

The paper deals with historical and geographic aspects of the development of the royal dowry town of Jaroměř and its domain which Jaroměř citizens started building in the early 16th century. The look of the local historic landscape, especially for the pre-White Mountain period, has been reconstructed and the way how natural conditions influenced the town prosperity was studied.

* Doc. PhDr. Jana Vojtíšková, Ph.D., Univerzita Hradec Králové, Filozofická fakulta, Katedra pomocných věd historických a archivnictví, Rokitanského 62, 500 03 Hradec Králové. E-mail: jana.vojtiskova@uhk.cz. – Studie vznikla jako součást řešení projektu Věnná města českých královů (Živá součást historického vědomí a její podpora nástroji historické geografie, virtuální reality a kyberprostoru), NAKI II, č. projektu DG18P02OVV015.

Královské (věnné) město Jaroměř – budování a proměny jeho panství

Jaroměř, jejíž městský charakter poprvé dokládá listina z roku 1298,¹ se konstituovala na významné polsko-kladské stezce pravděpodobně již za vlády Přemysla Otakara II. Ke strategické poloze jí napomáhal úzký skalnatý ostroh, v jehož těsné blízkosti do Labe zleva ústí řeka Úpa,² a též opukovo-vápencový hradební systém, který si Jaroměřští postupem doby vybudovali. Toto východočeské město, v roce 1307 poprvé vzpomínané jako věnný majetek královny,³ tak bylo na polsko-kladské stezce díky kombinaci přirozeného a umělého opevnění posledním významněji ohrazeným místem v královských rukách a současně pomyslnou branou k území, které dnes nazýváme Kladské pomezí. Předkládaná případová studie se zaměřuje na podobu města Jaroměře, okolní historické krajiny a jejího městského panství v době předbělohorské a dokládá velmi úzkou provázanost přírodních podmínek a celkové prosperity města.⁴

Město, které k roku 1518 nacházíme na Klaudyánově mapě pod názvem „*Yaromierz*“, na Crigingerově mapě Čech z roku 1568 „*Jaromirz*“ a na Aretinově mapě Čech z roku 1619 jako „*Jaromirz*“,⁵ je položeno v nadmořské výšce 254 m. Současná katastrální výměra dosahuje velikosti 23,95 km². Jak však vypadal městský obvod v době vzniku Jaroměře a jak se proměňovala hranice města v době předbělohorské? S ohledem na absenci potřebných středověkých pramenů nám proto budiž na úvod vodítkem známý spor jaroměřských šosovních vesnic Hořenic, Dolan a Časlavek, který byl s městem veden o poddanské povinnosti na přelomu 17. a 18. století a byl ukončen ve

¹ V listině Václava II. došlo k darování čtyř řeznických krámů ve městě ženskému cisterciáckému klášteru v Sezemích (Vladimír WOLF, Středověké opevnění města Jaroměře, in: *Minulosti Jaroměře. Sborník příspěvků k dějinám města I*, Trutnov 1968, s. 31–53, zde s. 33).

² Zatímco dnes je součástí Jaroměře i soutok Labe s levostrannou Metují, před výstavbou pevnosti toto území patřilo k vesnici Ples. Nedaleko původního soutoku (současné místo je posunuto oproti dřívějšímu stavu dál po proudu řeky) se původně nacházel pleský románský „*kostelík sv. Petra*“, jenž také zanikl v souvislosti s výstavbou Josefova (SOA Zámrs, SOKA Náchod, fond Archiv města Jaroměř (dále jen AMJ), Kniha zápisů červená (na nemovitosti) 1549–1581, inv. č. 12, C5).

³ *Codex Juris Municipalis Regni Bohemiae II*, ed. Jaromír ČELAKOVSKÝ, Praha 1895 (dále CÍM II), č. 83, s. 148–154.

⁴ Jaroměři prozatím schází ucelený monografický přehled jejích dějin. Jedním z hlavních důvodů je značná fragmentarita městského archivu, v němž nacházíme prameny až od poloviny 16. století, a i to velmi torzovitě. K poznání její historie by tak měl přispět i připravovaný svazek řady Historický atlas měst ČR, věnovaný Jaroměři (vyjde 2020).

⁵ K vývoji názvu srov. Antonín PROFOUS, Místní jména v Čechách. Jejich vznik, původní význam a změny II, Praha 1949, s. 103. Sami Jaroměřští své město k počátku 17. století titulovali buď „*Jaromirz*“ nebo „*Jaromir nad Labem*“ (SOA Zámrs, SOKA Náchod, Archiv města Jaroměř (dále jen AMJ), Kniha pamětí a smluv (červená) 1549–1636, inv. č. 12, D28 a D50).

prospěch Jaroměřských.⁶ V souvislosti s naším tématem je pozoruhodné právní postavení těchto tří lokalit, které nás přivádí až k samotným počátkům Jaroměře, kdy můžeme předpokládat podle poznatků z jiných měst, jímž se dochovaly písemné prameny, že se i **kolem Jaroměře vytvořil jakýsi obvod, v jehož rámci vznikly šosovní vesnice.**⁷ Zatímco v případě královského (později taktéž věnného) města Poličky spatřujeme vznik mílového okruhu doloženého listinou z roku 1265,⁸ v případě Jaroměře, která se s ohledem na příhodné přírodní podmínky i přítomnost jedné z obchodních tepen Českého království nacházela v mnohem více majetkově exponované oblasti, lze předpokládat, že vytvoření okruhu obdobného poličskému již bylo z právního hlediska problematické a neuskutečnitelné. Připomeňme v této souvislosti nedaleké Smiřice a (Českou) Skalici, jež by potenciálně do daného okruhu spadaly a které byly ve druhé polovině 13. století v šlechtické držbě.⁹

Centrum Jaroměře, jež má městskou pečeť (atribut pokročilého městského zřízení) prokázanou před rokem 1310,¹⁰ bylo situováno na již vzpomínaném skalnatém ostrohu, na kterém se utvořilo pouze náměstí ulicového typu, bez postranních ulic, s omezeným množstvím měšťanských domů a obehnané s ohledem na přírodní podmínky jednou hradební zdí, jež měla v době předbělohorské asi 12–15 bašt.¹¹ Do města, kterým přímo procházela polsko-kladská stezka a jež bylo postupem doby vybaveno řadou panovnických privilegií, mj. velmi prospěšně třemi výročními tr-

⁶ K tématu souhrnně Petr ČERNIKOVSKÝ, Lokální konflikt v byrokratickém soukolí. Spory jaroměřských šosovních vesnic na počátku 18. století, Stopami dějin Náchodsko. Sborník Státního okresního archivu Náchod 14, 2010, s. 57–96.

⁷ Od svých počátků ve 13. století města vstupovala do interakce s okolním venkovem. Města vyrostlá ze spádových a správních center snáze upevňovala své postavení v regionu (např. Litoměřice či Hradec Králové). Vztahy města k vesnici nabývaly různých poloh: od ryze hospodářských po zastřešení v jednom právním okruhu, kdy se obyvatelé venkova řídili městským právem a podléhali soudu rychtáře. V oblasti východní kolonizace je používán pojem městských vsí (něm. Stadtdörfer), v české historiografii též šosovní vsi (něm. Schoss – dávka, daň). Lze pod ním spatřovat k městu náležející sídliště, ale též dvory (v případě Jaroměře víme o dvoru Jezviny) či usedlosti, jejichž hospodáři se díky vazbě k městu těšili různým úlevám. Byli však poddanými krále, nikoli města. K tématu souhrnně Jan LHOTÁK, Město Sušice a jeho poddaní, Praha 2018, zvláště s. 62–97, kde je pozornost věnována složitému formování městských panství před rokem 1547.

⁸ CIM II (jako pozn. 3), č. 14, s. 42–48.

⁹ August SEDLÁČEK, Hrad, zámky a tvrze království Českého II. Hradecko, Praha 1883, s. 224.

¹⁰ Konkrétně k roku 1309 – Jiří KEJŘ, Vznik městského zřízení v Čechách, Praha 1998, s. 302; Rostislav NOVÝ, Počátky znaků českých měst, Sborník archivních prací 26, 1976, s. 374–394, zde s. 377–378.

¹¹ V. WOLF, Středověké opevnění (jako pozn. 1), s. 34.

hy,¹² se vcházelo vedle několika postupně budovaných postranních fortén dvěma komplexy bran – prvním U Mostu¹³ s Pražskou branou (název doložen jistě k roku 1559)¹⁴, po jehož projití se po několika desítkách metrů vstupovalo na dřevěný Dlouhý most,¹⁵ k roku 1562 určitě již krytý,¹⁶ a pokračovalo se na území předměstí (či „podměstí“) Za Mostem¹⁷ (též Dolejšího¹⁸ nebo v pramenech od roku 1597 již i Pražského¹⁹), a druhým U Kostela,²⁰ za kterým se rozkládalo území předměstí (či „podměstí“)²¹ Svatojakubského (též Sv. Jakuba)²², začínajícího v místech tzv. Před-

¹² Ze středověkých a raně novověkých privilegií je v jaroměřském archivu dochována pouze listina Vladislava Jagellonského z 3. listopadu 1504, která se týká povolení vybírat clo ze zboží a vysazení nového jarmarku na den sv. Bartoloměje (24. srpna) a osm následujících dní (AMJ, Listiny, inv. č. 1; Codex Juris Municipalis Regni Bohemiae III, edd. Jaromír ČELAKOVSKÝ – Gustav FRIEDRICH, Praha 1948 (dále CIM III), č. 579, s. 1019–1020). První výroční trh městu udělil Ladislav Pohrobek v roce 1454 (na pohyblivý svátek Letnic a osm následujících dní), druhý Vladislav Jagellonský v roce 1497 (na Tři krále s osmi následujícími dny). Srov. tamtéž, č. 173, s. 302–304, a č. 509, s. 861–863.

¹³ Doloženo např. k roku 1553 (AMJ, Kniha zápisů, A95).

¹⁴ AMJ, Kniha zápisů, C37.

¹⁵ Doloženo např. k rokům 1556, 1559, 1561 (AMJ, Kniha zápisů, B33, C51, D7).

¹⁶ Jaroslav ŠŮLA, Kronikářské záznamy v jaroměřském kopiáři ze XVI. století (Příspěvek k městskému dějepiscetví), in: Minulost Jaroměře. Sborník příspěvků k dějinám města I, Trutnov 1968, s. 54–63, zde s. 56.

¹⁷ Doloženo pod tímto názvem např. k rokům 1549, 1552 (AMJ, Kniha zápisů, A4, A81). Most, největší v jaroměřském městském obvodu, vedl přes Labe. Druhý labský most byl vybudován jižně od vnitřního města a vstupovalo se na něj z fortny, která byla od 2. poloviny 16. století zřízena ve sklepních prostorách radnice. I tento most byl k roku 1562 již krytý (J. ŠŮLA, Kronikářské záznamy (jako pozn. 16), s. 56). Úpu bylo možné překonat s pomocí dřevěného mostu, zvaného Úpský, na Svatojakubském předměstí, jak dokládá např. trhová smlouva z roku 1564 (AMJ, Kniha zápisů, D50). Z Přední varty vedl most, pod nímž tekla strouha na obecní mlýn (k roku 1554 „u mostu za kostelem u branného chalupy“; k roku 1556 „při struze obecní, kteráž jde na mlejn obecní“), ze Zadní varty vedl kamenný „Kotoulovský most“, jenž je dochován dodnes (např. tamtéž, B30, B45 a A51). Taktéž v rámci prvního branného komplexu, z něhož se mířilo na labský Dlouhý most, byl zabudován „Zdvihatý most“, jak je vzpomínáno např. k roku 1559 (tamtéž, C37).

¹⁸ Doloženo např. k roku 1554 (AMJ, Kniha zápisů, B22).

¹⁹ Antonín KNAPP, Paměti královského věnného města Jaroměře nad Labem, Jaroměř 1887, s. 85.

²⁰ Doloženo např. k rokům 1550, 1553 (AMJ, Kniha zápisů, A25, A96).

²¹ AMJ, Kniha zápisů, např. B73, E14.

²² Název odvozen od kostela sv. Jakuba Většího a stabilně doložen od roku 1549. Např. AMJ, Kniha zápisů, A3.

ní²³ (též Malé²⁴) a Zadní²⁵ (též Druhé²⁶ nebo Velké²⁷) varty, taktéž ještě opevněných prostranství, využívajících možností terénu. Součástí obranného systému se stal i kostel sv. Mikuláše, nacházející se na východní straně náměstí u druhého komplexu bran a ještě na samotném počátku husitských válek v bezprostředním sousedství kláštera augustiniánů.²⁸ Ochranu severní, více zranitelné strany zajišťovaly uměle navrstvené valy. Labe, které v okolí Jaroměře definitivně ztrácí podhorský charakter a přijímá podobu nížinného toku, město obtékalo od severu, přes západní stranu až k jihu a vytvářelo s pomocí několika ramen důležitou přirozenou ochranu. Jaroměřské městské opevnění tak bylo typickou ukázkou fortifikace 13. a 14. století, těžící maximálně z terénu a polohy vodních toků.

Obr. č. 1. Rekonstrukční model Jaroměře v 15. století. Dle podkladů Vladimíra Wolfa zhotovil Jiří Škopek roku 1961. Sádra, výška 390 mm, šířka 840 mm. Městské muzeum v Jaroměři, inv. č. 6024. Foto Karel Hanuš.

Pronikavé změny, které přinesly husitské války, mj. vytvoření prostoru pro důraz na korporativní zájmy městských obcí v politické a hospodářské oblasti, poskytly Jaroměřským příležitost rozšířit si své příjmy zábořem **klášterního majetku jaroměřských augustiniánů**, jejichž působnost byla ve městě násilně ukončena v roce 1421.²⁹ Plány jaroměřské obce však narušila listina Zikmunda Lucemburského z let

²³ Doloženo např. k roku 1550 (AMJ, Kniha zápisů, A19).

²⁴ Doloženo např. k rokům 1554, 1556 (AMJ, Kniha zápisů, B29, B50).

²⁵ Doloženo např. k roku 1555 (AMJ, Kniha zápisů, B40).

²⁶ Doloženo např. k roku 1550 (AMJ, Kniha zápisů, A18).

²⁷ Doloženo např. k roku 1554 (AMJ, Kniha zápisů, B21).

²⁸ K tomu srov. dále.

²⁹ K tématu zvláště Jiří UHLÍŘ, Klášter augustiniánů kanovníků v Jaroměři (1349–1421), Stopami dějin Náchodska. Sborník Státního okresního archivu Náchod 7, 2001, s. 125–134, zde s. 127.

1436–1437, kterou zastavil za sumu 400 kop gr. klášterní vesnice Doubravici (dnes ves Doubravice u České Skalice, část obce Rychnovek), Malý Třebešov (dnes místní část obce Velký Třebešov) a Říkov s mlýnem a řekou, šest rybníků, půldruhého lánu háje, luka a les Mnichovec Jiříkovi z Chvalkovic († po 1437), někdejšímu hejtmanovi orebitů; po jeho smrti přešel tento majetek na jeho syny.³⁰ Z husitských válek, které významně zamíchaly pozemkovou držbou i v oblasti východních Čech, kdy se do přímého sousedství města dostaly výlučně světské vrchnosti (z okolních panství, jež k polovině 15. století náležela ke zbožím středně velkým,³¹ ještě zvláště jmenujme – s ohledem na další vývoj – na východě náchodské, ovládané od roku 1437 nechvalně proslulým Janem Koldou ze Žampachu, od roku 1546 Jiřím z Poděbrad,³² na jihu opočenské, na němž se prostřídala řada šlechtických rodů a jež bylo dočasně i v držení Ladislava Pohrobka,³³ na jihozápadě smiřické, do roku 1476 v majetku Smiřických, poté Trčků z Lípy,³⁴ na severu hradištské, na němž se střídali majitelé,³⁵ a panství trutnovské, které bylo organizováno v systému manské soustavy³⁶),³⁷ si tak Jaroměřští nakonec žádný nemovitý majetek organizovaný v systému vrchnostenské správy pomyslně nedonesli. I když je stále tušíme, o šosovních vesnicích s ohledem na nedochovanost potřebných pramenů, zvláště městských knih, do nichž byly zachycovány i transakce s nemovitostmi ze šosovních vesnic, zprávy až do poloviny 16. století nenacházíme.³⁸

V souvislosti s naším tématem rekonstrukce jaroměřského městského obvodu a městského panství stojí poté za pozornost **donace jaroměřskému špitálu** (stával

³⁰ A. KNAPP, Paměti (jako pozn. 19), s. 24.

³¹ Na samém sklonku 15. století ve východočeském prostoru existovalo 21 samostatných šlechtických panství střední a velké kategorie. Tento stav byl posléze opět velmi proměnlivý a kolísal mezi 18–22 panstvími (Ondřej FELCMAN, Velké pozemkové majetky ve východních Čechách a jejich aristokratičtí majitelé v letech 1436–1634, in: Zdeněk BERAN, Východočeská šlechta, její sídla a teritoria, Praha 2013, s. 20–39, zde s. 24–25).

³² August SEDLÁČEK, Hrady zámky a tvrze království Českého V. Podkrkonoší, Praha 1887, s. 12–14.

³³ A. SEDLÁČEK, Hrady II (jako pozn. 9), s. 47.

³⁴ Tamtéž, s. 224–225.

³⁵ A. SEDLÁČEK, Hrady V (jako pozn. 32), s. 77–78.

³⁶ Tamtéž, s. 153.

³⁷ K vývoji pozemkové držby v oblasti východních Čech pro léta 1436–1634 podrobněji O. FELCMAN, Velké pozemkové majetky (jako pozn. 31), s. 20–39.

³⁸ Vyhraněnou trhovou knihu Jaroměřští vedli nejpozději k roku 1521, jak upozorňuje poznámka v nejstarší dochované jaroměřské knize, jež byla založena po ničivém požáru z roku 1548 (AMJ, Kniha zápisů, A72).

původně na Jakubském předměstí v místech dnešní ulice V Zahradách čp. 193)³⁹ a též špitálu ve Dvoře Králové, kterou provedl Matěj z Hořan (podle K. J. Bienenberga v roce 1496, podle J. M. Ludvíka už v roce 1470),⁴⁰ jenž tento majetek získal dědičným zápisem od majitele hradištského panství Oldřicha Zajíce z Házmburka. Jak nás informuje citace z královédvorské listiny z 11. listopadu 1502, Matěj z Hořan „*k špitálům, do města Jaroměři a našemu* [tj. královédvorskému], *chudým k užívání a purkmistrům a konšelům, i obcem jich i nám společně dal jest*“ rychetní dvůr v Kohoutově (dnešní obec se nachází asi 7 km od Dvora Králové) s poplužím, lesy, rybníky, loukami, potoky, svobodnou krčmou a poddanými v Kohoutově a v Kladrubech (ves, dnes část obce Kohoutov). Jaroměřští si prostřednictvím této listiny druhou polovinu od Královédvorských odkoupili za sumu 1500 kop gr. č.,⁴¹ čímž vlastně položili základ majetkové expanze do nejbližšího okolí. Situace se však velmi zkomplikovala v roce 1503, kdy byli Jaroměřští 24. listopadu pohnáni k zemskému soudu, kde je vinil, že drží neprávem manský majetek, Václav Čech z Nemyčevse, tehdejší maršálek královského dvora. Kauza byla odložena a majetek Jaroměři zůstal (podrobnosti však neznáme).⁴² Ještě v roce 1534 se pokusil nárokovat si špitální majetek Michal Slavata z Košumberka, majitel nedalekého hradištského panství, ovšem opět neúspěšně.⁴³

Po vzoru šlechty, ale též aktivnějších královských měst se město chopilo iniciativy a začalo si samo **zakupovat nemovitý majetek**. Dne 7. února 1520 Jaroměřští koupili od Jiříka Gersdorfa z Gersdorfu za 4400 kop gr. míš. heřmanské zboží, jmenovitě ves Heřmanice s tvrzí (Jiřík si dočasně vymínil právo užívat novou dolní světnici i s komorami nad ní), mlýnem, clem a podacím kostelním, vsi Brod a Slotov (dnes obě části obce Heřmanice), Krabčice (dnes část obce Dolany; v Krabčicích si vymínil právo na nejbližší jarní výlov rybníka a odvod 20 kop plodu do Jaroměře), Vyhn[á]nov⁴⁴ (dnes část obce Kohoutov) a pustou ves Prorub (od roku 1528 nově osídlena; dnes Proruby, část obce Brzice); v případě Vyhn[á]nova a Proruby se jednalo o manský ma-

³⁹ V roce 1612 koupili špitální úředníci naproti tomuto špitálu Prokūpkovský dvůr, který shořel roku 1628. Roku 1660 dvůr připojil ke svému Václav Vilím Cikán z Čermné a dal za to obci výměnou Šitinovský dvůr, místo nového městského špitálu, v místech dnešní Palackého ulice čp. 159 (A. KNAPP, Paměti (jako pozn. 19), s. 85).

⁴⁰ P. ČERNIKOVSKÝ, Lokální konflikt (jako pozn. 6), s. 58 a 83.

⁴¹ CIM III (jako pozn. 12), s. 1207–1208.

⁴² Na základě výzkumu územního rozsahu manské soustavy v letech 1480–1539 je možno konstatovat, že v této době uvedené vsi manským majetkem nebyly. Srov. Daniel DOLEŽAL, Trutnovská manská soustava a její kniha z let 1480–1539, Sborník archivních prací 42, 1992, č. 2, s. 227–233.

⁴³ A. KNAPP, Paměti (jako pozn. 19), s. 31–32.

⁴⁴ Z pramenů nelze určit, zda přepisovat dlouze, jak je tomu v současnosti. K variabilitě přepisů srov. Antonín PROFOUS – Jan SVOBODA, Místní jména v Čechách. Jejich vznik, původní význam a změny IV, Praha 1957, s. 657–658.

jetek náležející v té době k trutnovské manské soustavě.⁴⁵ Ludvík Jagellonský, který byl na trůně od roku 1516, vše stvrdil listinou z 13. července 1521 a propříště Jaroměřským povolil provádět vklady do desk zemských.⁴⁶

Před konfiskacemi se Jaroměřským ještě podařilo v roce 1539 koupit za 1400 kop gr. č. vesnici Svinišťany (dnes část obce Dolany), a to od svého souseda Jana Pleského z Levína na Plesu. Po požáru Pražského hradu v roce 1541 a obnovení desk zemských si do nich Jaroměřští nechali deskový majetek zapsat, ovšem až po svolení panovníka, jak je u vkladu výslovně uvedeno; po dvaceti letech, pod habsburskou vládou, tedy Jaroměřští nemohli zápis povolený Ludvíkem Jagellonským samostatně provést.⁴⁷ K roku 1547, jak zachytil A. Knapp podle jednoho bližší necitovaného úředního zápisu, jenž měl jako badatel k dispozici, Jaroměř, která již taktéž vnímala pozemkový majetek nejen jako zdroj jistého příjmu, ale i jako důležitý atribut politické moci, náležely vsi Heřmanice (6 osedlých – tj. tehdejších berních jednotek), Brod (22 osedlých), Slotov, (13 osedlých), Krabčice (13 osedlých), Vyhn[á]nov (7 osedlých), Prorub (7 osedlých), Svinišťany (16 osedlých), z nichž jim měl jít půlroční úrok a finanční náhrady za nevykonanou robotu či neodevzdané slepice ve výši 75 kop 11 gr. 1 denár. Nejvyšší příjem měl jít jaroměřské obci ze vsi Svinišťany: úrok 26 kop 6 gr. 3 denáry, 23 slepic a 11 korců a 2 věrtele ovsa, a to bez možné finanční náhrady. Nejméně výnosné měly být vsi Prorub (úroku 1 kopa 42 gr. 4 denáry) a Vyhn[á]nov (úroku 1 kopa 43 gr. 1 denár, za robotu možná náhrada 32 gr.). Nejvíce osedlých bylo sice napočítáno v Brodě, ale v porovnání se Svinišťany, kde mohla být vyšší finanční poddanská povinnost bez roboty nastavena již z dob předchozího majitele, byl úrok Brodských vypočítán pouze na 8 kop 9 gr. 6 denárů a robotu, o jejíž podobě nic nevíme, přepočítána na 6 kop 2 gr.).⁴⁸ K městskému panství náležel i Heřmanický les, z něhož mělo plynout v tuto dobu, kdy ještě lesy bývaly obnovovány přirozenou cestou a nebyly povětšinou cíleně vytěžovány (srov. v kontrastu např. chronický nedostatek lesního porostu v okolí Kutné Hory a v této souvislosti cílenou těžbu v oblasti rychnovských a trutnovských lesů),⁴⁹ 10 kop gr. Z rybníků, které vždy představovaly výrazný krajinnotvorný prvek, jsou pro rok 1547 doloženy: Mihule (25 kop násady), Kon-

⁴⁵ K tématu zejména D. DOLEŽAL, Trutnovská manská soustava, s. 228, 231–233.

⁴⁶ Nejbližší svatojiřský úrok z poddanských povinností měl ještě připadnout Gersdorfovi. Listina současně obsahuje povolení vybírat clo z plaveného dříví po Labi, které bylo určeno pro kutnohorskou důlní činnost (CIM III (jako pozn. 12), č. 676, s. 1205–1207).

⁴⁷ Tamtéž, s. 1208.

⁴⁸ A. KNAPP, Paměti (jako pozn. 19), s. 34–35. Nadmořská výška, jež by mohla mít vliv na životní podmínky obyvatelstva, je v obou lokalitách obdobná – Svinišťany 290–300 m n. m., Brod kolem 276 m n. m.

⁴⁹ K tématu např. Karel HERČÍK, Těžba dřeva pro kutnohorské báňské podniky v trutnovských a rychnovských lesích ve druhé pol. 16. a počátkem 17. století, Acta musei Reginahradensis – B: Scientiae sociales 3, 1959, s. 185–207.

činský (30 kop), Krabčický (30 kop), Svinišťanský (100 kop) a obecní v lukách (100 kop).⁵⁰ Špitálu, který spravovala obec, náležel rychtní dvůr v Kohoutově s příslušenstvím a s poddanými v Kohoutově a v Kladrubech. K městu však příslušely i předpokládané šosovní vsi Hořenice, Dolany a Čáslavky.

Před rokem 1547 Jaroměř spravovala panství se sedmi poddanskými (zisk šel přímo obci), třemi šosovními a dvěma špitálními (zisk měl jít špitálu) vesnicemi, celkem tedy **12 vesnic s přibližně 169 usedlými poddanými**, jak ve svém propočtu odhadl J. Lhoták.⁵¹ Mezi jejími bezprostředními sousedy byla i stále se zvětšující šlechtická panství Náchod,⁵² Opočno a Smiřice, přičemž u prvních dvou narůstal i počet poddanských měst a městeček.⁵³ Ve východočeském regionu bychom však našli i jiná městská panství (královských i poddanských měst⁵⁴), mezi nimiž jednoznačně vzbuzovalo respekt nedaleké, prstencovitě budované hradecké městské panství se 43 celými vsemi s příslušenstvím a s částí jedné vsi s přibližně 582 usedlými poddanými.⁵⁵ K nedalekému Dvoru Králové s přibližně 155 usedlými poddanými příslušely před rokem 1547 podle závěrů T. V. Bílky tři poddanské vsi: Libotov, Kocléřov a Bukovina, podle J. G. Sommera čtyři, kdy je ještě vzpomínán Huntířov.⁵⁶ Šosovní charakter měly před rokem 1547 zřejmě vsi Verdek, Filiřovice, Nové Lesy a Lipnice, neboť jsou k roku 1560 takto označovány.⁵⁷ Protože prozatím schází podrobnější syntéza

⁵⁰ Návosloví těchto rybníků zcela zaniklo, stejně jako např. Svinišťanský rybník. K obecnímu rybníku srov. dále.

⁵¹ Jan LHOTÁK, Velkostatek města Sušice. Od městských (šosovních) vesnic k robotní abolicí a jejím výsledkům, disertační práce na Ústavu českých dějin FF UK, Praha 2015, s. 51.

⁵² V roce 1544 získává panství rod Smiřických ze Smiřic, kteří ho drželi až do roku 1620 (A. SEDLÁČEK, Hradý V (jako pozn. 32), s. 15–18).

⁵³ K polovině 16. století bylo na Hradecku 20 panství (O. FELCMAN, Velké pozemkové majetky (jako pozn. 31), s. 20–39).

⁵⁴ K problematice městských panství poddanských měst Petr ČERNÍKOVSKÝ, Svobodný majetek nesvobodných obcí? Vrchnostenské ambice poddanských měst v raně novověkých Čechách, Náchodsko od minulosti k dnešku 7, 2012, s. 103–127, kde je mj. věnována pozornost poddanskému městu Náchodu a jeho městskému panství.

⁵⁵ K rekonstrukci hradeckého městského panství srov. rekonstrukční mapu zachycující stav před odbojem: Jana VOJTIŠKOVÁ, Město v době předbělohorské (1526–1618/1620), in: AUT. KOL., Hradec Králové, Praha 2017, s. 165. Více usedlých poddaných měla podle odhadů pouze města Tábor a Staré Město pražské (J. LHOTÁK, Velkostatek (jako pozn. 51), s. 51).

⁵⁶ Tomáš V. BÍLEK, Dějiny konfiskací v Čechách po r. 1618 II, Praha 1883, s. 1062; Johann Gottfried SOMMER, Das Königreich Böhmen: statistisch-topographisch dargestellt. Vierter Band. Königgrätzer Kreis, Prag 1836, s. 103; J. LHOTÁK, Velkostatek (jako pozn. 51), s. 51.

⁵⁷ T. V. BÍLEK, Dějiny konfiskací (jako pozn. 56), s. 1062. Dokládal by to i zápis dochovaný k roku 1490 v tzv. Papírové knize, kdy Petr „z Fidlěřovic“ odkazoval všechny svůj majetek synu Janovi s tím, že městskými registry už určil díl, jenž má být vyplacen ostatním Petrovým dětem.

královédvorských dějin, lze jen spekulovat, zda důvodem k nepřevedení šosovních vesnic na poddanské nepřispěla skutečnost, že v nich někteří dvorští měšťané vlastnili pole, louky a další nemovitosti.⁵⁸ Co je však již zřejmé, počtem usedlých poddaných se královédvorské panství blížilo jaroměřskému. Trutnov, jehož vývoj i právní postavení ovlivňovaly časté zástavy, před konfiskacemi, kdy opět dosáhl statusu královského věnného města, využíval pronájmu panství příslušejícího k trutnovskému hradu, do něhož spadalo podle urbáře 21 vesnic (stav k roku 1544, kdy se podle rozhodnutí komorního soudu stala držitelkou panství, organizovaného i nadále v manském systému, královna Anna) a jemuž je k roku 1547 připisováno 356 usedlých poddaných.⁵⁹ Provedený výzkum poličského panství, jež se zformovalo v roce 1545 zápisem šosovních vsí do desk zemských (zde byl převod zřejmě zvláště motivován velmi neutěšenou finanční situací města),⁶⁰ dokládá, že město mělo před rozhodnutím o konfiskacích deset celých poddanských vsí a pět vsí vlastnilo z části, což bylo přepočítáno s využitím dostupných údajů na přibližně 333 usedlých poddaných, tedy oproti Jaroměři dvojnásobek.⁶¹ Lze si též povšimnout, že oproti městům, která zformovala své panství zápisem šosovních vsí do desk zemských (jejich intabulací), Jaroměř tento právní úkon neprovedla. Zdá se, že v jejím případě mohla být důvodem velikost jaroměřského návrší, obývaného nevelkým počtem měšťanských rodin, které mohly být zvláště v případě demografických katastrof doplňovány i obyvateli jaroměřských šosovních vsí, jak doložíme i níže.⁶² O velmi úzkých vazbách svědčí i později doložené členství některých obyvatel šosovních vsí v jaroměřském literátském bratrstvu.⁶³ Současně je třeba zdůraznit, že s pravděpodobným počtem 169 usedlých poddaných panství vykazovalo vyšší číslo než např. města Vodňany (12), Ústí nad Labem (13), Kouřim (44),

Několik zápisů z let 1511–1521 se dotýká rodiny Pavla „z Lipnice“ (řešení prodeje nemovitosti a následně vyřizování sirotčí agendy) – srov. Barbora BÖNSCHOVÁ, Tzv. Pergamenová kniha a Papírová kniha (Diplomatický rozbor dvou nejstarších dochovaných královédvorských městských knih), diplomová práce na KPVHA FF UHK, Hradec Králové 2018, s. 46 a 31.

⁵⁸ Antonín SCHULZ – Lenka ŠORMOVÁ – Eva TOMKOVÁ, Archiv města Dvůr Králové nad Labem. Inventář I, Trutnov 2002, s. 29.

⁵⁹ A. SEDLÁČEK, Hrady V (jako pozn. 32), s. 156–157; J. LHOTÁK, Velkostatek (jako pozn. 51), s. 52.

⁶⁰ Ještě v roce 1540 město, které v roce 1523 postihl velký požár, prosilo královnu o několikaleté odpuštění odvodu platů a možnost ponechat je pro obecní účely (Karel KUČA – František MUSIL – Jana VOJTÍŠKOVÁ – Josef ŽEMLIČKA, Historický vývoj města Poličky, in: Historický atlas měst České republiky, svazek č. 30 – Polička, red. Robert Šimůnek, Praha 2019, s. 11).

⁶¹ Viz rekonstrukční mapa: Jana VOJTÍŠKOVÁ, Vývoj pozemkového vlastnictví města Poličky. Mapový list č. 24, in: Historický atlas ..., svazek č. 30 – Polička, red. R. Šimůnek (jako pozn. 60); J. LHOTÁK, Velkostatek (jako pozn. 51), s. 52.

⁶² Srov. dále.

⁶³ A. KNAPP, Paměti (jako pozn. 19), s. 68–69.

Mělník (67), Kolín (71), Locket (97), Kutná Hora (110) a Čáslav (142) a nepochybně též Beroun, Český Brod, Klatovy, Most, Nymburk a Stříbro.⁶⁴ Z tohoto hlediska lze konstatovat, že se jaroměřské městské panství v uvedené době řadilo **mezi městská dominia střední velikosti**.

V důsledku neúspěšného protihabsburského odboje, jehož se účastnili i Jaroměřští, přistoupil král v roce 1547 k potrestání zejména městského stavu (s výjimkou tří katolických královských měst), a to v rovině politické, správní a hospodářské.⁶⁵ Potrestaná města, která mohla na zemském sněmu napříště zasedat jen z milosti krále, musela mj. odevzdat všechna privilegia, zbraně, zaplatit pokutu zohledňující i bohatství města a jeho obyvatel (v případě Jaroměře se jednalo o 2000 kop gr. míš., např. Hradečtí zaplatili 8000 kop gr. míš., stejnou sumu jako Jaroměř zaplatily Polička a Vysoké Mýto a Dvůr Králové musel odevzdat 1500 kop gr. míš.) a téměř ve všech případech **byl konfiskován nemovitý majetek obce**. Jaroměřští již 1. srpna posílali s mocným listem opatřeným velkou městskou pečeti deset vyslanců v čele s primasem Václavem Beneškem, kteří 6. srpna postoupili české komoře veškerý nemovitý majetek města, z něhož šel obci zisk. Zeměpanská instituce jaroměřský deskový majetek (ves Heřmanice s podacím kostelním, s pustou tvrzí a kusem Labe a clem na Labí, vsi Brod, Slotov, Krabčice, Vyhn[á]nov, Prorub a Svinišťany) zanedlouho prodala Janovi z Pernštejna, který Svinišťany se ziskem už v roce 1548 prodal Ludmíle z Gersdorfu (za 1250 kop gr. č.), ostatní vsi Janu Hostinskému z Valdštejna (za 3250 kop gr. č.).⁶⁶ proto se mj. na heřmanské tvrzí v roce 1583 narodil budoucí slavný vojevůdce Albrecht z Valdštejna.⁶⁷

Zádušní a špitální majetek byl Jaroměři navrácen ještě v roce 1547, mj. úroky ze vsi Kohoutov se šesti osedlými, svobodnou rychtou a lesem (vrchnost si ale panovník ponechal) a při městě špitální dvorec a zádušní pozemky; nikde sice nenacházíme informaci o vsi Kladruby, ale do panství se v blíže neuvedené době také navrátila.⁶⁸ Vsi Hořenice, Dolany a Čáslavky, šosovní dvůr Jezviny,⁶⁹ řeky, tři rybníky (Poříčský,

⁶⁴ J. LHOTÁK, Velkostatek (jako pozn. 51), s. 51–53.

⁶⁵ Podrobněji k tématu např. Stavovský odboj roku 1547. První krize habsburské monarchie. Sborník příspěvků z vědecké konference konané v Pardubicích 29.–30. 9. 1997, red. Petr Vorel, Pardubice – Praha 1999.

⁶⁶ A. KNAPP, Paměti (jako pozn. 19), s. 38–39.

⁶⁷ Josef JANÁČEK, Valdštejn a jeho doba, Praha 2003, s. 23.

⁶⁸ Její příslušnost k Jaroměři je vzpomínána k roku 1833 (J. G. SOMMER, Das Königreich Böhmen IV (jako pozn. 56), s. 75). Není ovšem ještě připomínána ani v majetku, který měl být obci konfiskován za účast v odboji 1618–1620 (T. V. BÍLEK, Dějiny konfiskací (jako pozn. 56), s. 1096–1097). Další výzkum dané problematiky, který bude realizován v souvislosti s přípravou HAMU Jaroměř, by měl přinést další poznatky k tomuto tématu.

⁶⁹ Ves Jezbiny, místní část Jaroměře, pochází podobně jako příbytky Na Cihelnách až z konce 18. a počátku 19. století. Do té doby se tu nacházel dvůr, nazývaný v pramenech původně „Jezvi-

tehdejší obecni – nacházel se u Brdců při cestě na Nové Město nad Metují,⁷⁰ jeden nad ním (o něm prozatím zprávy nemáme) a jeden pustý (snad Na Valech, kde k roku 1590 přenechala obec „*kus obce v rybníčku*“ Janu Soudkovi)⁷¹ a dvůr pod kostelem sv. Jakuba byly opět přivtěleny k městu v roce 1549, a to za účelem „*vychování kněží, žákův a chudých*“, přičemž zbylé peníze mohli používat na splácení obecních dluhů, opravy městských objektů a jiné potřebné obecní záležitosti; za pozornost stojí i poznámka, že peníze nemají brát pro svůj prospěch, což dokládá dobové povědomí o podobných praktikách v městském prostředí.⁷² Panovník jim současně navrátil zisk z cla, mýta i z dalších dřívějších poplatků, jež plynuly do obecní pokladny, a stanovil sumu ročního odvodu do královské komory ve výši 80 kop gr. č.⁷³

Za vlády Maxmiliána II. mělo být v případě Čáslavek, Dolan a Hořenic rozhodnuto (odkazovali se na to později na přelomu 17. a 18. století dolanští, hořenští a čáslavští vesničané), že se jejich obyvatelé mají řídit a spravovat týmž právem jako měšťané a předměstští sousedé, tj. měli platit obci šos a odvádět desátek. V Dolanech a v Čáslavkách k tomu přistupovala povinnost zajistit na své náklady stěhování nových městských děkanů a každý rok dodat do obecní cihelny 80 fůr dřeva, Hořenští měli každoročně dodat na děkanství 24 sáhů palivového dřeva; v obvodu vsí tak byly nepochybně zalesněné plochy.⁷⁴ Z dochované trhové knihy však vyplývá, že zvláštní postavení měli vesničané i před tím, kdy byly zápisy o transakcích s jejich nemovitým majetkem zachycovány společně s agendou jaroměřského obyvatelstva; nebyla tedy pro ně vedena samostatná gruntovní kniha, jak bývalo zvykem u poddanských vesnic.⁷⁵

ny“ (A. KNAPP, Paměti (jako pozn. 19), s. 86; AMJ, Kniha zápisů, např. B46). Šosovní charakter měl až do roku 1796, kdy došlo k parcelaci jeho pozemků (<http://sdhjezbiny.czechian.net/jezbiny/historie.htm>, [cit. 12. 6. 2019]).

⁷⁰ K roku 1551 je v trhové knize uváděn obecní rybník (AMJ, Kniha zápisů, A34), k roku 1553 je v jedné trhové smlouvě specifikován prodej pozemku „*Na Obci pod rybníkem*“ a současně je vzpomínán rybník Klouzkovský, který však v době konfiskací obecním rybníkem nebyl (tamtéž, B9).

⁷¹ A. KNAPP, Paměti (jako pozn. 19), s. 48. K roku 1833 jsou již vzpomínány dva bývalé jaroměřské rybníky, přeměněné na pole a louky; další se na území města nenacházely (J. G. SOMMER, Das Königreich Böhmen IV (jako pozn. 56), s. 66).

⁷² K tématu Jana VOJTÍŠKOVÁ, Praktiky městských, stavovských a zeměpanských úředníků na příkladu královského věnného města Hradce Králové 16.–18. století, in: Jak se podvádělo: za monarchie i za republiky, red. Marie Macková, v tisku.

⁷³ A. KNAPP, Paměti (jako pozn. 19), s. 42–43.

⁷⁴ P. ČERNÍKOVSKÝ, Lokální konflikt (jako pozn. 6), s. 60.

⁷⁵ K tomu srov. trhové smlouvy: AMJ, Kniha zápisů, např. A30 (Dolany – 1550), A38 (Hořenice – 1551), C2 (Čáslavky – 1557).

Jako odškodnění za následky plavení dřeva po Labi daroval Jaroměřským již vzpomínaný Maxmilián II. v roce 1575 ves Kohoutov.⁷⁶ V roce 1604 si Jaroměřští ještě ve prospěch svého špitálu zakoupili od Václava ml. Záruby z Hustiřan na Plese a Třebovětících za 303 kopy gr. míš. dvě poddanské usedlosti a les v Kopanínách (dnes malá ves, část obce Chvalkovice).⁷⁷ Městskými poddanými (z právního hlediska poddanými jaroměřského špitálu) tak byli pouze obyvatelé Kohoutova (k roku 1593 je uváděno 7 osedlých),⁷⁸ Kladrub (?) a dvou usedlostí v Kopanínách. K roku 1615 Jaroměřští měli mít podle propočetů 9 usedlých poddaných. Pro srovnání uvedme, že v rámci východočeského regionu jsou ke stejnému roku Poličtí spojováni s 398, Hradečtí s 223, Trutnovští s 205 a Královédvorští s 35 usedlými poddanými. V Českém království mělo méně než 9 zřejmě pouze město Nymburk (3) a Beroun (6).⁷⁹ Nepříznivým vývojem se tak Jaroměřští dostali **do skupiny nejmenších městských panství**, kdy se toto jmění pro ně nemohlo stát zdrojem významnějšího příjmu.

S ohledem na **proměny v městské ekonomice** zaznamenáváme od 2. poloviny 16. století v řadě královských měst koupě dvorů, které se specializovaly na rostlinnou a živočišnou výrobu, a to jak v městském obvodu, tak i v prostranství vlastněných vesnic. Do majetku jaroměřské obce tak patřil již v době konfiskací výše vzpomínaný „panský“ dvůr,⁸⁰ který se nacházel nedaleko Úpy na Svatojakubském předměstí; k roku 1588 je však doložena zpráva, že už byl v soukromých rukách.⁸¹ Od roku 1567 spravovala obec Jindřichovský dvůr (zcela doplacen v roce 1587 a vzápětí prodán), nacházející se na předměstí Za Mostem,⁸² a od roku 1588 dvůr Na Klouzkově (lokality zachována v pomístním názvosloví, které přešlo do názvu ulic Na Klouzkově), za který zaplatila 1400 kop gr. č. a jenž zůstal v majetku obce po další dvě století.⁸³ I když máme o jeho chodu podrobnější zprávu až pro třicetiletou válku, můžeme předpokládat, že i v době předbělohorské se tu choval hovězí dobytek, prasata, koně a ovce.⁸⁴ Nejpozději v roce 1591 byl k obecnímu dvoru připojen „*díl zadní obce*“, který byl ohrazen plotem, „*aby valaši, které pro JM císařské kurýry a pošty chovati musí, tak*

⁷⁶ T. V. BÍLEK, Dějiny konfiskací (jako pozn. 56), s. 1096.

⁷⁷ Tamtéž, s. 1097.

⁷⁸ A. KNAPP, Paměti (jako pozn. 19), s. 49.

⁷⁹ J. LHOTÁK, Velkostatek (jako pozn. 51), s. 51–53.

⁸⁰ Opakovaně v zápisech připomínán jako orientační bod při prodejkách okolních nemovitostí, např. AMJ, Kniha zápisů, např. A16, A55, A78.

⁸¹ A. KNAPP, Paměti (jako pozn. 19), s. 47.

⁸² Tamtéž, s. 46.

⁸³ Město tak bylo vždy držitelem jen jednoho obecního dvoru.

⁸⁴ A. KNAPP, Paměti (jako pozn. 19), s. 110.

i jiný koňský dobytek ve dvoře obecním přechován býti mohl.⁸⁵ I Jaroměřští se tak pustili do dvorového podnikání, k němuž v rámci městského obvodu, na jehož východech bývaly na silnicích „šraňky“ (branky),⁸⁶ využívali podobně jako řada jaroměřských sousedů nejen ornou půdu, ale též louky a pastviny na obecních pozemcích, tedy na obci.⁸⁷

Z obecních provozů a objektů je též známa obecní sladovna, která stála pod kostelem sv. Mikuláše, kde se i nacházel obecní mlýn,⁸⁸ dále obecní lázeň Za Mostem,⁸⁹ předpokládat můžeme též obecní váhu, o níž máme zprávu z doby třicetileté války.⁹⁰ Výše jsme též uváděli zmínku o obecní cihelně, která byla situována Za Mostem a o níž k roku 1565 víme, že k ní vedla cesta.⁹¹ Zapomenout nesmíme ani na výběr cla v městských branách, které v době, kdy mohlo být městem vybíráno, představovalo jeden z hlavních příjmů obecní pokladny.⁹² K sledovanému období dodejme, že v době předbělohorské ještě nepozorujeme promyšlené propojení městské ekonomiky a ekonomiky panství. Jejich vzájemná provázanost se začala systematictěji projevovat

⁸⁵ A. KNAPP, Paměti (jako pozn. 19), s. 48–49. Na mapovém listu 3856_3 III. vojenského mapování, zachycujícím Jaroměř a její okolí, je poblíž tohoto území zakreslena poštovní stanice. Trasa poštovního spojení tak šla centrem, aby nebyla omezována režimem městských bran (http://oldmaps.geolab.cz/map_viewer.pl?lang=cs&map_root=3vm&map_region=25&map_list=3856_3, [cit. 12. 6. 2019]).

⁸⁶ A. Knapp pohledem tehdejších očíslovaných obytných budov vzpomíná pro dobu předbělohorskou čtyři: první na cestě k Náchodu, situované dále od nynější silnice pod návrším U Spravedlnosti (místa jaroměřského popraviště), za čp. 155, druhá v Šipařské ulici, vedoucí k Hořanicím a Hefmanicím, za čp. 189, třetí ve Vinicích, jimiž procházela cesta na Dvůr Králové, nad čp. 47 a čtvrtá na Hradecké silnici u dvoru Jezviny, který byl ještě součástí městského obvodu (A. KNAPP, Paměti (jako pozn. 19), s. 86–87). Šraňk k Čáslavkám je prameny např. vzpomínán k roku 1550 (AMJ, Kniha zápisů, A13), šraňk Pod Vinicí k roku 1556 (tamtéž, B72).

⁸⁷ Obecní pozemky se nacházely např. jižním směrem od vnitřního města.

⁸⁸ Vzpomínán už k roku 1550 (AMJ, Kniha zápisů, A13). Až v roce 1636 při něm byla vybudována vodárna zajišťující vodu pro vnitřní město. Ve městě se před rokem 1620 nacházely ještě soukromé mlýny: Podzidní (název doložen jistě k roku 1556), Ostrovský, Podskalní (název doložen jistě k roku 1553), Dolecký a Úpský (název doložen jistě k roku 1553) – A. KNAPP, Paměti (jako pozn. 19), s. 113, 230; AMJ, Kniha zápisů, B33 a B4.

⁸⁹ Obec ji zakoupila v roce 1563 (A. KNAPP, Paměti (jako pozn. 19), s. 226).

⁹⁰ Tamtéž, s. 111.

⁹¹ AMJ, Kniha zápisů, E28.

⁹² I když lze vyjít až z údajů dochovaných pro období třicetileté války, lze tento stav předpokládat i pro dekády předcházející (A. KNAPP, Paměti (jako pozn. 19), s. 111–112).

i u Jaroměře až s nástupem následků třicetileté války, která zcela zásadním způsobem prohloubila finanční zadlužení měst.⁹³

Velkou zkouškou si ovšem Jaroměř prošla už v době předbělohorské: **v roce 1548 ji postihl ničivý požár**, který měl zásadním způsobem poškodit město v hradbách. Dochované zápisy v obnovených úředních knihách dokládají, že po některých domech zůstalo jen spáleniště.⁹⁴ Nejstarší dochovaná tržová kniha obsahuje zmínky o prodejích domů na severní straně náměstí, které se už v roce 1549 říkalo „*Dřevěná strana*“, ⁹⁵ jižní zástavba byla vzpomínána jako „*Kamenná strana*“. ⁹⁶ Bylo by však matoucí z tohoto rozdělení, u něhož nejsme schopni s ohledem na chybějící starší prameny s jistotou říct, zda je toto pojmenování již dřívější snahou ochránit svůj majetek před ohněm, striktně odvozovat majetkové poměry tehdejších jaroměřských měšťanských rodin, neboť u prodávaných domů je v prvních letech po požáru cenové rozpětí mezi 100–300 kopami gr. míš., a to na obou stranách. ⁹⁷ Pro 60. léta se však již s větší jistotou zdá, byť jsou pojmenování i nadále používána, že se i na Dřevěné straně objevovaly kamenné domy. ⁹⁸ Dokládají to i stavebně-historické průzkumy domovní zástavby, které zachycují pronikání renesančních trendů, vrcholících na přelomu 16. a 17. století a proměňujících panorama města a v této souvislosti i tamní kulturní krajinu. ⁹⁹

Chceme-li si udělat konkrétní představu o jaroměřské domovní zástavbě, uvedme znění listu přiznávacího, v němž Jaroměřští k roku 1568 české komoře pro výpočet berně přiznali kromě fary, školy a obecního dvoru celkem 303 domů (ve vnitřním mės-

⁹³ K období třicetileté války a následné obnově poměrů zvláště A. KNAPP, Paměti (jako pozn. 19), s. 88–144.

⁹⁴ Příkladem je k roku 1549 prodej „*spáleniště*“ za 80 kop gr. míš. Filipa lékaře Václavu Burdovi, jenž vlastnil i vedlejší dům, a vytvořil tak nepochybně předpoklad ke spojení obou parcel (AMJ, Kniha zápisů, A2). Spáleniště bylo možno ve městě spatřit ještě k roku 1551, zástavba se tedy obnovovala postupně, nepochybně podle finančních možností městského obyvatelstva (tamtéž, A40).

⁹⁵ AMJ, Kniha zápisů, A5.

⁹⁶ AMJ, Kniha zápisů, A32.

⁹⁷ Pro první roky po požáru uvedme v případě Dřevěné strany: 310 kop gr. míš. (1549, A5); 275 kop gr. míš. (1551, A53); 108 kop gr. míš. (1551, A58); 200 kop gr. míš. (1553, A95). Na Kamenné straně: 300 kop gr. míš. (1552, 68); 285 kop gr. míš. (1552, A82); 155 kop gr. míš. (1553, A99).

⁹⁸ V případě Dřevěné strany: 350 gr. míš. (1563, C31), 400 kop gr. míš. (1563, D40), 500 kop gr. míš. (1564, D49), 190 kop gr. míš. (1564, E7). Na Kamenné straně: 200 kop gr. míš. (1564, D66), 270 kop gr. míš. (1564, E2), 301,5 kopy gr. míš. (1565, E17), 379 kop gr. míš. (1565, E26), 275 kop gr. míš. (1565, E29).

⁹⁹ Srov. portál čp. 61, u něhož je letopočet 1563 (k tématu Jan SLAVÍK, Uměleckohistorické památky, in: Jaroměř 1126–1976, red. Václav Halák a kol., Jaroměř 1976, s. 51–98, zde s. 70).

tě¹⁰⁰ 61, na Přední vartě 13, na Zadní vartě 15, Na Valech, kde se po požáru města z roku 1548 začala budovat vozová cesta,¹⁰¹ 9, na předměstí Sv. Jakuba 99, Pod Hradem 15,¹⁰² na předměstí „*Za Dlouhým mostem*“ 60, na Novém Městě Na Obci, tedy v tomto případě na původních obecních pozemcích,¹⁰³ 20, Na Klouzkově¹⁰⁴ 9 a U Ptáka¹⁰⁵ 2.¹⁰⁶ Ve městě, jehož dvě předměstí a předměstské osady jsou ve zprávě citovány, tedy mohlo tehdy žít **zhruba 2000 obyvatel**; tomuto odhadu by odpovídala i přítomnost jednoho „*krchova*“ u kostela sv. Jakuba.¹⁰⁷ K roku 1598 oznamoval císařský rychtář české komoře, že ve městě, na jeho předměstích a v šosovních vesnicích je 274 osedlých, čímž vzbudil údiv, že je k městskému obyvatelstvu počítáno i venkovské obyvatelstvo; je zřejmé, že v této době již byly šosovní vesnice něčím netypickým a i pro úředníky předbělohorské české komory v podstatě neznámým.¹⁰⁸

¹⁰⁰ K roku 1553 je vzpomínán prodej domu „*v městě*“ (AMJ, Kniha zápisů, B11).

¹⁰¹ Oheň vedle vnitřní zástavby vážně poškodil i komplex městského opevnění, které tak přestávalo plnit svou ochrannou funkci. Protože byla městská pokladna bez potřebných finančních prostředků, jež by bylo třeba na opravy vynaložit, následně došlo k významným změnám, mj. i v oblasti valů (V. WOLF, Středověké opevnění (jako pozn. 1), s. 35–36, 39).

¹⁰² Pozdně středověký hrad vybudoval z původního proboštského domu Jiří z Poděbrad, kterému město Jaroměř zastavila královna vdova Barbora Celská. Nacházel se v místech dnešního čp. 38. Osada Pod Hradem tedy byla situována za městskou zdí nedaleko labského řečiště (V. WOLF, Středověké opevnění (jako pozn. 1), s. 43–44). Název se pravidelně opakuje v nejstarších dochovaných knihách, kde se koncentrovaly sladovny, a proto se též používal název „*V Sladovních*“ („Pod Hradem“ např. k roku 1595: AMJ, Kniha pamětí a smluv, A3; „*V Sladovních, Pod Hradem*“, např. k roku 1560: tamtéž, C57).

¹⁰³ Už k roku 1550 zaznamenáváme prodej domku Na Obci (AMJ, Kniha zápisů, A15). Že tu byla stavební činnost podporována, svědčí k roku 1565 i prodej pozemku Na Obci, a to za 7 kop gr. míš. (tamtéž, E22). Dodnes je dochováno pojmenování ulice Na Obci, která je situována jihozápadním směrem od centra. Nové Město, jak se osadě říkalo ještě počátkem 17. století, bylo nedaleko labského Ostrovského mlýna, tedy jižně od vnitřního města (<http://vodnimlyny.cz/mlyny/objekty/detail/1833-nahlovského-ostrovského-mlýn>, [cit. 12. 6. 2019]; A. KNAPP, Paměti (jako pozn. 19), s. 86).

¹⁰⁴ Název je doložen už k roku 1549 (AMJ, Kniha zápisů, A7).

¹⁰⁵ Pomístní název, kde návrší po řadu století využíval ke svým aktivitám místní střelecký spolek, je uchován v názvu ulic Na Ptákách (A. KNAPP, Paměti (jako pozn. 19), s. 86). Lokalita je dochovanými prameny doložena jistě k roku 1552, kdy zde byla prodávána společně s domem ve vnitřním městě zahrada (AMJ, Kniha zápisů, A72).

¹⁰⁶ Jaroměř tak z hlediska přiznaného počtu domů zaujímal mezi 34 královskými městy, která list přiznávací do české komory zaslala, 16. místo; za ní zůstala např. města Český Brod, Kolín či nedaleký Dvůr Králové (František DVORSKÝ, O počtu domů v Praze a v královských městech v Čechách v 16.–19. století, Praha 1882, s. 2, 23–24).

¹⁰⁷ AMJ, Kniha zápisů, A29.

¹⁰⁸ F. DVORSKÝ, O počtu domů, s. 23–24.

Majiteli některých domů nebo předměstských zemědělských usedlostí byli vedle jaroměřských měšťanů a sousedů i příslušníci šlechtických rodů, jako např. Dobřeniští z Dobřenic, Dohalští z Dohalic, Kapounové ze Svojkova či Bohdanečtí z Hodkova.¹⁰⁹ V okolí Jaroměře se s ohledem na nížinnou polohu pěstovalo zejména obilí (pšenice, žito, ječmen a oves),¹¹⁰ pěstování vinné révy je doloženo v Brdcích¹¹¹ a na opukovém kopci (srov. pomístní název, který přešel do názvosloví ulice Na Vinicích na dnešním Pražském Předměstí), pěstování ovoce ve štěpnicích.¹¹² Zvláště poblíž Úpy se prý již pěstoval chmel.¹¹³ Zelinářské zahrady byly zejména v místech dnešního Ostrova, tedy jižně od vnitřního města.¹¹⁴ V městském obvodu se nacházely vedle úrodných rolí i louky, především v níže položených místech u řeky, a pastviště,¹¹⁵ jak dokládá řada trhových smluv v nejstarší dochované úřední knize.¹¹⁶ Říční vodu obklopovaly a zpevňovaly vrbové keře.¹¹⁷ V obvodu města, v němž postrádáme rozsáhlejší souvislý lesní porost,¹¹⁸ rostly i duby, jak dokládá zmínka o dubině u Labe nedaleko Brdců.¹¹⁹

¹⁰⁹ A. KNAPP, Paměti (jako pozn. 19), s. 59–60.

¹¹⁰ V jaroměřských poddanských vsích (v Kladubech – 430 m n. m., Kohoutově – 467 m n. m. a Kopanínách – 306 m n. m.), výše položených, se pěstovalo zvláště žito a oves.

¹¹¹ Např. k roku 1564 viz AMJ, Kniha zápisů, D52.

¹¹² AMJ, Kniha zápisů, např. A12, B12.

¹¹³ A. KNAPP, Paměti (jako pozn. 19), s. 78.

¹¹⁴ Jan ČERNÝ, Přírodní památky, in: Jaroměř 1126–1976, red. Václav Halák a kol., Jaroměř 1976, s. 81–98, zde s. 81.

¹¹⁵ Pastviny měla pochopitelně i obec, jak zachycuje k roku 1556 zmínka o pastuší chalupě (AMJ, Kniha zápisů, B59).

¹¹⁶ AMJ, Kniha zápisů, např. A76 (k roku 1552 „louka pod Šibeníci“), D9 (k roku 1561 „role na Brdcích“).

¹¹⁷ J. ČERNÝ, Přírodní památky (jako pozn. 114), s. 81. Vrby (rokytí) jsou pro dobu předbělohorskou doloženy i na palouku, který patřil obecnímu mlýnu (A. KNAPP, Paměti (jako pozn. 19), s. 229).

¹¹⁸ Srov. hradecký les Obec, který svou rozlohou představoval výrazný krajinnotvorný prvek a řadil se mezi tehdejší největší městské lesy českých královských měst. K tématu podrobně Jana VOJTÍŠKOVÁ – Věra NĚMEČKOVÁ, Lesní a luční hospodaření města Hradce Králové v 16. a na počátku 17. století, Východočeský sborník historický 28, 2015, s. 151–188.

¹¹⁹ AMJ, Kniha zápisů, B63. Bažantnice, dubový lužní les, byl uměle vysazen až v 18. století, po zániku jaroměřských rybníků (J. ČERNÝ, Přírodní památky (jako pozn. 114), s. 81).

Mapa č. 1. Jaroměřské panství před rokem 1620. – Rekonstrukční mapa autorky, kartografické zpracování Juraj Považan.

Vliv polohy města a přírodních podmínek na kulturní, hospodářský a demografický vývoj předbělohorské Jaroměře

Představili jsme si královské věnné město Jaroměř a jeho panství v době předbělohorské, a to zvláště z historickogeografického pohledu. Naskytá se otázka, do jaké míry ovlivňovala geografická poloha a přírodní podmínky životaschopnost městské obce? Jak již bylo řečeno výše, město se nacházelo přímo na jedné z hlavních obchodních cest, a bylo proto z tohoto hlediska předurčeno k hospodářskému i kulturnímu rozvoji. Spíše podprůměrný počet městského obyvatelstva, nedostatečné právní zázemí a úroveň městského úřadování k přelomu 16. a 17. století dávají tušit nějaký zásadnější problém, který městu neumožňoval prudší rozvoj.¹²⁰ Na základě komplexního výzkumu se lze domnívat, že jedním ze základních problémů byla **velikost návrší** – skalnatého ostrohu, která určovala plochu města v hradbách. To, co bylo v počátcích města v souvislosti s budovaným fortifikačním systémem jeho předností, se dlouhodobě ukázalo jako jeho velká brzda. Jen několik jaroměřských rodin, jež svými domy obklopovalo jaroměřské náměstí ulicového typu, totiž patřilo mezi ty, kteří mohli plně využívat městské právo a z nichž se mohli rekrutovat představitelé městské správy a tamní elity. Možnost proniknout do této skupiny nebyla s ohledem na relativně malý počet domů velká.¹²¹ Většina obyvatelstva, jež mohlo být i v případě vnitřního města doplňováno obyvateli šosovních vsí,¹²² tak žila na předměstích, která měla výrazně zemědělský charakter. Řemeslná výroba se proto též spíše orientovala na potřeby místního trhu. Jaroměř, jejíž životaschopnost byla vedle obchodní cesty a tří výročních trhů zajištěna příznivou nížinnou polohou při vodních tocích, je tak příkladem města, jehož středověký a raně novověký vývoj byl silně ovlivněn výběrem polohy centrálního prostanství.

¹²⁰ Dosavadní výzkum městské kancelářské činnosti v době středověku a raného novověku dokládá, že vyspělost úřadování se odvíjela od kulturní a hospodářské vyspělosti města a od počtu obyvatel. V případě Jaroměře museli radní vydat k roku 1596 nařízení, v němž posilovali autoritu úředních záznamů (A. KNAPP, Paměti (jako pozn. 19), s. 49–50). Pro srovnání: V Hradci Králové v té době na radnici působilo několik kancelářských zařízení (jedno představovali radní písaři, kteří byli k 30. letům 16. století již tři) a vysokým stupněm rozvinutosti městského úřadování. Tehdejší přední radní písař Václav Plácel z Elbinku dokonce platil za uznávaného znalce městského i zemského práva (k problematice srov. Jana VOJTÍŠKOVÁ – Vit ŠEBESTA, (Králové)hradecké městské kanceláře, Ústí nad Orlicí – Hradec Králové 2013). V Jaroměři jsou dva radní písaři doloženi až od přelomu 50. a 60. let 16. století (Vojtěch KLÍMA, Trhové knihy východočeských věnných měst a jejich vývoj do roku 1620, diplomová práce na KPVHA FF UHK, Hradec Králové 2016, s. 83–84).

¹²¹ Po požáru 1548 zaznamenáváme dokonce kroky k scelování některých sousedních parcel, což situaci dále komplikovalo. Srov. pozn. 94.

¹²² V nejstarší dochované trhové knize nalézáme k roku 1553 smlouvu, jejímž prostřednictvím si koupil dům „v městě“, tedy na náměstí, Václav, syn Vondrův z Časlavek (AMJ, Kniha zápisů, B11). I tento příklad dokládá specifické postavení obyvatel okolních šosovních vesnic.

Prosperita městské obce, geografická poloha města a v této souvislosti jeho sousedství s řadou dobově atraktivních panství ovlivnily do značné míry i velikost jaroměřského dominia, budovaného od počátku 16. století. Zatímco některým předním královským městům se v 1. polovině 16. století dařilo s ohledem na své bohatství vytvářet si souvislý pás pozemkového majetku kolem města (např. Starému Městu pražskému, Plzni nebo nedalekému Hradci Králové), Jaroměři se to povedlo před rokem 1547 pouze částečně: vlastnila 7 poddanských, 2 špitální a 3 šosovní vesnice. Přesto lze ale panství před rokem 1547 řadit s jeho přibližně 169 usedlými poddanými k tehdejšími městským dominiím střední velikosti. Můžeme již jen spekulovat, jak by další vývoj města ovlivnilo vlastnictví zabraného majetku jaroměřských augustiniánů, který městu někdy v letech 1436–1467 odebral Zikmund Lucemburský. Byly by zisky z finanční renty využívány ke koupi dalšího okolního pozemkového zboží? Lze v této souvislosti minimálně připustit, že finanční hotovost by mohla dávat více prostoru k přeplacení zájemců o okolní statky či k úvahám pozemkový majetek rozšiřovat. Mějme však na paměti, že s postupujícím 16. stoletím se východočeský prostor pro majetkovou expanzi značně omezoval či přímo minimalizoval, zvláště se systematickým rozšiřováním některých okolních panství (patrné je to zejména u sousedního Náchoda, Opočna a Smiřic). Je to tedy problém poskládaný z řady dílků, problém, který nelze automaticky zobecňovat, ale je vždy nutné zkoumat konkrétní situaci určitého města, a to v širším lokálním kontextu.

Byla-li 40. léta ve znamení vlastnictví středně velkého městského panství, zlom přichází s jeho konfiskací v roce 1547. Pomyslnou tečku za tímto vývojem poté napsalo rozhodnutí české komory (nesvádějme však tyto transakce na instituci jako takovou, hledějme zatím spíše jednotlivce či zájmové skupiny) prodat jaroměřský konfiskovaný deskový pozemkový majetek Pernštejnům, kteří ho posléze postoupili formou prodeje dál.¹²³ Jaroměři, která přihlížela těmto transakcím jen zpovzdálí a těžko je mohla jakkoli ovlivnit i s ohledem na katastrofální situaci ve městě po zhoubném požáru v roce 1548, se v dalších desetiletích podařilo vybudovat jen velmi malé panství: městskými poddanými, z právního hlediska poddanými jaroměřského špitálu, byli posléze pouze obyvatelé Kohoutova, (snad) Kladrub a dvou usedlostí v Kopanínách, a to s výjimkou konfiskačního intermezza po prohraném protihabsburském povstání v podstatě beze změny až do poloviny 19. století, kdy vrchnostenská správa zanikla. Velikost pozemkového vlastnictví byla v době přeměny i městských panství v robotní dominia důvodem, proč byli po třicetileté válce obyvatelé tří jaroměřských šosovních vesnic zatěžováni poddanskými povinnostmi a vcelku logicky se na přelomu 17. a 18. století pod vlivem dobových událostí otevřeně bouřili. Jejich dřívější práva, jež měla kořeny ve

¹²³ V kontrastu uvedme královské město Poličku, jež se posléze svých majetků znovu ujala, byť za část musela zaplatit. Oblast poličského panství, stojící stranou exponovaných území, se tak těmto praktikám vyhnula (K. KUČA – F. MUSIL – J. VOJTIŠKOVÁ – J. ŽEMLIČKA, *Historický vývoj* (jako pozn. 60), s. 12).

středověku, tak byla významně narušována. Myšlení městské reprezentace se tak již neshodovalo s postoji jaroměřských radních, jejichž jména nám s ohledem na torzovitost jaroměřského archivu až do poloviny 16. století zůstanou již neznámá. Proč tedy Jaroměřští po třicetileté válce nepřistoupili k převedení šosovních vsí na poddanské oficiálně, tedy na jejich intabulaci? Důvod je prostý – Jaroměř nepatřila mezi privilegovaná města, kterým bylo povoleno přikupovat deskové statky.¹²⁴ Po roce 1620 tedy už svůj majetek rozšířit nemohla, ani kdyby chtěla přestříhnout onu pomyslnou pupeční šňůru ke svým šosovním vesnicím či si zakoupit nějaké okolní panství.

Závěr

Královské (věnné) město Jaroměř se nacházelo na významné polsko-kladské obchodní cestě, a bylo proto z tohoto pohledu předurčeno k hospodářskému i kulturnímu rozvoji. Spíše podprůměrný počet městského obyvatelstva (k roku 1568 přibližně 2000 obyvatel) a nedostatečné právní povědomí obyvatelstva k přelomu 16. a 17. století promítající se do snah městské reprezentace prosazovat autoritu městských úředních písemností dávají tušit nějaký zásadnější problém, který městu neumožňoval prudší rozvoj v oblasti hospodářské a kulturní. Na základě komplexního výzkumu lze vyslovit domněnku, že jedním ze základních problémů byla velikost tamního návrší – skalnatého ostrohu, který určoval plochu města v hradbách. Zatímco v počátcích města se jednalo v souvislosti s budovaným fortifikačním systémem o přednost, v dalších obdobích to byla brzda rozvoje. Jen několik jaroměřských rodin, jež svými domy obklopovalo jaroměřské náměstí ulicového typu, totiž patřilo mezi ty, kteří mohli plně využívat městské právo a z nichž se mohli rekrutovat představitelé městské správy a měšťanské elity. Možnost proniknout mezi ně tak nebyla velká. Většina obyvatelstva, jež mohlo být doplňováno i v případě vnitřního města obyvateli jaroměřských šosovních vesnic (tentoto faktor zřejmě nepřiměl před polovinou 16. století Jaroměřské k převedení těchto vsí na poddanské, tak jak to učinila jiná královská města), proto žila na dvou předměstích, která měla výrazně zemědělský charakter (doložena jsou pole, zelinářské zahrady, vinice, štěpnice, louky a pastviny, které obklopovaly domky, chalupy a dvory a dvorce). Město pečovalo jen o jeden obecní rybník a provozovalo jeden dvůr, přičemž tyto zisky doplňovaly příjmy z několika dalších obecních provozů (mj. sladovny, mlýna a cihelny). Remeslná výroba se proto spíše orientovala na potřeby místního trhu. Jaroměř, jejíž životaschopnost byla vedle průchozí obchodní cesty zajištěna příznivou nížinnou polohou při vodních tocích (při Labi a do něho se vlévající Úpě), je tak příkladem

¹²⁴ Zdeňka HLEDÍKOVÁ, Městská správa, in: Jan JANÁK – Zdeňka HLEDÍKOVÁ – Jan DOBEŠ, Dějiny správy v českých zemích od počátků státu po současnost, Praha 2005, s. 202–228, zde s. 219.

města, jehož středověký a raně novověký vývoj byl zásadním způsobem ovlivněn vý-
běrem polohy centrálního prostranství.

Prosperita městské obce a poloha města měly do značné míry vliv i na velikost
předbělohorského městského panství. Zatímco před rokem 1547 k Jaroměři příslušelo
7 poddanských, 2 špitální a 3 šosovní vesnice s přibližně 169 usedlými poddanými,
čímž se tehdy řadila mezi městská panství střední velikosti, zásadní zlom nastal po
osudných konfiskacích z roku 1547, v okamžiku, kdy česká komora prodala konfisko-
vaný deskový pozemkový majetek Pernštejnům, kteří ho posléze postoupili formou
prodeje dál. Možnost odkoupit si majetek zpět se rozplynula i z důvodu katastrofální
finanční situace, která ve městě panovala po požáru z roku 1548. Jaroměři, která mj.
sousedila na východě s panstvím náchodským, na jihu s panstvím opočenským a na
jihozápadě se smiřickým, jejichž majitelé realizovali smělou politiku rozšiřování veli-
kosti svých panství, se tak i s ohledem na finanční obtíže městské pokladny zcela zú-
žily možnosti, jak nabyt pozemkového majetku: městskými poddanými, z právního
hlediska poddanými jaroměřského špitálu, byli od roku 1575 pouze obyvatelé Kohou-
tova, (předpokládejme) Kladrub a od roku 1604 dvou usedlostí v Kopanínách, a to
v podstatě beze změny až do poloviny 19. století, kdy vrchnostenská správa skončila
svou působnost. I to byl jeden z důvodů, proč byli po třicetileté válce obyvatelé tří
šosovních vesnic (Hořenic, Dolan a Čáslavek) zatěžováni poddanskými povinnostmi
a pod vlivem dobových událostí se bouřili. Převedení šosovních vesnic na poddanské
však již bylo nereálné, neboť Jaroměřským (podobně jako řadě dalších královských
měst) nebylo povoleno zapisování do desk zemských a v této souvislosti zakupování
deskového majetku.

Předkládaná případová studie dokládá potřebu lokálních sond, které mohou
i s využitím dochovaných pramenů postihnout specifické faktory, které ovlivňovaly
hospodářský, kulturní a demografický vývoj našich měst. Metodické přístupy historic-
ké geografie jsou tak v současné době nezpochybnitelnou součástí interdisciplinárního
výzkumu urbánní historie.

Jana Vojtíšková

The royal town of Jaroměř and its demesne during the period before the battle of White Mountain (historic and geographic aspects of the issue)

The royal (dowry) town of Jaroměř was situated by a significant Poland-Kłodzko trade
path, and therefore, it was pre-determined to flourish economically as well as culturally.
A rather substandard number of town citizens and an insufficient level of municipal admi-
nistration at the turn of the 17th century suggest that there had been a significant problem
which prevented the town from more dynamic development in the field of economy as well
as culture. Based on complex research we can assume that the problem was the size of the
hillock – the rocky promontory which determined the size of the town within the fortifica-

tion walls; the feature which gave the town an advantage at the time when the fortification system was built, proved to be a significant obstacle in the long term. Just a few Jaroměř families whose houses surrounded the Jaroměř street-type square ranked among those who could fully utilize the municipal rights and who could become members of town administration and burgher elites. There were not many opportunities to penetrate among them. That was why most citizens lived in two rural suburbs (it has been documented that there were fields, vegetable gardens, vineyards, orchards, meadows and pastures which surrounded houses, farmyards and farmsteads). The town took care of just one municipal pond and one farmstead the yields of which complemented the income from several other municipal plants (such as a malt house, a mill and brickworks). That was why craft production was mostly oriented on the local market needs. Jaroměř, whose prosperity was predetermined by the proximity of a trade path and the favourable lowland location close to watercourses (the Labe River and its tributary the Úpa River), is thus an example of a town whose medieval and early-modern development was strongly influenced by the site where its centre was located.

The prosperity of the municipality significantly influenced the size of the municipal domain. While a number of significant royal towns managed, with regards to their wealth, to form a continuous belt of plots surrounding the town (such as Pilsen or the nearby Hradec Králové) in the first half of the 16th century, Jaroměř managed to do that only partly before 1547: the town owned 7 serf, 2 hospital and 3 so-called schoss villages (from German Schoss = specific tax paid to the king), which did not give the town a chance to compete with the surrounding noble domains. A crucial turn came at the moment when the Bohemian Chamber sold the confiscated demesne, which was registered in Desky Zemské (Land Tables), to the Pernštejn family who subsequently sold it to another owner. The town of Jaroměř which neighbored on the Náchod domain in the east, the Opočno domain in the south, the Smřice domain in the south-west and the Hradiště and Trutnov domain in the north retained just a very small domain; only citizens of Kohoutov, (let's assume) of Kladruby and two settlements in Kopaniny were subject to the town, or more accurately, from the legal point of view, to the Jaroměř hospital; this situation remained unchanged up until the mid-19th century when manorial administration ceased to exist. That was also one of the reasons why inhabitants of these three schoss villages were burdened by serfdom duties after the Thirty Years' War, and why they fairly logically protested under the influence of period events.

Eva Semotanová*

VNÍMÁNÍ KRAJINY VÝCHODOČESKÝCH KRÁLOVSKÝCH VĚNNÝCH MĚST V OTTOVÝCH ČECHÁCH

THE LANDSCAPE
OF EAST-BOHEMIAN ROYAL DOWRY TOWNS
IN OTTO'S BOHEMIA

Keywords

royal dowry towns
historic landscape
Bohemia
Otto Jan (1841–1916)

Abstract

The submitted paper focuses on the use and significance of a specific type of narrative sources, specifically the book *Čechy. Společnou prací spisovatelův a umělců českých* ("Bohemia by Shared Work of Czech Writers and Artists") issued by the publishing house of Jan Otto between 1883–1908, for acquiring knowledge about the landscape of dowry towns and their near vicinity and for understanding of how authors of the studied texts perceived the term dowry towns.

* Prof. PhDr. Eva Semotanová, DrSc., Historický ústav AV ČR, v. v. i., Prosecká 76, 190 00 Praha 9. E-mail: semotanova@hiu.cas.cz. – Studie vznikla jako součást řešení projektu Věnná města českých královen (Živá součást historického vědomí a její podpora nástroji historické geografie, virtuální reality a kyberprostoru), NAKI II, č. projektu DG18P02OVV015.

Ottovy Čechy jako historickogeografický pramen

Východočeská královská věnná města Dvůr Králové nad Labem, Hradec Králové, Chrudim, Jaroměř, Nový Bydžov, Polička, Trutnov, Vysoké Mýto – jejich dějiny, krajina, památky či osobnosti – tvoří spolu s Mělníkem zvláštní kategorii mezi českými královskými městy a kromě Mělníka a krátce Teplic také zvláštní geografickou enklávu na východě Čech. Věnná města se stala zdrojem příjmů královen, v případě středověkého Hradce (Králové) a Mělníka na čas sídlem i několika z nich. Z právního hlediska zanikla instituce věnných měst teprve roku 1918. Východočeskými královskými věnnými městy se zabývá grantový projekt NAKI II, jehož hlavním cílem je představit tento český dějinný fenomén široké odborné i laické veřejnosti z různých aspektů výzkumu. Předkládaná studie, která je součástí řešení uvedeného projektu, se zaměřuje na využití a význam určitého typu vyprávěcího (narativního) pramene, konkrétně Ottových Čech, pro poznání krajiny věnných měst a jejich blízkého okolí a zachycení vnímání pojmu „věnná města“ autory studovaných textů.¹

Vyprávěcí prameny (především kroniky a egodokumenty – paměti, deníky, cestopisy, korespondence, osobní pozůstalosti a vzpomínky) jsou v humanitních oborech zdrojem mnoha poznatků. Výrazně je ovlivňuje osobnost vypravěče. Poskytují údaje o společnosti a jejím uspořádání, zrcadlí dějiny všedního dne. Komentují politické, hospodářské, kulturní či jiné události. Obsahují zážitky z cest a s nimi informace o navštívených zemích a tamní přírodě. Jsou neopakovatelné a osobní, s postřehy, jejichž individualita je více než zřejmá.

S vyprávěcími prameny běžně pracují také historičti geografové. Je však třeba analyzovat a interpretovat vyprávěcí prameny s určitou obezřetností, zejména s ohledem na možnou subjektivitu a osobní zaujetí autorů. Do konce 18. století převažovaly mezi vyprávěcími prameny kroniky, kosmografie a vlastivědné práce, zachycující přehledně historii a geografii zájmových zemí, cestopisy a paměti významných osobností. S nástupem 19. století je typologie vyprávěcích pramenů mnohem pestřejší, vznikaly regionální kroniky, statisticko-topografické práce, průvodce, rostl počet egodokumentů, především osobních pamětí a korespondence, s historickými a historickogeografickými údaji pracovala krásná literatura.²

Na pomezí krásné literatury a oborů, vznikajících na sklonku 19. století v českých historických a geografických vědách – historické topografie a historické vlastivědy – se nachází rozsáhlé mnohasvazkové dílo *Čechy. Společnou prací spisovatelův*

¹ Čechy. Společnou prací spisovatelův a umělců českých I–XIV, Praha [1883–1908]; dílo zpracoval kolektiv autorů pod vedením Serváce Hellera, Fr. Ad. Šuberta, Fr. A. Borovského, Aloise Jiráska (textová část) a Karla Liebschera (obrazová část).

² Eva SEMOTANOVÁ, *Vyprávěné krajiny*, Praha 2018, s. 7–19; Eva SEMOTANOVÁ – Pavel CHROMÝ – Zdeněk KUCERA, *Historická geografie, tradice a modernita*, Praha 2018, s. 89–105.

Obr. č. 1. Jan Eduard WAGNER – František KYTKA, Východní Čechy, 1 : 220 000, Praha [1881].
– Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR. Sken Výzkumný ústav geodetický, topografický a kartografický Zdiby.

a umělců českých z přelomu 19. a 20. století, které je v této studii hlavním analyzovaným pramenem.³ Dílo, psané známými spisovatelkami a spisovateli, národními buditeli, regionálními historiky a dalšími osobnostmi (mimo jiné Jaroslav Vrchlický, Teréza Nováková, Žofie Podlipská, Eliška Krásnohorská, Josef Vítězslav Šimák, Zdeněk Wirth, celkem čtyřicet pět spisovatelů) a ilustrované výtvarnými umělci – převážně Antonínem Levým, Karlem Liebscherem, případně Josefem Levým (padesát dva malíři) – skýtá zajímavé údaje pro historickou geografii Čech období Belle Époque.⁴

České země se v rámci habsburské monarchie nacházely na vrcholu svého hospodářského rozvoje. Přesto nebyla uspokojena touha jejich obyvatel, zejména české národnosti, po adekvátním uznání tisíciletých tradic, historie a kultury, ale i politických a hospodářských snah. Zčásti těmto touhám mohla vyhovět právě historická vlastivěda, budovaná v té době Josefem Vítězslavem Šimákem, mimo jiné jedním z autorů Ottových *Čech*, a přispívající k posílení národní a regionální identity. Šimák čerpal metodologické i praktické poznatky a zkušenosti u německého geografa Rudolfa Kötschkeho v Lipsku, ale zároveň postupně vytvářel vlastní teoretickou a faktografickou konstrukci oboru a věnoval se regionální vlastivědě svého rodného kraje, Turnovska a Českého ráje.⁵

Čtrnáctidílné *Čechy* měly jako dílo ponejvíce vlastivědně přispět k povědomí o krásách a hodnotách země a oslavit je formou monumentálně vypravených svazků, zachycujících její jednotlivé partie. V úvodu k prvnímu svazku, věnovanému Šumavě, hovořil ke čtenářům František Adolf Šubert, první z editorů a autor celého projektu (později vystřídaný Aloisem Jiráskem): „... o samé zemi české vyprávěti bude Tobě [miněno čtenáři, pozn. ES] tato kniha, vyprávěti budou „ČECHY“ o zemi, ze které se rodil, na které zápasil a mřel a opět z mrtvých vstával národ Tvůj ...“.⁶

Jednotlivé svazky obsahují texty s historickým, uměnovědným i geografickým obsahem, obvykle k dějinám měst, městeček, hradů, zámků či klášterů a popisy významných památek, památných míst a krajinných prvků (hor, řek, studánek aj.). V mnoha případech je zřejmé silné citové zaujetí autorů ke své domovině, vyjádřené často sentimentálním, oslavným projevem, nadneseným slohem nebo dokonce verši, vztahu-

³ Čechy (jako pozn. 1).

⁴ Eva SEMOTANOVÁ, Ottovy Čechy – Společnou práci spisovatelův a umělců českých. Obraz krajiny Belle Époque, Praha 2014, on-line: http://invenio.nusl.cz/record/170440/files/content_csg.pdf [cit. 13. 5. 2019]; Nina MILOTOVÁ, Pout' krajinou domova. Ottovy „Čechy“ jako čítanka příslušníka českého národa, Dějiny a současnost 40, 2018, č. 5, s. 38–41.

⁵ Historická vlastivěda se v českých zemích postupně etablovala jako obor, aby po první světové válce splynula s historickou geografii a topografií – E. SEMOTANOVÁ – P. CHROMÝ – Z. KUCERA, Historická geografie (jako pozn 3), s. 47, 57; Hana KÁBOVÁ, Josef Vítězslav Šimák. Jeho život a dílo se zvláštním zřetelem k historické vlastivědě, České Budějovice – Pelhřimov 2013.

⁶ Čechy I. Šumava, Praha [1882], s. 9.

jícími se k hlavním symbolům země – např. k řekám Vltavě a Labi.⁷ Zejména pasáže k dějinám měst a městeček však obsahují některé zkrácené či chybné údaje, odrážející dobový historický diskurs, případně jeho reflexi a vlastní názory samotného autora. Naopak geografické popisy jsou jednoznačně věrohodnější; zrcadlí též dobové zeměpisné názvosloví. Mnohé texty se vyznačující pečlivým popisem reálií (sídla, jejich ulice a budovy, významné pamětihodnosti aj.), pro něž získali autoři údaje na svých cestách po Čechách či z jiných zdrojů. Tyto zdroje však v publikaci nejsou uvedeny. Na vyobrazeních se střídají pohledy na města, venkovskou krajinu, městská zákoutí, samoty, lidovou či sakrální architekturu, hrady a zámky, ale i momenty z všedního dne obyvatel různých společenských vrstev. Konceptně jednotné pojetí díla umožňuje využití textů i vyobrazení v rámci srovnávacích studií české historické krajiny a její topografie. Jako historickogeografický vyprávěcí pramen může vhodně doplnit exaktní výzkum a obohatit krajinné sondy o nestandardní pohledy i nové poznatky.

Nakladatelský záměr rozdělil Čechy na určité celky, které neodpovídaly dobovému územně správnímu členění na země a politické okresy. Z celkového rozdělení vyplývá zřetelný důraz na zajímavé, atraktivní oblasti (Šumava, Krkonoše a Pojizeří ve dvou svazcích dílu Severní Čechy), obdivované a uctívané řeky (Vltava, Labe) apod.⁸, jak je patrné i ze slov Františka Adolfa Šuberta: „*Do hlubin lesů šumavských zajdeme pospolu, po Vltavě poplujeme ... A z Prahy zaletíme ... i k velikánům Krkonošů, a po rudých vlnách Labe obeplujeme ráje severní ...*“.⁹

Proč byly vybrány pro obohacení poznatků o krajinách východočeských královských věnných měst právě Ottovy Čechy? Jedná se o vyprávěcí pramen, vážící se k historické vlastivědě a historické geografii, přesto poměrně málo využívaný. Instituce věnných měst, jak již bylo poznamenáno, zanikla de iure roku 1918 a Ottovy Čechy nabízejí zajímavý pohled na tato města a blízké okolí z posledních let jejich právní existence. Metodicky obohacují práci odborníků s písemnými prameny vyprávěcí povahy. Přinášejí osobní poznatky a reflexe autorů. V určitých pasážích, např. Terézy Novákové, lze nalézt charakteristické znaky egodokumentů – vzpomínky z cest, komentáře aj. Např. na cestě z Litomyšle do Poličky Teréza Nováková poznamenala:

⁷ Mimo jiné verše Jaroslava Vrchlického: „*Labe. Budiž bouřným pozdraveno plesem proudné Labe, zlatá žilo Čech, ať se vineš hvozdy, skalín tesem, nivou žirnou, přes brunátný mech...*“ (Čechy IV. Polabí, Praha [1900], s. 3).

⁸ Čechy I. Šumava, Praha [1882], 268 s.; Čechy II. Vltava, Praha [1884], 227 s.; Čechy III/1–2 Praha, Praha [1886–1887], 336 + 505 s.; Čechy IV. Polabí, Praha [1888], 285 s.; Čechy V. Hory Orlické, Stěny, Praha [1889], 266 s.; Čechy VI. V jihovýchodních Čechách, Praha [1890], 234 s.; Čechy VII. Středohoří, Praha 1892, 260 s.; Čechy VIII. Tábořsko, Praha 1892, 228 s.; Čechy IX. Západní Čechy, Praha 1897, 523 s.; Čechy X. Krušné hory a Poohří, Praha 1896, 361 s.; Čechy XI. Rakovnicko, Slánsko a Středočeské Meziříčí, Praha 1903, 403 s.; Čechy XII. Severní Čechy. Pojizeří, Praha [1902], 480 s.; Čechy XIII. Východní Čechy, Praha 1905, 521 s.; Čechy XIV. Severní Čechy. Krkonoše, Praha 1908, 278 s.

⁹ Čechy I. Šumava (jako pozn. 8), s. 9–10.

„Silnice stoupá zase, vidíme již Sebranický kostelíček, stromy Terézina háje, svah Lucberka; za krátko dostihujeme lesa, kde se silnice dělí, vybíhají na jihozápad k známým nám Sebranicím a v hlubokém padolu na jihovýchodu lesem k Hochwaldu stoupající. Jsme na dně malebných „Doleček“, překročujeme silnici líbeznou, ale tak nebezpečnou, lesní vodu“, ironicky i „Jalový potok“ zvanou, jež tudy k Litrbachům pospíchá.“¹⁰

Tyto informace doplňují obraz věnných měst a jejich okolí a v rámci využití Ottových *Čech* se pro uvedený projekt NAKI i pro další historickogeografický výzkum jeví jako cenné a inspirativní. Poměrně realistické, detailně zpracované ilustrace texty vhodně doplňují. Vliv Ottových *Čech* z hlediska koncepčního i obsahového na historické a vlastivědné vědomí soudobých čtenářů je přitom nezpochybnitelný.

Osm východočeských královských věnných měst je zachyceno ve třech dílech Ottových *Čech*, IV, XIII a XIV. Hradec Králové a Jaroměř obsahuje svazek IV (Polač, Chrudim, Poličku a Vysoké Mýto svazek XIII (Východní Čechy) a svazek XIV (Severní Čechy – Krkonoše) Dvůr Králové nad Labem, Jaroměř, Nový Bydžov a Trutnov.¹¹ Zařazení Dvora Králové nad Labem, Jaroměře, Nového Bydžova a Trutnova do severních Čech však neodpovídá jejich geografické poloze. Tato města byla a jsou považována za sídla ležící ve východních Čechách, ať už dle současného či dobového geografického a územně správního vymezení nebo dle prací historiků k dějinám východočeského regionu;¹² nakladatel i autoři je pravděpodobně vnímali jako součást krajiny Podkrkonoší.

Autory textových partií k východočeským věnným městům jsou pro Hradec Králové a Jaroměř právník, spisovatel, dramatik a cestovatel Josef Štolba, pro Dvůr Králové na Labem a Nový Bydžov přírodovědec, všestranně orientovaný spisovatel a osvětový pracovník Josef Kafka, pro Chrudim právník, spisovatel a muzejník Karel Václav Adámek, pro Poličku a Vysoké Mýto spisovatelka Teréza Nováková a pro Trutnov již zmíněný odborník na historickou vlastivědu Josef Vítězslav Šimák. Při studiu jejich příspěvků se nabízí řada otázek, z nichž k základním patří hledisko, zda autoři vnímali tato města i ve své době jako věnná a pokud ano, předávali tím povědomí

¹⁰ Teréza NOVÁKOVÁ, Polička, in: Čechy XIII. Východní Čechy (jako pozn. 8), s. 123; krajinné prvky v textu: Sebranický kostelíček = kostel sv. Mikuláše v Sebranicích (Pardubický kraj); Terézín háj, pravděpodobně Tereziánský háj cca 3 km jihozápadně od Budislavi (Pardubický kraj); Lucberk = Lucký vrch; Hochwald = Vysoký les; Dolečka = původní osada, nyní místní název v obci Dolní Újezd (Pardubický kraj); Litrbachy = Čistá (Pardubický kraj); Sebranické noviny, on-line: <https://www.sebranice.cz/file.php?id=724&oid=3251033> [cit. 27. 5. 2019].

¹¹ Srov. pozn. 8.

¹² Srov. např. mapy: Jan Eduard WAGNER – František KYTKA, Východní Čechy, 1 : 220 000, Praha [1881] (obr. č. 1); Mapa správního rozdělení ČSR. Východočeský kraj, 1 : 200 000, Praha 1960; od roku 2000 jsou východní Čechy včetně studovaných věnných měst součástí Královéhradeckého a Pardubického kraje; Ondřej FELCMAN a kol., Území východních Čech od středověku po raný novověk. Kapitoly k územně správním dějinám regionu, Praha 2011 (rekonstrukční mapa na s. 12, 88 a 98).

o instituci věnných měst širší veřejnosti. Lze pak pokračovat dalšími otázkami, např. jaký byl vztah autorů k danému regionu, jak obsáhlý text věnovali městu i jeho okolí, jak svoji část strukturovali – zabývali se více dějinami míst, více krajinou nebo pamětihodnostmi? Jaké ilustrace texty provázely? Jsou texty i ilustrace natolik věrohodné, aby umožnily hlubší analýzu tehdejší městské krajiny a porovnání s krajinou současnou nebo skýtají pouze drobné zajímavosti, doplňující pohled na věnná města na přelomu 19. a 20. století? Nakolik je zeměpisné názvosloví, uvedené v textech, rozdílné od současných zeměpisných jmen?

Následující ukázky popisů východočeských věnných měst v Ottových Čechách a jejich historickogeografická analýza a interpretace nemohou být komplexní; každé z měst by mohlo být předmětem samostatné, obsáhlé studie, porovnávající zachycené krajiny se současným, případně starším stavem, či mezi sebou vzájemně. Autorka studie si klade za cíl poukázat na metodiku práce s Ottovými *Čechami* jako vyprávěcím pramenem vlastivědné povahy, který celostně zachycuje nejzajímavější oblasti Čech. Naznačit možnosti jeho využití v historické geografii, zejména s ohledem na drobné črty a postřehy autorů k jednotlivým věnným městům a uvést několik modelových případů k městským krajinám.¹³ Autoři popisů jsou řazeni abecedně a teprve v závěru studie hodnocení i z hlediska jejich zaměření od ryze literárního a národopisného přes právní, avšak doplněného literární činnosti a vlastivědným vnímáním až k vědeckému, provázenému spisovatelskou činností a citem pro regionální dějiny.

Východočeská věnná města – autoři textů

Karel Václav Adámek – Chrudim. Karla Václava Adámka (19. 9. 1868, Hlinsko – 18. 12. 1944, Chrudim), právníka, který se angažoval ve veřejném a politickém životě, zajímaly rovněž národopis, památky a jejich ochrana. Spolu s Josefem Ladislavem Píčem založil Adámek roku 1888 Společnost přátel starožitností českých, podílel se na heslech *Ottova slovníku naučného*, po vzniku Československa se angažoval v Místopisné komisi České akademie věd a umění a v redakci časopisu *Vlastivědný sborník východočeský*. Publikoval řadu prací k otázkám muzejnictví a etnologie, kde se opíral o vlastní výzkum v terénu i o studium historických pramenů, zejména z Hlinecka.¹⁴

V Ottových *Čechách* věnoval Adámek Chrudimi a okolí rozsáhlou kapitolu, z níž největší pasáže zpracoval k dějinám města.¹⁵ Jako královské věnné město uvedl

¹³ Obsáhlejší rozbor by měl být součástí dalších výsledků řešení uvedeného projektu NAKI.

¹⁴ ADÁMEK, Karel Václav, in: Biografický slovník, on-line: http://biography.hiu.cas.cz/Personal/index.php/AD%C3%81MEK_Karel_V%C3%A1clav_19.9.1868-18.12.1944 [cit. 3. 5. 2019].

¹⁵ Karel Václav ADÁMEK, Chrudim a okolí, in: Čechy XIII. Východní Čechy (jako pozn. 8), s. 226–260, o městu Chrudimi od s. 237; rodnému Hlinsku je věnována kapitola Hlinsko a okolí, tamtéž, s. 342 a násl.

Obr. č. 2. Náměstí v Chrudimi, Karel Liebscher, 1905. In: Čechy XIII. Východní Čechy (jako pozn. 8), s. 236. – Historický ústav AV ČR. Foto Pavel Vychodil.

Chrudim spolu s Políčkou, Vysokým Mýtem, Hradcem Králové a Jaroměří. Významné památky sledoval od jejich založení s důrazem na historický i současný místopis: „Z předměstí vcházelo se do Vnitřního města buď tmavou fortnou na velkou podsiň po dlouhém schodišti, jež nyní jest položeno od malého mostku kamenného v Soukenické ulici [v současnosti ulice stejného jména, pozn. ES], nebo pardubickou fortnou, jež jest ve vysoké věži, mívala padací vrata a sesílena byla dvojí hradbou a baštami ... U nynějšího musea byla brána, sestávající ze tří věží za sebou zbudovaných, a měla branku ke Koželužskému mlýnu.“¹⁶ Poznatky k chrudimské topografii opíral také o veduty ze 17. a 18. století, z nejstarších uvedl pohled na město od Jana Willenberga (1602).

¹⁶ K. V. ADÁMEK, Chrudim a okolí (jako pozn. 15), s. 250; srov. též Rekonstrukce středověkého hradebního systému, rekonstrukční mapa Jana Frolíka; Koželužský mlýn (též Polívkův) srov. Vodoteče v Chrudimi s vyznačením mlýnů a vodárny, rekonstrukční mapa Ivo Šulce, in: Historický atlas měst České republiky XIII. Chrudim, red. Eva Semotanová – Robert Šimůnek, Praha

Podobně jako Josef Vítězslav Šimák v textu o Trutnově i Karel Václav Adámek spíše s lítostí reflektoval proměny historického jádra města: „*Náměstí jako vůbec celé město, v stavbách soukromníků pozbylo v podstatě svého někdejšího starobylého rázu. Některé domy zachovaly si zajímavé portály kamenné*“ či jeho blízkého okolí. Zaměřil se na Pumberk (též Baum Berg), vrch severovýchodně od centra města (300 m n. m.), kde se dle něj rozkládaly zahrady plné ovocného stromoví a na Hyxovo (dnes též Hykšovo) peklo. Tento významný krajinný prvek, nazvaný podle pověsti o chamtivém chrudimském měšťanu Hyxovi, který zde nařiká, charakterizoval slovy: „... zvláště straně Hyxova pekla, křovím a stromovím zarostlé, ruší a zapuzují částečně jednotvárnost rovinaté krajiny. Dráha změnila idyllické zátiší Hyxova pekla. Stráň se stromovím, v jehož stínu bujela bohatá pro botanika kořist, zmizela. Stromy vykáceny a sráz probrán pro dráhu, jež tu vysokým násypem stoupá od chrudimského mlýna Májova nad Kalouskov [dnes Kalousov, pozn. ES] ke Hrochovu Týnci.“¹⁷

Josef Kafka – Dvůr Králové nad Labem, Nový Bydžov. Autorem pojednání o Dvoře Králové nad Labem a Novém Bydžově je Josef Kafka (25. 10. 1858, Rokycany – 3. 5. 1929, Praha), přírodovědec a spisovatel, od roku 1883 zaměstnanec Muzea Království českého v Praze. Zprvu pracoval jako asistent Antonína Friče, zabývajícího se geologií a paleontologií. Studoval sladkovodní vodoteče, zejména rybníky a jezera a v letech 1918–1923 působil jako ředitel geologicko-paleontologických sbírek tehdy již Národního muzea. Věnoval se také akvaristice a rybářství, brojil proti znečišťování vod, angažoval se při organizaci Zemské výstavy roku 1891 a rozvíjel širokou osvětovou a literární činnost.¹⁸

K jeho obsáhlému popularizačnímu dílu patří především *Kafkův ilustrovaný průvodce po Království českém*, osmnáctisvazkový soubor publikací s mapkami a vyobrazeními, vycházející od roku 1897 a koncipovaný podobně jako *Rivnácův průvodce po království Českém*, tj. s důrazem na popis míst, dostupných vybranými železnicemi a pěšky.¹⁹ Úvodem Kafka poznamenal: „*Úmyslem naším jest vydati zevrubného, pokud vhodno i ilustrovaného Průvodce po král. Českém asi v 18 oddělených dílcích, z nichž každý zahrnoval by určitou, význačnou krajinu ... Přírodní ráz i krajině krásy,*

2003, též on-line: <http://www.hiu.cas.cz/cs/mapova-sbirka/historicky-atlas-mest-cr/rekonstrukcni-mapy/chrudim.ep/> [cit. 30. 4. 2019].

¹⁷ K. V. ADÁMEK, Chrudim a okolí (jako pozn. 15), s. 252, 260; srov. www.mapy.cz; Místopisná abeceda Pardubického kraje, on-line: <http://pratele.pa.kraje.sweb.cz/kraj.htm> [cit. 20. 5. 2019]; železnice byla zprovozněna roku 1899; Májův mlýn, též Májovský, pod Vestcem, Schönfeldovský – srov. Historický atlas měst České republiky XIII. Chrudim (jako pozn. 16).

¹⁸ Josef Kafka (spisovatel), in: Wikipedie: Otevřená encyklopedie. Dostupné z: [https://cs.wikipedia.org/wiki/Josef_Kafka_\(spisovatel\)](https://cs.wikipedia.org/wiki/Josef_Kafka_(spisovatel)) [cit. 6. 3. 2018].

¹⁹ Josef KAFKA, *Kafkův ilustrovaný průvodce po Království českém*, Praha od roku 1896/1897, [po roce 1918 *Kafkův ilustrovaný průvodce po Čechách*], rozdělený na jednotlivé svazky; František RIVNÁČ, *Rivnácův průvodce po království Českém*, Praha 1882 (reprint 2001).

Obr. č. 3. Dvůr Králové ze Žižkova vrchu, Josef Král, 1908. In: Čechy XIV. Severní Čechy (jako pozn. 8), s. 160. – Historický ústav AV ČR. Foto Pavel Východil.

*dějinný význam i novodobý pokrok, vše shrnujeme tak, aby nezůstalo utajeno nic, co zasluhuje býti vyznačeno a poznáno. Pohlížíme na vlast českou s vyššího hlediska, odůvodněného dějinami vzniku přirozeného i rozvoje kulturního.*²⁰ Svazek XV z roku 1908 věnoval Kafka střednímu Polabí, do něhož zahrnul i Královéhradecko a okolí Dvora Králové nad Labem včetně Jaroměře.²¹

V Ottových *Čechách* začal Kafka popis Dvora Králové nad Labem stručným přehledem dějin, následoval výčet památných budov.²² Hned z úvodní věty je zřejmé, že Kafka město vnímal i počátkem 20. století jako věnné: „*Věnné město české královny Dvůr Králové při horním levém toku Labe je jistě z těch, jejichž jméno nejčastěji*

²⁰ Josef KAFKA, *Kafkův illustrovaný průvodce I. Česko-saské Švýcarsko*, Praha [1903], předmluva (nestr.).

²¹ Josef KAFKA, *Kafkův illustrovaný průvodce XV. Střední Polabí*, Praha [1908]. Dvůr Králové nad Labem jmenoval jen Dvůr Králové.

²² Josef KAFKA, Dvůr Králové nad Labem, in: Čechy XIV. Severní Čechy (jako pozn. 8), s. 161–169; v textu pak také jen Dvůr Králové.

bývá vyslovováno.²³ Zajímavý je popis centrálního Zábějova náměstí [dnes náměstí T. G. Masaryka, pozn. ES]: „*Náměstí tvořící prostranný čtverhran se dvou stran vroubeno je dosud podloubími, nad nimiž některé domy honosí se malebnými štíty; ale mizí z nich jeden za druhým a ustupuje některé moderní stavbě; má tu vzniknouti i nová radnice, budova spořitelny a staví se i nové domy soukromé...*“. Na vyobrazení části náměstí („*V sobotu na náměstí ve Dvoře Králové*“ od Josefa Jaroslava Krále, krajináře a žáka Julia Mařáka) jsou vedle renesanční budovy původní radnice a původně renesančního měšťanského domu (Masarykovo nám. čp. 1 a čp. 2) zachyceny další domy s podloubím, na jejichž místě vyrostla v letech 1909–1910 podle projektu Jana Vejrycha pozdně secesní budova Městské spořitelny. Avizovaná nová budova radnice byla vystavěna na téže náměstí s čp. 38 počátkem 20. století v novobarokním, klasicizujícím stylu.²⁴

Kafka podrobně vypsál průmyslové závody, zejména textilní (devět tkalcovských, továrnu na předení lnu a juty, dvě barvírny, pět závodů na potiskování textilu, mechanickou pletárnu příze), dále průmysl koželužský, cihlářský a hrnčířský. Na vyobrazení města od východu doplňují panorama tovární komíny. Domácí tkalcovský průmysl se podle Kafky provozoval v chalupách a domech podle Hartského potoka.²⁵

Ze zajímavých krajinných prvků zmínil Josef Kafka Hartský potok, který protéká městem severojižním směrem: „*Potok v samém městě již valně znečištěný v horní části mění se v pívavbný tok pstruhový, jenž hojně navštěvován těmi, kdo vyhledávají příjemného stínu lesů královédvorských, rozkládajících se záhy po obou jeho březích a přecházejících vlevo v rozsáhlý les Království.*“ Kafka již nepochybně znal projekt vodního díla Les Království (Těšnov), připravovaný od roku 1903, ale realizovaný teprve v letech 1910–1920.²⁶

Je pravděpodobné, že ze svých textů pro Ottovy *Čechy* čerpal údaje co do rozsahem menších popisů věnných měst v průvodci (*Kafkův ilustrovaný průvodce po Království českém*) – datace svazku Střední Polabí je podobně jako díl XIV Ottových Čech rok 1908, např.: „*Dvůr Králové. Starobylé průmysl. město nad Labem s pomníkem Hankovým a údolní přehradou labskou v blízkosti rozsáhlých lesů ... Vidíme tu růsti emporium průmysl., jemuž zřízením velké nádrže vodní, s jejíž stavbou se brzy započne, kyne nová ještě budoucnost, která i tvářnost labského údolí změní utvořením obrovského jezera.*“ Město je rovněž zmíněno jako věnné.²⁷

²³ J. KAFKA, Dvůr Králové nad Labem (jako pozn. 22), s. 161.

²⁴ Tamtéž, cit. s. 165, vyobrazení s. 167; Národní památkový ústav, Památkový katalog, online: <https://pamatkovykatalog.cz/?element=12887756&action=element&presenter=ElementsResult> [cit. 20. 5. 2019].

²⁵ J. KAFKA, Dvůr Králové nad Labem (jako pozn. 22), s. 165–167.

²⁶ Tamtéž, s. 165–166.

²⁷ J. KAFKA, Kafkův ilustrovaný průvodce XV. Střední Polabí (jako pozn. 21), s. 16, 136.

Obr. č. 4. Náměstí v Novém Bydžově, Karel Liebscher, 1908. In: Čechy XIV. Severní Čechy (jako pozn. 8), za s. 100. – Historický ústav AV ČR. Foto Pavel Vychodil.

Menší pozornost než Dvoru Králové nad Labem věnoval Kafka Novému Bydžovu, který také charakterizoval jako věnné město. Pochvalně komentoval sbírky městského muzea, založeného roku 1888. Zajímavý je pohled podle fotografie do ulice v Židovské čtvrti (srov. obr. č. 5). V průvodci se Kafka o historické instituci věnného města ani o Židovské čtvrti nezmínil.²⁸

Teréza Nováková – Polička a Vysoké Mýto. Teréza Nováková (31. 7. 1853, Praha – 13. 11. 1912, Praha), představitelka realismu a tzv. venkovské prózy, se řadí mezi spisovatelky a spisovatele, kteří v Ottových *Čechách* projevili mimořádné znalosti i vyprávěcí schopnosti a dokázali skloubit prózu s talentem dobrého pozorovatele a osobními zážitky (podobně např. Eliška Krásnohorská nebo Jakub Arbes).

²⁸ Josef KAFKA, Nový Bydžov, in: Čechy XIV. Severní Čechy (jako pozn. 8), s. 100–103; dobové fotografie a vyobrazení města včetně židovské čtvrti srov. Historický atlas měst České republiky XXIX. Nový Bydžov, red. Robert Šimůnek, Praha 2017; J. KAFKA, Kafkův ilustrovaný průvodce XV. Střední Polabí (jako pozn. 21), s. 78–80.

Obr. č. 5. Židovská ulice v Novém Bydžově, stav před požárem 1901 (reprodukce podle fotografie). In: Čechy XIV. Severní Čechy (jako pozn. 8), s. 99. – Historický ústav AV ČR.
Foto Pavel Východil.

Teréza Nováková pocházela ze smíšené česko-německé rodiny. Její otec české národnosti František Lanhans ji vedl k upřímnému češství a zájmu o dobové dění a kulturní život. Nováková se aktivně účastnila ženského emancipačního hnutí spolu Karolinou Světlou, navštěvovala Americký klub dam. Po sňatku s Josefem Novákem se odstěhovala do Litomyšle, kde její muž působil jako profesor na gymnáziu. Zde se zabývala osvětovou činností, sběratelstvím národopisných materiálů a psaním literárních děl, zaměřených na krajinu a obyvatele východních Čech.²⁹ V několika kapitolách XIII. dílu Ottových *Čech* se zaměřila na Lanškrounsko, Litomyšlsko, Hřebečsko, Vysokomýtsko a Poličsko a v rámci posledních dvou regionů i na věnná města Poličku a Vysoké Mýto.³⁰

²⁹ Jaroslav NOVOTNÝ, *Kraj a dílo Terézy Novákové*, Praha 1924; Irena ŠTĚPÁNOVÁ, *Teréza Nováková*, Praha 2008; E. SEMOTANOVÁ, *Vyprávěné krajiny* (jako pozn. 2), s. 165–171.

³⁰ Teréza NOVÁKOVÁ, *Polička. Vysoké Mýto*, in: *Čechy XIII. Východní Čechy* (jako pozn. 8), s. 123–134, 199–209. K tomu v rámci projektu NAKI: Historický atlas měst České repub-

Poličce věnovala Nováková stat' začínající popisem cesty z Litomyšle přes Novou Ves a Lezník, tak jak ji v současnosti lze absolvovat po silnici č. 360.³¹ Neopomněla zmínit instituci věnného města. Kromě obvyklého úvodu k dějinám Poličky se věnovala místopisu města i okolí; některé postřehy jsou přitom nevšední, dokumentující pestrý městský život v Poličce i jejím okolí. K dobovému využití opevnění poznamenala: „*Dnes jest Polička již městem nehrazeným; volně do ní vcházíme, není bran. Jen několik malých „fortniček“, úzkých uliček vede na parkán k rybníku Synskému, kde také nejlépe seznáváme, jak si starou Poličku představit. Mohutná zed' hradební přiléhá k městu, v ní vystupují kulaté „bašty“, dílem obydlené, dílem na letohrádky proměněné. Zvláště roztomile vypadá, když místo špičaté střechy s bašty kývají na nás kadeřavé stromky a keře, aneb shlíží pletivo letního altánku kvítím opředěného.*“³²

Obr. č. 6. Polička od severu, Karel Liebscher, 1905. In: Čechy XIII. Východní Čechy (jako pozn. 8), s. 123. – Historický ústav AV ČR. Foto Pavel Vychodil.

Všímalá si i sociálních aspektů městského života: „*Nedaleko chrámu svatojakubského v nepatrné „kostelní uličce“ [dnes Kostelní ulice čp. 84, klasicistní budova z konce 18. století, pozn. ES] stojí „městský špitál“ čili chudobinec, kde 13 žen a 5 mužů dostává byt, částečně i plat na výživu a obuv.*“ Za zajímavá považovala obydlí ve městě i mimo ně (častou ozdobou domovních štítů bývala šesticípá hvězda) a další etnologické prvky jako oděv, zvyky a nářečí. Upozornila na citelný nedostatek vody ve městě, který městská správa řešila zakládáním rybníků v okolí i na chladnější počasy, jež posouvalo žně na začátek srpna a obyvatele nutilo pěstovat především žito, ječ-

liky XXX. Polička, red. Robert Šimunek, Praha 2019; svazek Historického atlasu měst České republiky věnovaný Vysokému Mýtu bude vydán v roce 2021.

³¹ www.mapy.cz; průzkum v terénu (2018).

³² T. NOVÁKOVÁ, Polička (jako pozn. 30), s. 123, 125, 126.

men, oves, zelí, brambory a len na úkor pšenice, choulostivějších druhů zeleniny nebo ovocných stromů.³³

Oves zmínila Teréza Nováková mezi dary, odváděnými městem své paní, královně Elišce (Alžbětě) Rejčce. František Hoffmann, významný historik zabývající se dějinami českých středověkých měst, konstatoval, že Polička odváděla jako areální úrok (činži), vyměřený při založení města, čtvrt hřivny stříbra, šest korců žita a šest korců ova. Podobný údaj obsahuje tzv. zakládací listina města Poličky, vydaná Přemyslem Otakarem II. 27. září 1265; jedná se doslova o královské pověření Konrádovi z Limberka, který se založení města ujal. Tento dokument se dochoval v opisu z roku 1508 a konstatuje, že Polička bude odevzdávat z každého lánu svých polí panovníkovi šest korců žita a šest korců ova.³⁴

V úvodních partiích k Vysokému Mýtu neopomenula Teréza Nováková zmínit, že podobně jako Polička i Mýto se již za Elišky (Alžběty) Rejčky stalo věnným městem. K osobně laděným postřehům patří výklad o místním muzeu v Pražské (dříve Vraclavské) bráně (Pražská čp. 245, pozn. ES), pocházející ze 13.–14. století: „*Po schodištích i světničkách věže uloženy zbraně, starodávny nábytek většinou vykládaný, rozličné městské a vesnické nářadí; v nejvyšší části jsou věci nejzajímavější, vyobrazení Mýta od Šembery, erby šlechtických rodů kdysi tu usedlých, dvě, tři světničky vyhrazeny národopisu, krojům, nádobí, starým podobiznám krajů znázorňujícím atd.*“ Po novogotické rekonstrukci brány s věží v letech 1882–1883 zde skutečně sídlilo první vysokomýtské muzeum, v současné době se zde nachází expozice „Staré Vysoké Mýto“ Regionálního muzea.³⁵

Autorku rovněž zaujala východní příměstská krajina za Choceňskou bránou (dnes prostor Chociňského předměstí) jako místo, kde se nacházela řada mlýnů a mostků přes tamní vodoteče (Mlýnský potok, Blahovský potok, vzdálenější Loučňá).³⁶ Vnímala přitom také prostorový rozvoj města: „*Roste tím způsobem [Vysoké Mýto, pozn. ES], že vlastní město uvnitř parkánů a bran se nemění, kromě že starobylé památky jeho jsou zvelebovány, k předměstím pak že neustále přibývají nové bloky stavení. Tak v posledních desetiletích na konci předměstí Litomyšlského vyrostl celý*

³³ T. NOVÁKOVÁ, Polička (jako pozn. 30), s. 128, 131, 133; Národní památkový ústav, Památkový katalog, Polička, špitál, on-line: <https://pamatkovykatalog.cz/?element=14001799&action=element&presenter=ElementsResults> [cit. 30. 5. 2019].

³⁴ T. NOVÁKOVÁ, Polička (jako pozn. 30), s. 125; František HOFFMANN, České město ve středověku, Praha 1992, s. 173–174; David JUNEK – Stanislav KONEČNÝ, Dějiny města Poličky, Polička 2015, s. 21; Historický atlas měst České republiky XXX. Polička (jako pozn. 30), s. 1.

³⁵ T. NOVÁKOVÁ, Vysoké Mýto (jako pozn. 30), s. 200, 205; Národní památkový ústav, Památkový katalog, Pražská brána, on-line: <https://pamatkovykatalog.cz/?element=20054744&sequence=2176&page=88&action=element&presenter=ElementsResults>, [cit. 21. 5. 2019].

³⁶ T. NOVÁKOVÁ, Vysoké Mýto (jako pozn. 30), s. 205; mlýny srov. např. mapu II. vojenského mapování, Section Nro. 9, östliche Colonne Nro. 10, 1 : 28 800, 1852/1853.

Obr. č. 7. Pohled na Vysoké Mýto z luk u Loučného, Karel Liebscher, 1905. In: Čechy XIII. Východní Čechy (jako pozn. 8), s. 199. – Historický ústav AV ČR. Foto Pavel Vychodil.

*komplex kasáren, o něco později opakovalo se totéž na předměstí Pražském, které novými stavbami neustále jsouc rozmnožováno skoro již se pojí k cukrovaru a cihelnám severně od města, jež kdysi činily s domky kolem nich rychle vyrostšími zvláštní osadu. Pod Vinicemi vzniká velmi sličná villová čtvrť a tím, že hřbitov nový vybudován až za předměstím Litomyšlským, dán zajisté popud ku zastavění a zalidnění půdy dosud zemědělství věnované. Opakujeme: procházejíce se Mýtem Vysokým neustále cítíme bujný tep rostoucího života a spolu kocháme se v krásných stopách pamětihodné minulosti.*³⁷

Aniž by se Teréza Nováková výrazněji zabývala územním vývojem měst a jejich proměnami, postihla tímto vyjádřením postupující urbanizační proces. Města v českých zemích na přelomu 19. a 20. století zpočátku využívala k rozvoji svoji původní plochu v rámci vlastního katastrálního území a svých administrativních hranic, zejména dostupná místa poblíž městského jádra, prostor zbořeného městského opevnění a vnitřní nezasídlené plochy. Postupně však začala expandovat do příměstské krajiny. Podle Novákové se sice intravilán Vysokého Mýta neměnil, neznamená to však,

³⁷ T. NOVÁKOVÁ, Vysoké Mýto (jako pozn. 30), s. 202.

že nevznikaly nové stavby, které vyplňovaly nezastavěná místa nebo byly zbudovány na místě starší zástavby – Nováková zmínila např. budovu gymnázia a chlapecké i dívčí školy poblíž kostela sv. Vavřínce na dnešním náměstí Vaňorného (čp. 163), vystavěnou podle návrhu architekta Saturnina Hellera v letech 1880–1882. Heller rovněž navrhl novorenesanční budovu občanské záložny (dnes Boženy Němcové čp. 190 s hlavní fasádou do náměstí Přemysla Otakara II.), postavenou roku 1877 v místě původních středověkých domů.³⁸

Josef Vítězslav Šimák – Trutnov. Historik Josef Vítězslav Šimák (15. 8. 1870, Turnov – 30. 1. 1941, Praha) patřil k představitelům Gollovy školy. Jeho rodným krajem byl Český ráj, který si zamiloval a věnoval mu četné historické a vlastivědné práce. Řadu let působil jako učitel dějepisu, postupně si budoval svoji vědeckou kariéru v oboru historická vlastivěda, avšak teprve v roce 1921 se stal jejím profesorem. Historická vlastivěda v sobě spojovala jeho zájem o památky, krajinu a regionální dějiny.³⁹ Tak jako jiní odborníci i Šimák se autorsky zapojil do Ottových *Čech*. Kromě partií o Pojizeří v první části *Severních Čech* zpracoval pro druhou část Krkonoše a Podkrkonoší, kam zařadil i město Trutnov.⁴⁰

Úvodem Šimák upozornil na Trutnov jako věnné město a dále podal obvyklý výklad o jeho historii a památkách, který proložil komentáři k soudobým proměnám: „*Ale nenalezneme tu [na dnešním Krakonošově náměstí, pozn. ES], kdo čítal starší knihy o Trutnově, po čem maně oči otáčí. Pravda, mile překvapí souvislá řada kamených podsíní na všech úhlech světa, ale jen to zbylo ze starodávného obrazu; podsíně ty otvírají se pod průčelími buď moderními nebo zmodernisovanými, a jen úzké dvě uličky s prampouchy budí reminiscenci zaslých dob*“ [miněna snad např. dnešní ulice Dlážděná, pozn. ES].⁴¹ Šimák rovněž připomenul německý ráz Trutnova, charakterizoval město jako centrum východočeského plátenictví a zmínil novou tovární čtvrť s nádražím za řekou Úpou.⁴²

³⁸ Eva SEMOTANOVÁ, Prostor města a jeho fázový růst v českých zemích od konce 19. století, *Historická geografie* 36, 2010, s. 225–254; Saturnin Heller se zabýval také geografii a kresbou map; byl považován za kvalitního kartografa – srov. R., Saturnin Heller, Světozor 22, 1888, č. 7, s. 109, on-line: <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=SvetozorII/22.1888/7/109.png> [cit. 31. 3. 2019]. Hellerovy stavby ve Vysokém Mýtě srov. např. Jana ŽÁRUBOVÁ, Architektura a urbanistický vývoj Vysokého Mýta v letech 1848–1945, bakalářská práce FF Univerzity Pardubice 2011.

³⁹ H. KÁBOVÁ, Josef Vítězslav Šimák (jako pozn. 5); Josef Vítězslav ŠIMÁK, O stavu a úkolech české vlastivědy, *Časopis Společnosti přátel starožitností* 37, 1929, s. 1–2.

⁴⁰ Josef Vítězslav ŠIMÁK, Pod prameny Oupskými, in: *Čechy XIV. Severní Čechy* (jako pozn. 8), s. 191–195.

⁴¹ Tamtéž, s. 194.

⁴² K historické geografii Trutnova srov. mimo jiné Historický atlas měst České republiky XII. Trutnov, red. Günter Fiedler – Eva Semotanová, Praha 2004.

Oproti textům v první části svazku *Severní Čechy*, kde vzletnými slovy opěvovatel vyhlídku z hory Ještěd, je poměrně stručný popis Trutnova tradičním historicko-vlastivědným výkladem.⁴³ Náznak vlastivědného nadšení a emocí lze s trochou odvahy spatřit v partiích, věnovaných „trutnovskému draku“: „*V sadech vítají příchodzího upomínky staré i novější; na fontáně mezi květy nalezl poslední přítulek dávný trutnovský drak, vlastně šupinatý zmok [zmek, smok, dráče, pozn. ES], tesaný asi v XVI. stol. z kamene, jehož podstavec r. 1792 vytvořil Josef May; příšera dravá choulí se krotce na kamenné lastuře a z jejího hrozného ohonu tryská nyní lichtený paprsek křišťálové vody.*“⁴⁴

Pověst o trutnovském draku se váže k založení města, kdy při těžbě dřeva narazili na draka a jeho sluj – drak byl zabit statečným Trutem (uváděna jsou i jiná jména) a stal se staletým symbolem Trutnova; nachází se i v městském znaku. Nejstarší zaznamenání pověsti pochází od trutnovského kronikáře Simona Hüttela z 16. století. Drak je nyní umístěn v Městském parku na Dračí kašně z roku 1903. V letech 1793–1892 zdobil nynější Krakonošovo náměstí. Datace a autorství draka se připisuje Josefu Mayovi na konec 18. století.⁴⁵

Josef Štolba – Hradec Králové, Jaroměř. Josef Štolba (3. 5. 1846, Hradec Králové – 12. 5. 1930, Praha), právník, spisovatel, dramatik a vychovatel, zpracoval pro Ottovy *Čechy* pasáže k Hradci Králové, Smiřicím, Josefově, Jaroměři a královéhradeckému bojišti (1866).⁴⁶ V rámci svého profesního života se po nějaký čas věnoval právní praxi, vychovatelství ve šlechtické rodině Kouniců, angažoval se v divadelnictví, ale také vykonal řadu cest do exotických zemí – do Ameriky, za polární kruh aj. Psal cestopisy, fejetony i divadelní hry, především veselohry.⁴⁷

Úvodem k textu o Hradci Králové zařadil Štolba město mezi věnná: „*Jméno Hradec Králové obdržel po vdově Václava II. Alžbětě Polské* [Eliška / Alžběta Rejčka, pozn. ES], *již dostávalo se místa toho po smrti králově tak jako Jaroměře, Vysoké-*

⁴³ Např. „*Západ jiskří a řeřaví, polévaje růžovou záplavou lesnaté kopce a homole na širém okruhu. Pilovitý řetěz zvonových vrchů ostře prořezává žhavé zlato obzoru a mezi nimi prolétají široké pruhy záře do šťávnaté zeleni luk.*“ (Josef Vítězslav ŠIMÁK, S temene Ještěda, in: *Čechy XII. Severní Čechy* (jako pozn. 8), s. 9).

⁴⁴ J. V. ŠIMÁK, Pod prameny Oupskými (jako pozn. 40), s. 194.

⁴⁵ Michaela VOŇKOVÁ, Pověst o založení města Trutnova, bakalářská práce FF MU Brno 2007, on-line: https://is.muni.cz/th/145528/ff_b/PovestOZalozeniMestaTrutnova_FinalNebar.pdf [cit. 30. 4. 2019]; Procházky po starých trutnovských pověstech, on-line: <https://www.ictrutnov.cz/cz/2015-02-06-14-10-47/prochazky/178-prochazka-po-starých-trutnovských-povestech.html> [cit. 29. 4. 2019].

⁴⁶ *Čechy IV. Polabí* (jako pozn. 8), s. 7 a násl.

⁴⁷ AUT. KOL., *Čeští spisovatelé 19. a počátku 20. století*, Praha 1982, s. 287; on-line: <http://www.ucl.cas.cz/edicee/data/prirucky/obsah/CS/113.pdf> [cit. 24. 5. 2019].

Obr. č. 8. Kamenný drak na kruhové fontáně (1792, 1903) v městském parku v Trutnově.
– Foto „jib“ (2017), on-line: <https://www.drobnepamatky.cz/files/2017/trutnov-25361.jpg>
[cit. 27. 5. 2019].

*ho Mýta, Chrudimi a Poličky po smrti druhého jejího manžela Rudolfa I., od které doby města jmenovaná nazývaná věnnými městy.*⁴⁸

Kromě tradičního výkladu dějin města a jeho památek, zejména církevních, si všímal současného stavu Hradce Králové a různých krajinotvorných zajímavostí, které ho oslovily a zapůsobily na něj silným dojmem. Upoutaly ho pevnostní stavby, v jejichž zajištění ještě město v té době trvalo a které byly postupně bourány v letech 1884 až 1929: „*Překročivše ohromná ta luka kolkolem, nad něž Hradec jako ostrov vyniká, a kteráž v čas potřeby v jedinou vodní plochu přetvořena býti mohou, ocitujeme se ve spleť sítě soustavě mohutných a omšných sice, avšak velice strážlivých opevnění a kase-mat, jež před více než sto lety vytvořeny byvše vypadají, jako by ze skály tesány byly a jichž středem podél kolmých jejich zdí valí se vlny spojujících se tu řek. Přes mosty, jež v krátké době strženy býti mohou, vcházíme do dlouhých klenutých bran, u jichž vchodů byly kdys nejrozličnější přístroje na vytahování mostů padacích, mezi nimiž ani známé těžké řetězy z pum sestrojené nescházely, a již nalézáme se v široké okružní tří-*

⁴⁸ Josef ŠTOLBA, Hradec Králové, in: Čechy IV. Polabí (jako pozn. 8), s. 8.

*dě, jež táhnouc se kol kolem města, chová místy ohromná stará stromořadí. Jedna strana třídy této směrem z města jest velice jednotvárná: sestává ze samých kasáren, jež tlačí se ku vnitřní straně nejvnitřnějších bašt, a z kasemat; strana pak druhá, jež tvoří úbočí chlumu, na němž vlastní město stojí, jest, pokud nezakrývají ji nové budovy na úpatí povstávající, opravdu rozkošná. Na vysokém temeni stojí starobylé, bohužel z většiny moderním nátěrem opatřené domky, jež obracejí se k pozorovateli malebnou, namnoze vnitřní stranou svou, a od domků těch sestupují terasovité zahrádky plné prastarých, podpůrných zdí, starobylých altánů a přístavků, statných stromů a pestvých záhonů. Jest to bývalý parkán městský, jehož vinice znenáhla zašla ... Zde a jedině zde jsou nejkrásnější motivy celého města, motivy, jež nahodilostí i důmyslným využitkováním každého místa, stáří a bezúmyslnou sešlostí a řekl bych skoro neličnou divokostí svou uprostřed ostatního moderního a strážlivého okolí účinkem minouti se nemohou.*⁴⁹

Jedná se o třídu v místě dnešní Komenského ulice a ulice Československé armády, které obkružují historické jádro města. Na jejich místě byl po roce 1864 rozšířen prostor města o úzký fortifikační pozemek. Na soudobých plánech Hradce Králové zmíněná stará stromořadí zachycena nejsou, na modelu hradecké pevnosti z roku 1865 jsou ztvárněny pouze jednotlivé stromové solitéry. Naopak velmi pěkně zobrazuje stromové aleje na severní, východní a jižní straně dnešního historického jádra města mapa stabilního katastru z roku 1840. Stromořadí zachycují také fotografie a pohlednice. Např. v Komenského ulici byla kolem roku 1899 již poměrně vzrostlá stromová alej, zobrazená na pohlednici od J. V. Dvořáčka.⁵⁰

Nezastavěný pás mezi horní a dolní hradbou poskytoval terasovitý prostor pro pěstování plodin i pro okrasné zahrádky; na jejich místě se nacházejí upravené zbytky původního opevnění z doby před stavbou pevnosti, části bývalých jižních teras kanovníckých domů a teras mezi Bono publico a Gočárovým schodištěm. Vinice v tomto prostoru pravděpodobně zanikly po třicetileté válce. Parkány a svahy až k dolní hradbě byly již od roku 1712 pronajaty k přiléhajícím domům a holé svahy rozparcelovány na užitkové i okrasné zahrádky. V zahradách u kanovníckých domů se nacházely též pavilony. Dolní hradba byla zbořena roku 1775 při stavbě pevnosti.⁵¹

⁴⁹ J. ŠTOLBA, Hradec Králové (jako pozn. 48), s. 10.

⁵⁰ Povinný císařský otisk mapy stabilního katastru Hradce Králové z roku 1840 Ústřední archiv zeměměřictví a katastru Praha, reprodukce výřezu in: Historický atlas měst České republiky V. Hradec Králové, red. Eva Semotanová, Praha 1998, mapa č. 11; Situační plán král. v. města Hradce Králové, 1 : 2880, [1890], reprodukce výřezu tamtéž, mapa č. 12 – v názvu je reflektována instituce věnného města; model pevnosti Hradec Králové Františka Žaloudka z let 1908–1916, zachycující podobu pevnosti k roku 1865 s vyznačením zeleně pod historickým jádrem města; Tomáš REJL, Hradec Králové. Historické pohlednice 1892–1920, Hradec Králové 1999, s. 37.

⁵¹ Alois KUBIČEK – Zdeněk WIRTH, Hradec Králové, město českých královen, město Ulrichovo, Hradec Králové 1939, s. 46; KOLEKTIV AUTORŮ, Hradec Králové, Hradec Králové

Obr. č. 9. Kanovnické zahrádky v Hradci Králové, Jindřich Vlček, barevná litografie, 1912.
– Soukromá sbírka. Foto Eva Semotanová.

Ze zajímavých královéhradeckých zákoutí zmínil Josef Štolba mimo jiné „*plácek Svatojanský*“ (dnes vyústění ulic Rokitanského a V Kopečku před vstupem na Velké náměstí, pozn. ES), kde se podle něj již projevoval nový styl městského života: „*Nejvíce tu poutá prastará kovárna, po pravici roh k sv. Duchu tvořící ... Kovárna*

2017, s. 657; k opevnění Karel KUČA, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku II. H* – Kole, Praha 1997, s. 253, 274.

Obr. č. 10. Svatojanský plácek v Hradci Králové, Antonín Levý 1888. In: Čechy IV. Polabí (jako pozn. 8), s. 11. – Historický ústav AV ČR. Foto Pavel Vychodil.

stála až do let třicátých [19. století, pozn. ES] uprostřed plácku. Když začala překážeti, obec dohodla se s majetníkem o přeložení a vykazala jí místo nynější. Dříve překážela uprostřed, a mnohý tvrdí, že překáží nyní i stranou, kam ji byli posunuli.“ Text provází vyobrazení Antonína Levého „Svatojanský plácek v Hradci Králové“ (obr. č. 10). Při porovnání vyobrazení se současným stavem je na místě rohového domu s kovárnou a sousedního domu s firmou F. Hanuš nárožní budova zvaná Hanušův dům ve stylu architektonické moderny podle návrhu Vladimíra Fultnera z roku 1909.⁵²

Ani u Jaroměře Josef Štolba neopomenul upozornit na historickou instituci věnného města. Stručnou historii doplnil o popis významných památek, nejvíce ho však

⁵² J. ŠTOLBA, Hradec Králové (jako pozn. 48), s. 11. Národní památkový ústav, Památkový katalog, Hanušův dům, Rokitanského čp. 169, on-line: <https://pamatkovykatalog.cz/?element=13795418&action=element&presenter=ElementsResults> [cit. 22. 5. 2019].

Obr. č. 11. Jaroměř, partie starých domů, Antonín Levý 1888. In: Čechy IV. Polabí (jako pozn. 8), s. 40. – Historický ústav AV ČR. Foto Pavel Vychodil.

oslovily postupné změny v místě, zvaném Ostrov: „... nás vábí „Ostrov“, na němž vypíná se zмінěná již obecní budova. Krásnějšího místa pro ni voliti nebylo lze. Rozsáhlý ostrov prozrazuje již nyní dovednou ruku, která usiluje změnit ho v rozkošný park, a pohled, jež odtud skýtá město, jest opravdu velezajímavý. Po pravici Labe spojuje se před naším zrakem s jalovým ramenem, jež probíhá předměstím, spojené vlny jejich ubíhají kvapně pod mohutným železným mostem, město s ostrovem spojujícím, a s obou stran před námi divoký nepořádek dřevěných starých pavláček, výstavků, výklenků a šindelových střech, jimiž domy z náměstí vyhlížejí na řeku. Velezajímavý to pohled, avšak nepotrvá tuším dlouho. Dokud ostrov byl zanedbanou výspou, již Labe každoročně zaplavovalo, nezáleželo na tom, jak zadní ty strany budov, sem hledící, vypadají. Nyní, kdy ostrov s velikolepou, sochami uměleckými ozdobenou budovou poskytuje obraz opravdu rozkošný a tím příjemnější, poněvadž užiti ho z plného středu města, patriciové Jaroměřští neopominou zajisté upravení domy své tak, aby rozkošným obrazem pokochati se mohli. Ty starobylé klikatiny zmizí, ale bude jich škoda. Arci na místo jich nastoupí snad budovy, k elegantnímu svému protějšku lépe se hodící.“⁵³

Reprezentativní novorenesanční stavba, kterou Štolba ve svém textu obdivoval, byla postavena v letech 1884–1885 jako chlapecká škola a obecní budova podle projektu Arnošta Jenšovského, v současné době je v ní umístěna základní škola. O stavbě školy (starší, umístěná v domě čp. 3 na dnešním náměstí Československé armády, již zdravotně ani prostorově nevyhovovala potřebám výuky) rozhodlo městské zastupitelstvo roku 1877, s ohledem na případné ohrožení povodněmi však bylo zvolené místo nejprve zvýšeno pomocí navážky. Na císařském povinném otisku mapy stabilního katastru z roku 1840 je zachycen ostrov, obtékaný Labem a mlýnským náhonem (Mühlbach), s podmačenými loukami, zahrádkami, dvěma většími polnostmi (na jedné z nich s č. 686 byla koncem 19. století vystavěna zmíněná obecní budova) a severojižně orientovanou cestou napříč ostrovem s mostkem do centra města. V roce 1886 byl zároveň ostrov upraven na park, který dnes nese název Masarykovy sady.⁵⁴

Obraz východních Čech

Autory textů o věnných městech byly všestranně zaměřené osobnosti, které se řadily mezi výrazné postavy českého veřejného a odborného života na přelomu 19. a 20. sto-

⁵³ Josef ŠTOLBA, Smiřice. Josef. Jaroměř, in: Čechy IV. Polabí (jako pozn. 8), s. 28–29, zmínka o ostrově tamtéž, s. 31.

⁵⁴ Národní památkový ústav, Památkový katalog, Jaroměř, obecní budova, on-line: <https://pamatkovykatalog.cz/?element=2155890&action=element&presenter=ElementsResults> [cit. 24. 5. 2019], zde uvedena adresa Komenského čp. 4. Adresa základní školy (bývalého obecního domu) je však dle úředních údajů Na Ostrově čp. 4, on-line: <https://www.zsostrov.cz/informace/kontakty/> [cit. 24. 5. 2019]; Simona SOUKALOVÁ, ZŠ Na Ostrově, Jaroměřský a josefovský zpravodaj 17, 2015, s. 10.

Obr. č. 12. Letecký pohled na Jaroměř; ve spodní části novorenesanční základní škola na Ostrově v Jaroměři, původně obecní budova a chlapecká škola z let 1884–1885. – Foto Zdeněk Fiedler (2013), on-line: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Panorama_Jaromer_crop.jpg [cit. 27. 5. 2019].

letí. Jejich profese, zájmy a nadšení pro vše spjaté s formováním moderního českého národa, s historickými tradicemi a kulturním dědictvím, se promítaly do mnohdy osobně laděných popisů a komentářů. Podstatnou roli hrál přitom osobní vztah k určitým regionům. U Terézy Novákové ke kraji kolem Litomyšle, u Karla Václava Adámka k Hlinecku a Chrudimsku. Josef Vítězslav Šimák obdivoval nejen Český ráj, ale také Krkonoše a Podkrkonoší, Josef Štolba byl královéhradecký rodák, působil mimo jiné v Nechanicích a Pardubicích. Josef Kafka shromáždil při své vědecké a popularizační práci množství údajů k rozmanitým českým krajinám. Zkušenosti s psaním literárních, dramatických i odborných textů se odrazily ve stylu jednotlivých pasáží. Snad nejlyričtěji přitom působí vyprávění Terézy Novákové, naopak Kafkovy a Šimákovy statě jsou racionální, s puncem vědeckosti, bez větších citových projevů, což odpovídá jejich orientaci na odbornou práci. Teréza Nováková se přitom zabývala etnologií a kromě románů a povídek napsala několik národopisných studií.⁵⁵ Románová próza a osu-

⁵⁵ Např. TERÉZA NOVÁKOVÁ, Kroj lidový a národní vyšívání na Litomyšlsku. Příspěvek k poznání kultury lidu českého, Olomouc 1890; srov. též BLANKA SVADBOVÁ, Teréza Nováková a její národopisné studie, Český lid 80, 1993, č. 2, s. 109–117.

dy hrdinů jejich děl, spjatých s východočeskou krajinou, však ovlivnily i psaný projev v Ottových *Čechách*.

Přibližně shodnou konstrukci textů k věnným městům uvozuje v případě Chrudimi, Jaroměře a Poličky náčrt idylických krajin s jejich dominantami, sídly a cestami, kterými je čtenář k věnným městům veden. Promítne-li se tento popis do dobové i současné mapy, je zřejmé, že autoři, v tomto případě Karel Václav Adámek, Josef Štolba a Teréza Nováková, jenně fabulovali. Rozšířili totiž rozsah viděného o místa, která nemohla být vzhledem k danému reliéfu a tím i viditelnému horizontu (obzoru) po cestě spatřena tak, jak uváděli. Snad považovali za vhodné popsat blízké okolí, které dobře znali, podrobněji. Zároveň tehdejší krajina byla mnohem více vizuálně prostupná, mimo jiné s ohledem na menší zastavěnost ploch. Současná kompaktnější zástavba brání průhledům v krajinách a mění jejich panoramata.⁵⁶

V popisech krajin se objevují také zmínky o zemědělských plodinách. Pro nížinnou Chrudim jsou charakteristické ovocnářství, cukrová řepa a pšenice: „*Švestkovou alejí postupuje silnice na západ řepnými a pšeničnými lány k Chrudimi*“ (míněna je silnice od vsi Kočí do Chrudimi). Třešňové stromořadí se nacházelo poblíž Pumberku. V okolí Poličky, města na vrchovině v nadmořské výšce kolem 550 metrů, se naopak pěstovaly odolnější plodiny: „*Pšenici, ovocné stromy a choulostivější zeleniny nesnadno tu pěstovati, daří se tu žito, ječmen, oves, zelí, brambory a zvláště pěkný len*.“⁵⁷ Autoři neopomenuli uvést ve svých pasážích také průmyslovou výrobu a její rozvoj, především textilní ve Dvoře Králové nad Labem a v Trutnově, pivovarskou a cukrovarnickou ve Vysokém Mýtě a v Chrudimi, kde se rozvíjelo také lihovarnictví, sladovnictví nebo strojírenské závody.

Charakteristiku samotných věnných měst tvoří více či méně obsáhlý přehled dějinných událostí, hlavní pamětihodnosti a postřehy ze současného rozvoje měst včetně zakládání nových parků a staveb veřejných budov. Většina autorů považovala za důležité upozornit na městská regionální muzea, kterým přičítala značný význam, na stav místního školství a sociálních a zdravotních ústavů. Rozsah textů k jednotlivým městům je přibližně obdobný, nejmenší pozornost věnoval Josef Kafka Novému Bydžovu, naopak rozsáhlý text zpracoval Karel Václav Adámek pro město Chrudim. Podrobně se přitom autoři zabývali pamětihodnostmi, především církevními stavbami a pozůstatky opevnění.

Ilustrace, které text provázejí, jsou poměrně kvalitním ikonografickým pramenem, zachycujícím mnohá již zmizelá místa v prostoru věnných měst i v jejich okolí

⁵⁶ Např. při pohledu ze silnice od Litomyšle do Poličky mezi Pohodlím a Sebranicemi k západu ve směru na Tereziánský (Terézin) háj a k jihovýchodu na Vysoký les (Hochwald). Viditelný západní horizont, rámovaný pásem lesů, je vzdálený cca 5–8 km od pozorovatele, přičemž krajinné detaily nejsou rozeznatelné (T. NOVÁKOVÁ, Polička (jako pozn. 30), s. 124; průzkum v terénu).

⁵⁷ K. V. ADÁMEK, Chrudim a okolí (jako pozn. 15), s. 237, 260; T. NOVÁKOVÁ, Polička (jako pozn. 30), s. 131.

(např. Židovská ulička v Novém Bydžově nebo dům s firmou F. Hanuš v Hradci Králové). Východočeská věnná města a jejich historickou krajinu zachytili výtvarní umělci Antonín Levý a Karel Liebscher, případně jsou některá vyobrazení reprodukována podle dobových fotografií.

Zeměpisné názvosloví, uvedené v textech, je v mnoha případech rozdílné od současných standardizovaných zeměpisných jmen. Až na výjimky je však možné současné názvy dohledat, kromě obvyklých názvoslovných příruček především s využitím mapových portálů Old maps Geolab, Chartae antiquae či archiválií Ústředního archivu zeměměřictví a katastru; zde je možné detailně prohlížet a porovnávat současnou mapu České republiky, spojených povinných císařských otisků map stabilního katastru z první poloviny 19. století apod.⁵⁸ Soubor místních i pomístních zeměpisných jmen v Ottových Čechách tak může zajímavě obohatit moderní toponomastická studia v České republice (např. Terézin háj/Tereziánský háj – viz výše).

Závěr

Na přelomu 19. a 20. století patřily Ottovy Čechy k nejvýznamnějším českým vlastivědným pracím co do zaměření i rozsahu, především však s důrazem na obdiv a lásku k vlasti a podporu českého historického vědomí. Je možné porovnat účel, formu a informativní obsah díla s obdobnými dobovými pracemi vlastivědné povahy? V případě Ottových Čech se nejednalo o dílo odborné, jakým byly např. patnáctisvazkové *Hrady, zámky a tvrze království Českého* Augusta Sedláčka, ani o záměr na pomezí odborném a popularizačním ve smyslu *Vlastivědy moravské* či přehledové, resp. soupisové povahy (např. *Soupis památek historických a uměleckých v Království českém*). Ottovy Čechy i jmenované práce však přispívaly k poznání českého a moravského místopisu a pamětihodností; staly se přitom zdrojem poučení a součástí formujících se vědních oborů, historické vlastivědy, historické topografie, historické geografie nebo dějin umění.⁵⁹

S vlastivědným podtextem, podporujícím rostoucí národní hrdost a všestrannou aktivizaci české společnosti, vznikala další mnohasvazková díla. Nakladatelský počín Pavla Körbera *Království české. Ilustrovaná vlastivěda* (Praha 1907–1919) zůstal torzem; s věnnými městy vyšly svazky východním a severovýchodním Čechám. Instituce

⁵⁸ Old maps Geolab, on-line: <http://oldmaps.geolab.cz/>; Chartae antiquae, on-line: <http://chartae-antiquae.cz/cs/about>; archiválie Ústředního archivu zeměměřictví a katastru, on-line: <https://archivnimapy.cuzk.cz/uazk/pohledy/archiv.html> [cit. 24. 5. 2019].

⁵⁹ August SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze království Českého I–XV*, Praha 1882–1927; *Soupis památek historických a uměleckých v Království českém*, Praha 1897–1918, dále pak od roku 1921; Zbyněk SVITÁK, *Úvod do historické topografie českých zemí*, Brno 2014, s. 18–19.

věnných měst je zmíněna, popisy měst jsou zaměřeny především na aktuální stav krajiny, urbanistického vývoje či hospodářství s poměrně podrobnou topografií a řadou ilustrativních fotografií.⁶⁰ Práce lexikografické, zejména *Ottův slovník naučný* ve dvaceti sedmi svazcích, vydaný v Praze v letech 1888–1909 či Sedláčkův *Místopisný slovník historický království Českého* (Praha 1895–1908), ale také oblíbené průvodce, mezi nimiž vynikl *Řivnáčův průvodce po království Českém* a osmnáctisvazkový *Kafkův ilustrovaný průvodce po Království českém*, připomenutý již výše.

V *Ottově slovníku naučném* jsou zájmová města charakterizována jako věnná, je tedy zřejmé, že i zde se povědomí o instituci věnných měst na přelomu 19. a 20. století stále udržovalo. Stejně tak v Sedláčkově *Místopisném slovníku* (Bydžov Nový, král. věnné město; Jaroměř, král. věnné město, ad.).⁶¹

Řivnáčův průvodce po království Českém uvedl instituci věnného města u Hradce Králové, Chrudimí, Jaroměře, Nového Bydžova a Vysokého Mýta.⁶² U Dvora Králové nad Labem (zde Králové Dvůr) je zmíněno, že město daroval Václav II. manželce Alžbětě (Eliška/Alžběta Rejčka), která ho opevnila. Naopak není instituce věnného města uvedena u Trutnova a Poličky. Podrobnější popisy s širšími osobními komentáři však průvodce neobsahuje a je svých charakterem ryzi pomůckou pro cestovatele a turisty. *Kafkův ilustrovaný průvodce po Království českém* popisuje východní Čechy s věnnými městy ve svazku XV. Text je zaměřen na turistické vycházky a železniční spojení podobně jako *Řivnáčův průvodce*, avšak zájmová města, pokud jsou uvedena, jsou zmíněna jen názvy nebo stručným popisem. Trutnov je však jmenován královským věnným městem ve svazku II.⁶³

Kromě přehledných prací vlastivědné a místopisné povahy vznikaly na přelomu 19. a 20. století také monografie, věnované jednotlivým věnným městům, povětšinou z pera regionálních historiků, pedagogů či osvětových pracovníků.⁶⁴

⁶⁰ Alois HORÁČEK a kol., *Království české. Východní Čechy. Ilustrovaná vlastivěda*, Praha 1912; Karel Václav ADÁMEK a kol., *Království české. Východní Čechy II. Ilustrovaná vlastivěda*, Praha 1914; Antonín MARTÍNEK a kol., *Království české. Severovýchodní Čechy. Ilustrovaná vlastivěda*, Praha 1919.

⁶¹ Např. Nový Bydžov jako heslo Bydžov, in: *Ottův slovník naučný* IV. Bianchi – Giovini – Bžunda, Praha 1891, s. 998 nebo Jaroměř, in: *Ottův slovník naučný* XIII. Jana – Kartas, Praha 1898, s. 88; August SEDLÁČEK, *Místopisný slovník historický království Českého*, Praha 1895–1908, s. 88, 356.

⁶² F. ŘIVNÁČ, *Řivnáčův průvodce* (jako pozn. 19), s. 363, 420, 406, 368, 177, 409, 373–375, 485.

⁶³ J. KAFKA, *Kafkův ilustrovaný průvodce* XV. Střední Polabí (jako pozn. 21), Josef KAFKA, *Kafkův ilustrovaný průvodce* II. Krkonoše a Jizerské hory, Praha³ 1926, s. 140.

⁶⁴ Mimo jiné Alois Vojtěch ŠEMBERA, *Vysoké Mýto, královské věnné město v Čechách. S pěti obrazy I–II*, Olomouc 1845; Hermenegild JIREČEK, *Královské věnné město Vysoké Mýto I–II*, Vysoké Mýto 1884; Antonín KNAPP, *Paměti královského věnného města Jaroměře nad Labem*,

Z mapových děl vlastivědného významu a dosahu zaslouží zmínky *Dra J. Bělohlava Podrobné mapy zemí Koruny české* z let 1909–1914 v měřítku 1 : 75 000, kvalitně zpracované české topografické mapy, vycházející ze speciálních map III. vojenského mapování původně v německém jazyce a propojené s řadou průvodců od Karla Kučery (Průvodce statisticko-historický, abecedně řazený seznam lokalit se stručnou charakteristikou a významnými památkami). Z plánovaných sto padesáti šesti sešitů vyšlo však jen padesát tři a bohužel kromě Nového Bydžova žádný s dalšími východočeskými věnnými městy.⁶⁵ Josef Bělohlav, geograf, kartograf a nakladatel, vydával kromě map vlastivědné a obrazové publikace, např. *Systematické monografie měst, městeček a památných míst zemí Koruny české* (1910–1912), kde však byl z okruhu věnných měst zpracován pouze Hradec Králové.⁶⁶

Je zřejmé, že lze jen obtížně porovnávat pasáže, věnované východočeským věnným městům v Ottových Čechách s jinými, vlastivědně a místopisně zaměřenými českými díly; ta jsou sice rovněž přehledného charakteru a zahrnují celé území Čech nebo jeho podstatné části, ale jejich účel, forma a obsah se podstatně liší. Praktická orientace lexikografických děl, místopisných průvodců a map převažuje nad oslavným, literárním a uměleckým aspektem Ottových Čech, podporujících národní uvědomění. Přesto nám pasáže z Ottových Čech, týkající se východočeských věnných měst (ale i jiných oblastí a lokalit), mohou zprostředkovat nevšední pohledy na historické krajiny. Přínosem jsou především osobní poznatky autorů a jejich vnímání dobového geografického prostředí a proměn městských areálů. Zároveň je zřejmé, že existence instituce věnných měst českých královen setrvala v povědomí autorů uvedených prací ještě před jejím právním koncem a tato skutečnost se i jejich prostřednictvím přenášela do povědomí širší veřejnosti.

Eva Semotanová

The landscape of East-Bohemian royal dowry towns in Otto's Bohemia

A grant project NAKI II, Dowry Towns of Queens of Bohemia (A living part of historical consciousness and its support of the instrument of historical geography, virtual reality and cyberspace) NAKI II, project no. DG18P02OVV015 deals with east-Bohemian dowry towns, and its main objective is to introduce this Bohemian historical phenomenon to the

Jaroměř 1887; Jan Václav ŠTEFKA, Královské věnné město Polička v přítomnosti a minulosti, Polička 1893 apod.

⁶⁵ Eva CHODĚJOVSKÁ, *Dra J. Bělohlava Podrobné mapy zemí Koruny české*, on-line: <http://www.chartae-antiquae.cz/cs/maps/belohlav> [cit. 27. 5. 2019].

⁶⁶ Vlastivědný sborník. *Systematické monografie měst, městeček a památných míst zemí Koruny české*, Praha 1912–1913.

broad professional as well as lay public from various research aspects. The submitted paper which is a part of the work on the aforementioned project focuses on the use and significance of a certain type of narrative source, specifically the book *Čechy. Společnou prací spisovatelův a umělců českých* ("Bohemia by Shared Work of Czech Writers and Artists") issued by the publishing house of Jan Otto between 1883–1908, for acquiring knowledge about the landscape of dowry towns and their near vicinity and for understanding of how authors of the studied texts perceived the term dowry towns.

Authors of the texts on dowry towns in Otto's *Čechy* were universal professionals who played an important role in the Bohemian public as well as professional life at the turn of the 20th century – Hradec Králové and Jaroměř were represented by lawyer, writer, playwright and traveler Josef Štolba, Dvůr Králové nad Labem and Nový Bydžov were represented by scientist, universal writer and lecturer Josef Kafka, in Chrudim there was lawyer, writer and museum manager Karel Václav Adámek, in Polička and Vysoké Mýto there was writer Teréza Nováková, and Trutnov was represented by the specialist in historic geography Josef Vítězslav Šimák. Their professions, interests and enthusiasm for everything connected with the formation of the modern Czech nation, historic traditions and cultural heritage were reflected in mostly personally tuned descriptions and comments. Personal relationship to certain regions played an important role.

It is obvious that texts from Otto's *Čechy* dealing with east-Bohemian dowry towns (but also from other locations and regions) can be used as an interesting and unusual point of view of historic landscape. Very useful is personal knowledge of the authors, their perception of the period geographic environment and changes of urban areas. At the same time we can conclude that authors of the above works were aware of the existence of the institution of dowry towns of Bohemian queens before the legal termination of this institution, and they helped to communicate this fact to the broader public.

Tomáš Korbel*

**PRAMENY HISTORICKÉ GEOGRAFIE JAKO ZDROJ
PRO VÝZKUM LOKÁLNÍCH MÍST PAMĚTI
NA PŘÍKLADU HORY HEIDELBERG / ŽALÝ
V KRKONOŠÍCH**

SOURCES OF HISTORICAL GEOGRAPHY AS A SOURCE
FOR RESEARCH OF LOCAL PLACES OF MEMORY ON THE EXAMPLE
OF HEIDELBERG / ŽALÝ IN THE GIANT MOUNTAINS

Keywords

local place of memory
toponomastic and cartographic sources
tourist sources
ethnographic and artistic sources
narrative stories and myths
regional identity
Žalý

Abstract

The aim of this study is to point out the possibilities of using various historical sources - 1. toponomastic and cartographic, 2. tourist, 3. ethnographic and artistic – in the research of places of memory creation in topographical (concrete) meaning. It is a mountain of Heidelberg / Žalý in the Giant Mountains, which in the course of the 19th century changed from a topographical point to a local place of memory of the Czech ethnicity. Based on the analysis of the sources, the symbolic motives and narratives that were attributed to this place are analyzed.

* Mgr. Tomáš Korbel, Historický modul, Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. E-mail: TKorbel@seznam.cz.

Paměť, prostor a identita

V posledních letech stále více historiků a sociologů, zabývajících se studiem kolektivní paměti a identit v českém prostředí, pracuje s konceptem míst paměti.¹ Místa paměti hrála významnou úlohu už v předmoderní době a sloužila jako diskursivní dominanty, do nichž společenství koncentrovala svá symbolická sdělení. Tato místa byla natolik konkrétní, aby bylo snadné si je zapamatovat, a sémanticky natolik nosná, aby pamatovat si je mělo smysl. V roce 1984 vyšel pod vedením Pierra Nory první díl obsáhlé třídílné monografie *Místa paměti*.² Sepsání tohoto díla bylo motivováno snahou zachránit zbytky ztrácející se republikánské francouzské kultury a vytvořit kulturněhistorický inventář významných míst francouzské historie.

Místo paměti je podle Nory „jakákoliv signifikantní jednotka, materiální nebo i ideální povahy nacházející se na pomezí mezi umělou historií a spontánní pamětí, ze které vůle lidí nebo práce doby udělala symbolický element memoriálního dědictví jakékoliv komunity“.³ Vlivem globalizace, demokratizace, rozvoje médií a hromadění

¹ Z českých badatelů se vymezení tohoto nového „paradigmatu historických a společenských věd“ podrobně věnovali Milan Hlavačka a Svatava Raková. Srov. např. Milan HLAVAČKA, Místa paměti a jejich postavení v historickém a společenském „provozu“, in: Místa paměti česko-německého soužití. Sborník příspěvků z konference pracovní skupiny Česko-německého diskuzního fóra Místa paměti v Chebu 5. 6. 2010, red. Milan Hlavačka, Praha 2011, s. 16–24; Svatava RAKOVÁ, Místa paměti na přelomu tisíciletí: výzvy a proměny jednoho konceptu, in: Paměť míst, událostí a osobností: historie jako identita a manipulace, red. Milan Hlavačka – Antoine Marés – Magdaléna Pokorná et al., Praha 2011, s. 22–32. – Obecně se tématu vztahu paměti v procesu utváření národní či regionální identity věnovali v poslední době Miroslav Hroch, Lenka Řezníková, Miloš Řezník, Jan Tuček a Jan Horský. Srov. např. Miroslav HROCH, Historické vědomí a potíže s jeho výzkumem dříve a nyní, in: Historické vědomí jako předmět badatelského zájmu: teorie a výzkum, red. Jiří Šubrt, Kolín 2010, s. 31–46; Miloš ŘEZNÍK, Paměť a identita v regionálním kontextu, in: Česká paměť. Národ, dějiny a místa paměti, red. Radka Šustrová – Luba Hedlová, Praha – Lidice 2014, s. 59–80; Jan TUČEK, Paměť, in: Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě, red. Lucie Storchová a kol., Praha 2014, s. 244–257; Jan HORSKÝ – Lenka ŘEZNÍKOVÁ, Paměť a identita. Společensví paměti, in: Figurace paměti. J. A. Komenský v kulturách vzpomínání 19. a 20. století, red. Lenka Řezníková a kol., Praha 2014, s. 19–54. – Ke specifickým pracím k této problematice, jako je fixování paměti v městském či „ne-městském“ prostředí či utváření narativních a konektivních struktur, můžeme počítat např. studie: Michaela FERENCOVÁ – Jana NOSKOVÁ, K otázkám studia tématu paměti a města, in: Paměť a město. Obraz města, veřejné komemorace a historické zlomy v 19.–21. století, red. Michaela Ferencová – Jana Nosková, Brno – Bratislava 2009, s. 11–40; Eduard MAUR, Památná místa: Místa paměti ve vlastním (tj. topografickém) smyslu slova, in: Kolektivní paměť – k teoretickým otázkám, red. Nicolas Maslowski – Jiří Šubrt, Praha 2015, s. 141–154; Jan HORSKÝ, Teorie a narace. K noetice historické vědy a teorii kulturního vývoje, Praha 2015, s. 33–52.

² Pierre NORA (ed.), *Les Lieux de mémoire*, Paris 1984.

³ François ÉTIENNE, Místa paměti. *Lieux de mémoire*. Erinnerungsorte, Český časopis historický 107, 2009, s. 559–568, zde s. 559.

archivního materiálu dochází k dekonstrukci a vytěšňování národní paměti, dříve předávané z generace na generaci. Proto je potřeba znovu nalézt a upevnit kolektivní (národní) identitu skrze „místa paměti“, která obsahují stopu národní paměti a jsou symbolem národa. Takovými místy mohou být jak abstraktní a intelektuální konstrukty identity (státní svátky, rituály atd.), tak konkrétní topografické body se symbolickým významem (památníky, hřbitovy, muzea atd.) nebo, jak se ukazuje v případě Žalého, výrazná přírodní místa vlasti – hory. Právě do takových míst se přemísťuje paměť společenství poté, co ztratila svoje přirozené prostředí v mysli svých aktérů a byla zapomenuta.

Charakteristickým znakem paměti je, vedle jejího významu pro společenství a tvorbu jeho identity, vztah k prostoru. Již Maurice Halbwachs poukázal na potřebu kolektivní paměti ukotvovat se v prostoru;⁴ v tomto smyslu může být koncept míst paměti využitelný i pro obor historické geografie. Na tuto tezi navázal Pierre Nora, ačkoliv topografická místa pojal jen jako podmnožinu obecnějšího souboru míst paměti, které vazbu k prostoru mít nemusejí.⁵ Problematice vztahu a prostoru se věnoval také Jan Assmann a především Aleida Assmannová.⁶ „Místa“ paměti považuje Aleida Assmannová za čtvrté „médiu“ paměti (vedle psaného textu, obrazu a řeči těla), za „zvláštní geografické body, které se mohou skrze významné náboženské, historické a biografické události proměnit v místa paměti“.⁷ „Místa“ také mohou konzervovat a chránit vzpomínky před „kulturním zapomináním“, i když je historická tradice místy už dávno „vymřelá“. Náhodní poutníci nebo historicky orientovaní turisté se mohou na tyto místa vracet a objevovat znovu paměť krajiny, pomníku nebo ruiny v novém světle. To vede k procesu „oživování“ paměti, kdy místo „reaktivuje“ vzpomínku, ale také vzpomínka „reaktivuje“ místo, neboť biografická a kulturní paměť nemůže vyvstat jen z vlastního místa. Pouze ve spojení s ostatními „médií“ mohou být *místa vzpomínek* spouštěčem a pomocníkem při vytváření procesu vzpomínání. Podle Assmannové dávají tato místa vzpomínek volný průchod fantazii a oživují potlačované vzpomínky.⁸

V české historiografii se vztahu prostoru a paměti věnuje zvláště Eduard Maur. Ve svém bádání vychází z konceptu Pierra Nory, a aplikuje jej na specifické „bilingvní“ české prostředí 19. století. Svoji pozornost obrací Maur ke konkrétním topografickým místům paměti, pro která někdy užívá dobové označení „památná místa“. Tato

⁴ Maurice HALBWACHS, *Kolektivní paměť*, Praha 2009, s. 188–225.

⁵ L. ŘEZŇKOVÁ, *Paměť a identita* (jako pozn. 1), s. 13, 347.

⁶ Jan ASSMANN, *Kultura a paměť*, Praha 1997; Aleida ASSMANN, *Memory, Individual and Collective*, in: *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*, ed. Robert E. Goodin – Charles Tilly, Oxford 2006, s. 210–226.

⁷ Aleida ASSMANN, *Cultural Memory and Western Civilization. Functions, Media, Archives*, New York 2011, s. 12.

⁸ Tamtéž, s. 281–324.

místa mohou mít obecný symbolický význam, ale jsou navíc lépe uchopitelná než „abstraktní“ symbolická místa paměti. Pro laickou veřejnost je snazší si spojit obecnou událost s konkrétním bodem, místem v krajině. Kolektivní příběhy symbolického významu společnosti jsou tedy přenášeny z abstraktní roviny do konkrétní podoby a zazazovány do působivých „kulis“.⁹ Symbolický význam těchto „kulis“ může být ještě podpořen vybudováním pomníku či památníku, a zpřítomňováním minulých osob a dějů v podobě pravidelného opakování rituálů v dané lokalitě.¹⁰

Pro tvorbu míst paměti není podstatné, zda se domnělá událost či příběh na daném místě skutečně odehrál, nebo zda se jedná o pouhý symbolický konstrukt společnosti, který zde byl uměle vytvořen nebo sem byl fiktivně přenesen. Podstatný je fakt, že se památné místo stává identifikačním bodem lokálního společenství, a trvale zapouští kořeny v myslích jednotlivců. Objektívni vědecké bádání sice může na základě studia dostupných pramenů „vyvrátit“ tento fiktivní konstrukt a uvést veškeré mytické záležitosti na „pravou míru“, s těmito poznatky se však většina lidí ze širokého společenství neztotožní a v lokální paměti vyvolávají tato místa dál silné emoce a těší se zvláštní úctě.¹¹ Vlast je pak hustě pokryta sítí lokálních ohnisek paměti, které jsou základem citových vazeb obyvatel k jejich domovu-vlasti a přispívají tak ke koherenci a úspěšnému fungování celého společenství.

Památná místa v topografickém smyslu slova se často utvářejí v horských oblastech, jako jsou Krkonoše nebo Šumava. Jednotlivá pohoří se ale liší podle toho, jaké mají etnické složení obyvatelstva a zda se nacházejí na „rozhraních“ dvou etnik. V české minulosti 19. století platí, že nejvíce památných míst bylo utvořeno v pohraničních horách, tedy v oblastech, kde docházelo k silnému a trvalému soužití a potýkání Čechů s Němci. Vznik památných míst na vrcholcích hor byl podle Maura ovlivněn romantickým estetickým ideálem hornaté krajiny a následným rozmachem horské turistiky v průběhu 19. století. V další fázi se staly tyto „posvátné hory“ v souvislosti s nově objeveným a kodifikovaným narativistickým mýtem součástí historické paměti a ideologie formujícího se moderního národa Čechů a Moravanů.

⁹ Eduard MAUR, Památná místa (jako pozn. 1), s. 144.

¹⁰ K tématu významu pomníku jako zdroje identity pro lokální společenství viz např. Tomáš KORBEL, Pomník generála Gablenze v Trutnově jako místo paměti lokálního významu, in: Mesto a dejiny 7, 2018, č. 1, s. 84–102. Dostupné online z: https://www.upjs.sk/public/media/18722/MaD_2018_1_Korbel.pdf [cit. 28. 5. 2019].

¹¹ Tato „neochota“ lokální paměti přijmout objektivní historické skutečnosti vyplývá podle E. Maura z nejednoznačného vztahu mezi lokální pamětí a pamětí národní. V regionálním kontextu bývá lokální paměť velmi často nadřazena národní paměti a stává se zdrojem identity a legitimacy místního společenství. V určitých případech a za určitých okolností však může lokální paměť přerůst lokální hranice a stát se součástí národní paměti. E. MAUR, Památná místa (jako pozn. 1), s. 147–150.

Eduard Maur se však zabýval pouze nejznámějšími a historicky nejvýznamnějšími celonárodně uznávanými památnými horami.¹² Vedle nich se ale dají nalézt v české krajině i další zajímavé památné hory, které nebyly v minulosti cílem svatých poutí, ale jejich lokální symbolický význam se utvářel až v průběhu 19. století. Takovým případem byla i **hora Žalý (s německým názvem Heidelberg)** na harrachovském panství v západních Krkonoších, kterou čeští turisté na konci 19. století již běžně označovali jako „českou baštu“ v jinak spíše německé části Krkonoš. Toto tvrzení pak také rozpoutalo nacionální „boj o horu“ na poli jinak spíše národnostně nekonfliktního turistického hnutí a vyvrcholilo výstavbou české rozhledny na vrcholu hory v 90. letech 19. století.¹³ Svůj zápas o horu ospravedlňovali čeští turisté toponomastickými výklady názvu hory, které však neměly institucionální oporu a zakládaly se pouze na lokální tradici a mýtech, které se udržely v tradici místního českojazyčného obyvatelstva. V průběhu 19. století se z hory, která se díky své kráse a malebnosti těšila zájmu romantických poutníků a cestovatelů, stalo se souhlasem a s pomocí majitele panství symbolické místo paměti českých turistů, jejíž vrchol obsadila „česká“ rozhledna.

Vrch Žalý je vedle Sněžky či Černé hory nepřehlédnutelnou dominantou především díky své výrazné siluetě a poloze v krkonošském panoramatu. Po vybudování turistické cesty na konci 80. let 19. století se stal i častým cílem výletních cest. Tvoří ho v podstatě dva vrcholy – Přední Žalý s nadmořskou výškou 1019 metrů a Zadní Žalý s nadmořskou výškou 1036 metrů. Leží až na jižním konci dlouhého Žalského hřbetu – horské rozsochy, vybihající daleko k jihu, až nad Vrchlabí a jakoby „vystupující“ z krkonošského horského pásma směrem do vnitrozemí, takže je i přes svoji nižší polohu oproti ostatním horám z jižního a západního směru dobře identifikovatelný. Navíc se jeho vrchol nachází v místech, kudy vedla v 19. století pomyslná národnostní hranice, táhnoucí se podél rozvodí Labe a Jizery, přes Žalý dále na východ. Hora, kterou za „svoji“ považovali jak vrchlabští Němci, tak jilemničtí Češi, se v době rozmachu turistiky logicky stala vyhledávaným místem a cílem výletů Čechů i Němců a současně typickým příkladem zápasu o „ovládnutí kopce“ jedněmi či druhými.¹⁴

Masív Žalého je od zbytku hřebenu výrazně oddělen a jeho rozsocha velmi ostře přechází do o mnoho nižší Vrchlabské vrchoviny, proto je to nezaměnitelná a výrazná hora, navíc s krásnou vyhlídkou do kraje. V současné době vrchol Žalého spadá pod okres Semily a je třistou nejvyšší horou České republiky. Na vrcholu se dodnes nachází pro turisty přístupná rozhledna, ze které je výborný rozhled na celé panorama Krko-

¹² Konkrétně se jedná o Říp, Blaník, Hostýn a oblast Šumavy. Podrobně Eduard MAUR, *Paměť hor. Šumava, Říp, Blaník, Hostýn, Radhošť*, Praha 2006, s. 10–352.

¹³ K tomuto tématu blíže Tomáš KORBEL, *Rozhledna na Žalém: česká bašta v Krkonoších*, in: *Krkonoše-Podkrkonoší* 23, 2019 (v tisku).

¹⁴ Jiří DVORÁK, *Žalý. Dvojjediný strážce hor*, *Časopis Krkonoše – Jizerské hory* 10, 2012, č. 9, s. 21.

Obr. č. 1. Pohled na Žalý od starých dolů ze Zlatého návrší, počátek 20. století. – Krkonošské muzeum Jilemnice, Archiv Krkonošského muzea Jilemnice, fond Lyžařství a turistika.

noš, části Jizerských a Orlických hor, krkonošského podhůří a části Českého ráje. Na horu se lze dostat po turistické Bucharově cestě, vedoucí z Jilemnice přes Žalý, Šerín, Mechovinec, Medvědin, až k prameni Labe. Další možností je použití sedačkové lanovky z Herlíkovic, jejíž horní stanice leží na východní části vrcholové plošiny. Na základech původní výletní restaurace, kterou dal zbudovat hrabě Jan Nepomuk Harrach a která byla v roce 1939 rozebrána, byla vedle rozhledny v letech 2008 až 2009 vybudována podle původních stavebních plánů nová dřevěná chata.

Heidelberg / Žalý – toponomastické a kartografické prameny

V rámci kritické historické geografie existuje v současnosti v anglosaském světě dynamicky se rozvíjející podobor kritické toponymie (reprezentovaný např. jmény Dereka Aldermana či Maoze Azaryahu),¹⁵ v českém prostředí pěstovaný spíše na poli lingvistiky. U nás se problematice výzkumu toponomastických pramenů věnoval především lingvista Jaroslav David a antropolog a sociální geograf Přemysl Mácha, kteří shrnuli

¹⁵ Srov. např. Derek H. ALDERMAN, Place, Naming, and the Interpretation of Cultural Landscapes, in: The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity, ed. Brian Graham – Peter Howard, Aldershot – Burlington 2008, s. 195–213.

výsledky svého bádání o vztahu zeměpisných jmen (toponym), jejich vývoje a proměn k identitě obyvatel míst, jejich historii a paměti do knihy *Názvy míst. Paměť, identita, kulturní dědictví* (2014).

Za podstatné znaky toponym považují oba badatelé jejich velkou nestabilitu projevující se častými změnami, významný podíl standardizace na jejich vzniku a podobě a také silnou vazbu na jazykovou realitu.¹⁶ Díky tomu může docházet v rámci jednoho označení k vytváření různých podkategorií. V případě zkoumané hory se jedná o střídání názvu Žalý v českém jazykovém diskurzu a názvu Heidelberg v německém jazykovém diskurzu, které se ve druhé polovině 19. století vyskytovaly paralelně vedle sebe a teprve v období první republiky a především po poválečném odsunu německého obyvatelstva se kodifikoval výhradně název český. V tomto smyslu tedy můžeme jméno Žalý považovat za „živé“ toponymum, a označení Heidelberg za „psané“ toponymum, které se v současné době objevuje již jen v tištěné podobě v historických pramenech.¹⁷

Pro tvorbu Heidelbergu / Žalého jakožto místa paměti českojazyčného etnika byl klíčovým faktorem nárůst užívání českého názvu hory v 19. století. V tomto období se z pouhého topografického bodu v krajině bez národní či posvátné minulosti postupně stává symbolické místo paměti ve spojení s toponomastickými výklady původu tohoto názvu, který se rozšířil především zásluhou turistických spolků, vrchnostenských úředníků a majitele panství hraběte Harracha, který jako lokální patriot a příkladný hospodář všechny tyto snahy v rámci své šlechtické reprezentace podporoval. Vzhledem k nutnosti sledovat tvorbu místa paměti v delším časovém úseku byly do práce zařazeny také starší prameny.¹⁸

Až do konce 19. století bylo ve všech mapách a publikacích používáno pro název hory a osady na jejím úpatí dvojí označení – v německých pramenech *Heidelberg* a v českých *Žalý*. Německý název *Heidelberg* mohl pocházet buď z německého názvu pro vysoké návrší (*die Halde*), nebo z označení pro pláň či vřesoviště (*die Heide*). Další výklad původu německého názvu odkazuje k hojnému výskytu brusnice borůvky po celém kopci – *Heidelbeerberg*, v překladu „borůvkový vrch“.¹⁹ Označení *Heidelbeerberg* (ve zkrácené zkomolenině *Heidelberg*) můžeme najít například na *Mapě království Českého* Jana Kryštofa Müllera z roku 1720 nebo na mapě *Das königsreich Böhmen* F. J. J. Reillyho z roku 1791. Německé označení hory najdeme i v Sommerově

¹⁶ Jaroslav DAVID – Přemysl MÁCHA, *Názvy míst. Paměť, identita, kulturní dědictví*, Ostrava 2014, s. 16.

¹⁷ J. DAVID – P. MÁCHA, *Názvy míst* (jako pozn. 16), s. 18–23.

¹⁸ Miroslav HROCH, *Historické vědomí* (jako pozn. 1), s. 34; TÝŽ, *Paměť a historické vědomí očima historika*, in: *Kolektivní paměť – k teoretickým otázkám*, red. Nicolas Maslowski – Jiří Šubrt, Praha 2015, s. 46–66, zde s. 54.

¹⁹ Antonín PROFOUS – Jan SVOBODA, *Místní jména v Čechách. Jejich vznik, původní význam a změny. Díl IV. (S–Ž)*, Praha 1957, s. 803.

topografii *Königreich Böhmen* pro bydžovský kraj z roku 1835: „Vrchol Heidelberge, který na jihu zakončuje celé horské pohoří Krkonoš, dosahuje výšky 1035 m nad hladinou moře a díky svému terénu je poměrně strmý a obtížně dostupný (!)“.²⁰ Tento název byl po celé 19. století používán rovněž ve všech německých turistických tiskovinách, což dokládají například články v časopisu *Riesengebirge im Wort und Bild* z přelomu 80. a 90. let.

Obr. č. 2. Hora a zaniklá osada Žalý (se starším německým názvem Heydlberg i českým Schaley) na Mapě Království českého Jana Kryštofa Müllera z roku 1720. – Mapová sbírka Historického ústavu Akademie věd ČR, v. v. i., sign. MAP-A-13. Foto Pavel Vychodil.

Co se týče původu českého názvu *Žalý*, který v průběhu 19. století v českém nacionálním diskurzu zcela nahradil německý název, existuje rovněž několik výkladů. Poprvé se české jméno hory objevuje na Grauparově mapě jilemnického panství z roku 1765.²¹ Poté je přejímá Schaller do své své topografie bydžovského kraje z roku 1788 v kapitole „Alodiální panství Jilemnice a majorátní panství Branná“, kde se o hoře

²⁰ Johann Gottfried SOMMER, *Das Königreich Boehmen... III. Bidschower Kreis*, Prag 1835, s. 163.

²¹ Zde je hora uváděna na více místech různě jako Haydlberg, „*Hagdlberg oder Böhmisch Zaly*“ – srov. Aleš VALENTA, *Grauparova mapa Velkostatku Jilemnice. Doba a okolnosti vzniku, otázka autorství, analýza obsahu*, Vrchlabí 2016, s. 94, 112, 136–137. Dostupné online z: http://webserv.krnep.cz/data/grauparova_mapa.pdf [cit. 10. 6. 2019].

Obr. č. 3. Zaniklá osada Žalý (písmeno H) na Grauparově mapě harrachovského alodiálního panství Jilemnice, majorátu Branná a statku Žďár, Antonín Graupar, 1765. – Státní oblastní archiv v Zámruku, Ústřední správa Harrachů, Mapy jilemnického panství.

Obr. č. 4. Místo zaniklé osady Žalý na úpatí hory. – Foto autor (2019).

zmiňuje při líčení přírodních poměrů nejvýznamnějších vrcholů oblasti. Mezi nimi uvádí i „Smutnou horu“: „(...) Hory se nacházejí převážně na východě – Lubenec – a na severu – Kozinec a Smutná hora“.²² Podle výkladu některých jazykovědců 19. století mohl název hory také souviset s jinými „staroslovanskými“ odvozeninami – z osobního jména „Žalěj“ nebo ze slova „žal“, staroslovanského výrazu pro kopec.

²² Josef František SCHALLER, *Topographie des Königreichs Böhmen: darin alle Städte, Flecken, Herrschaften, Schlösser, Landgüter, Edelsitze, Klöster, Dörfer, wie auch verfallene Schlösser XVI. Bidschower Kreis*, Prag – Wien 1788, s. 177.

Obr. č. 5. Hora Žalý na mapě
jilemnického panství z roku 1879.
– *Mapa terrainu panství
jilemnického pro vycházku České
lesnické jednoty*, Jilemnice 1879.
Krkonoské muzeum Jilemnice,
Archiv Krkonoského muzea
Jilemnice, fond Historie. Foto
autor.

Označení mohlo rovněž vycházet z názvu malé osady „Zialej“, nacházející se na úpatí hory, která je uváděna ještě v Palackého *Popisu království českého* z roku 1848.²³

České označení vrchu názvem Žalý se mezi lokálním obyvatelstvem rozšířilo zvláště ve druhé polovině 19. století, kdy je začali užívat vrchnostenská správní úředníci v katastrálních mapách panství. Najdeme je například ve *Statisticko-topografickém popisu velkostatku Jilemnice* od vrchního lesmistra Ludvíka Schmidy z roku 1878,²⁴ nebo na plastických mapách dřevin a geologických poměrů jilemnického panství z roku 1890. V roce 1889 byl v souvislosti s výstavbou české rozhledny na jedné schůzi výboru KČT použit „nacionální“ výklad o prastarém pohřebním místě starých Slovanů a z toho plynoucího „žalu“ po zemřelých.²⁵ V té době také české označení přejala autoři dobových cestopisů a průvodců, jako například František Kodým ve svém

²³ Palacký uvádí, že osadu tvořilo 9 domů a 58 obyvatel – František PALACKÝ, *Popis království českého čili podrobné poznamenání všech dosavadních krajůw, panství, statkůw, měst, městeček a wesnic, někdejších hradůw a twrzí, též samot a zpusťlých osad mnohých w zemi české, s udáním jejich obywatelstwa dle popisu r. MDCCCXLVIII. wykonaného w jazyku českém i němec-kém*, Praha 1848, s. 125.

²⁴ Ludvík SCHMID, *Statisticko-topografický popis velkostatku Jilemnice náležející J. Osv. hraběti z Harrachů se zvláštním vzhledem na lesy*, Praha 1879, s. 36.

²⁵ Jan SVOBODA – Vladimír ŠMILAUER, *Místní jména v Čechách. Jejich vznik, původní význam a změny. Díl V. (dodatky)*, Praha 1960, s. 307.

Obr. č. 6. Hora Žalý na plastické geologické mapě jilemnického panství z roku 1890. – Krkonošské muzeum Jilemnice, Archiv Krkonošského muzea Jilemnice, fond Historie. Foto Pavel Kraus.

*Průvodci po Krkonoších*²⁶ a Václav Durych ve svých *Cestopisných kresbách z Krkonoš*.²⁷

Toponomastické výklady názvů s nacionálním podtextem nebyly v oblasti Krkonoš v 19. století žádnou výjimkou. Vycházely z dobové představy o tom, že Krkonoše byly nejdříve obývány na obou stranách slovanskými Lužickými Srby. Poté, co byla v době kolonizace tato oblast germanizována nově příchozím německým obyvatelstvem, byly původní slovanské názvy přejaty a poněmčeny. Úkolem „národních buditelů“, v Krkonoších, zosobňovaných turistickými aktivisty jako byli Jan Buchar či Josef Rössler-Ořovský, bylo obnovit kolektivní povědomí o původním slovanském (čili českém) původu místopisných názvů. „*Jest pravidlem linguistům, ethnografům a historikům známým, že většina jmen hor, míst atd. dostávala jména od jevů lokálních a přírodních – a ty reky, bohy, víly a jiné pohádkové postavy si slovanský lid během sta neb tisíc let přibájl.*“²⁸

Například Rössler-Ořovský v článku *Krkonoš-Hrubozalský*, který vyšel jako vzpomínka na počátky turistiky a rozvoje lyžování v Krkonoších v roce 1927 v ročenke československého ski klubu, ještě v této době vehementně obhajuje český původ

²⁶ František KODYM, *Průvodce po Krkonoších. Cestopisné bibliotéky*, sv. VII, Praha 1878.

²⁷ Václav DURYCH, *Krkonoše. Cestopisné kresby*, Pardubice 3 1898.

²⁸ Josef RÖSSLER-OŘOVSKÝ, *Krkonoš-Hrubozalský*, in: Ročenka ČSK Praha vydaná na paměť 40letí zavedení lyží do Čech, Praha 1927, s. 155–157, zde s. 155.

označení pohoří Krkonoš a dokonce i jasně německého označení pro Krakonoše – Rübezahl. Oba tyto názvy převzali podle něho Němci ze starších slovanských jmen, slovanský název pro Krkonoše uvádí ve své kronice dokonce i římský historik Tacitus pod latinským názvem Corcontes. „*Jak povstalo jméno Krakonoš, který očividně Němci převzali ve zkomolíně Kerkonoš? (...) Krakvičím, křovím (krk,krek, krak, slovanské prapoimy pro nízké porosty, zakrslé vysokohorské kleče) porostlý horský hřbet neb hřbety, tedy hory, nosící krakvičí byly „Krkonoše“ neb „Krkonoše“.* (...) Jinak se to má se slovem německým der Ruebezahl, kterého ale zcela staří obyvatelé Krkonoš německého jazyka nazývali der Rubycal nebo Rubytzahl a Ruebecal. Ve spisovné němčině v známých pohádkách píší Němci vždy Ruebezal – a našli se Češi, kteří z toho i Rýbrcoula zplodili.“²⁹ To vše dokládá, jak moc si první organizátoři české turistiky zakládali na „slovanském“ původu místních názvů a pojmů, spojených s Krkonošemi.

Pravděpodobně nejvěrohodnější výklad názvu Žalý je výklad uznávaného znalce české toponomastiky Antonína Profouse, který název hory odvodil od slovesa „žnout“, tedy sekat trávu kosou či srpem.³⁰ Žalý byl vzhledem ke své poloze nedaleko od lidského osídlení „jistě jedna z prvních krkonošských hor; na jejímž úbočí někdo žal trávu; Žalý pak byl žnutý, vyžínaný kopec“.³¹ Tento výklad, zbavený nacionálních konotací a odkazů na Slovany, ale pochází až z doby pozdější, a v době výstavby rozhledny zřejmě nebyl brán českými turisty v potaz.

Ve druhé polovině 19. století se rozšířil, především zásluhou majitele panství hraběte Harracha, ještě jeden význam spojený s „národní“ historií a motivem loučení s vlastí – pobyt Jana Amose Komenského v nedaleké vsi Horní Branná, nacházející se na úpatí hory Heidelberg / Žalý. Postava Komenského se stala v 19. století pro svůj symbolický význam výraznou historickou postavou českého národního hnutí. „*Komenského lze z tohoto hlediska interpretovat jako ukázkový moderní mýtus, modelovou vynalezenou tradici, ztělesnění jednoho z největších traumat českých dějin či jako specifické, mnohovrstevnaté a polyvalentní místo paměti*“.³² Místa, spojovaná s významnými momenty či epizodami z jeho života, začala být připomínána v topografickém smyslu jako významný národní symbol, a stala se důležitým prvkem regionální identity a významnou složkou lokální kolektivní paměti.³³ Mezi tato topografická místa patřila jednak města a kraje, spojená s působením a životem Komenského, a jednak místa, spojená s putováním a odchodem Komenského do exilu.

Ve druhé polovině 19. století probíhaly v prostředí českého národního hnutí diskuze, jakým způsobem a do jaké míry si připomínat Komenského. Z původně „lokál-

²⁹ J. RÖSSLER-OŘOVSKÝ, Krakonoš (jako pozn. 28), s. 155.

³⁰ A. PROFOUS – J. SVOBODA, Místní jména (jako pozn. 19), s. 803.

³¹ J. DVOŘÁK, Žalý (jako pozn. 14), s. 21.

³² L. ŘEZNÍKOVÁ, Paměť a identita (jako pozn. 1), s. 14–15.

³³ Tamtéž, s. 382–383.

ních“ oslav, spjatých s místy Komenského pobytu a působení, které měly skrytý nacionální podtext, se na přelomu 80. a 90. let 19. století přenesla tato otázka, v souvislosti s budováním panteonu českých „výtečníků“, také do politického diskurzu v rámci stupňujícího se konfliktu mezi staročeskou reprezentací a vídeňskou vládou. Důstojné oslavy výročí třisetletého výročí Komenského narození v roce 1892 se staly jedním z národních požadavků českých politiků a tyto diskuze vešly ve známost jako „boj o festivní prostor“.³⁴ Jedním z nadšených propagátorů a stoupenců Komenského oslav byl i politicky činný hrabě Harrach, který aktivně hájil a prosazoval kult Komenského nejen na půdě zemského sněmu, ale i u císařského dvora.

Obec Horní Branná, nedaleko Žalého, je významně spojena právě s odchodem Komenského do exilu. Na podzim roku 1627 se Komenský během svého tajného pobytu ve východních Čechách seznámil s Kristinou Poniatowskou, schovankou Angeliны Zárubové z Hustiřan, majitelky panství Horní Branná. Sedmnáctiletá Kristina trpěla duševní chorobou, prý po zhlédnutí komety nad zámek 12. listopadu 1627 upadla do vytržení a prorokovala budoucnost českého národa. Komenský, který se znal s otcem postižené dívky a který se v těžké životní situaci lpěl na všech znameních včetně proroctví, dorazil do Horní Branné v únoru 1628, aby proroctví zapsal. V Branné už na něj čekala skupina několika ustrašených členů Jednoty českých bratří, netrpělivě čekajících na odchod ze země. Z Horní Branné pak Komenský nastoupil za doprovodu skupiny nejvěrnějších, včetně Kristiny Poniatovské, svoji cestu do polského exilu.³⁵ Postupem času si lidová tradice „upravila“ některé reálie tohoto odchodu podle svého. Podle pověsti Komenský vystoupal na horu Heidelberg / Žalý, aby se zde naposledy rozloučil s „vlastí“ před svým odchodem do emigrace. Tento výklad se zdá být také nereálným, neboť podle dobových kronik se tato událost udála v zimě za třeskutých mrazů a velkého množství sněhu. Díky osobě Komenského a motivu loučení s vlastí se však ze Žalého nakrátko stává symbolické místo paměti české historie. Harrachovou motivací k záměrnému šíření této legendy, ve snaze podpořit a očistit pověst této pro české národní hnutí významné osobnosti, mohla být vedle politické kalkulace také další lokálně tradovaná pověst o tom, že Harrachův předek, známý pražský arcibiskup Arnošt z Harrachu, který se stal správcem jilemnického panství za nezletilého Ferdinanda Bonaventuru, prý rozkázal vytrhat a spálit podlahu tohoto pokoje, aby se z něho nemohl kacírský mor šířit do okolí.³⁶

Tyto „nacionální“ výklady jsou dodnes hluboce zakořeněny v mentalitě lidí jako součást lokální kolektivní paměti. V současnosti stále přžívá narativ o „žalostném“ posledním loučení Komenského s vlastí: *„Vysoká poloha Benecka s protáhle převyšující siluetou Žalého, lesnatého vrchu, na němž se v pradávných dobách konaly*

³⁴ L. ŘEZNÍKOVÁ, Paměť a identita (jako pozn. 1), s. 387–399.

³⁵ Jan KUMPERA, Jan Amos Komenský: Poutník na rozhraní věků, Praha 1992, s. 54–55.

³⁶ Daniel MACH, Po stopách Jana Amose Komenského, in: Krkonoše – Jizerské hory 8, 2010, č. 2, s. 28.

*obětní slavnosti a který svým názvem připomíná žal J. A. Komenského, loučícího se odtud posledními pohledy po drahé České zemi, je známa dalekými svými rozhledy i vábným okolím“.*³⁷ Vedle toho je v lokálním diskurzu silně zastoupen mýtus bájného slovanského pohřebiště na hoře: „(...) Váže se k němu i k jeho žalnému jménu něco zkazek, z nichž jedna předpokládá na jeho vrcholu pradávnou pohanskou svatyni“.³⁸

Heidelberg / Žalý – „turistické“ prameny

Významným zdrojem informací o institucionalizaci lokálního místa paměti jsou od 19. století rovněž prameny turistické povahy. Jejich pestrost a formální nevyhraněnost způsobuje, že se mohou překrývat s ostatními typy pramenů – kartografickými, toponymickými i etnografickými. Nový druhem pramene, který se objevil ve druhé polovině 19. století a souvisel s masovým rozšířením turismu, se staly cestopisy a turistické průvodce. V 19. století došlo k postupné proměně média turistických průvodců – „románový“ cestopis první poloviny 19. století na pomezí uměleckého a vědeckého žánru, který byl určen spíše pro pobavení jako oddechová literatura, byl nahrazen „objektivním“ turistickým popisem, který byl oproti svému volně strukturovanému předchůdci poměrně přesně a funkčně uspořádan a byl koncipován tak, aby sloužil jako praktická pomůcka pro cestovatele, a byl stále častěji doplňován obrazovou dokumentací.³⁹ Ve druhé polovině 19. století se vytrácí kresba jako způsob a prostředek popularizace přírodních krás a zajímavostí české krajiny a ilustrace v turistických průvodcích byly stále častěji nahrazovány fotografií.⁴⁰

Ve své výzkumu hory Žalý jsem pracoval se třemi tištěnými turistickými průvodci, které se zaměřují na oblast Krkonoš. První dva – Kodýmův *Průvodce po Krkonoších*⁴¹ z roku 1878 a Dobešova *Výcházka na Krkonoše*⁴² z roku 1884 – jsou jen stručné, navíc byly psány v době, kdy na hoře ještě nestála rozhledna a hora tudíž nebyla tak častým turistickým cílem, jako o pár let později. Kodýmův, stejně jako Dobe-

³⁷ Posel zpod Žalého. Zpravodaj obce Benecko 13, 2003, č. 6, s. 9.

³⁸ Posel zpod Žalého. Zpravodaj obce Benecko 16, 2006, č. 5, s. 9.

³⁹ Filip HERZA, „Pookřát na čerstvém horském vzduchu.“ Zázitky prvních turistů v českých cestopisech a tištěných průvodcích po Krkonoších 19. a počátku 20. století, bakalářská práce, Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova, Praha 2009, s. 27–28.

⁴⁰ Jan NOVOTNÝ, Počátky české turistiky jako způsobu poznávání přírody a jejich odraz v kultuře 19. století, in: Člověk a příroda v novodobé české kultuře (sborník sympozia pořádaného Národní galerií v Praze ve spolupráci s Ústavem teorie a dějin umění ČSAV u příležitosti Smetanových dnů v Plzni 13.–15. března 1986), red. Milena Freimanová, Praha 1989, s. 90 – 93, zde s. 93.

⁴¹ F. KODYM, Průvodce po Krkonoších (jako pozn. 26).

⁴² Jan DOBEŠ, Výcházka na Krkonoše, Nové Město nad Metují 1884.

šův průvodce je koncipován jako příručka pro běžného návštěvníka Krkonoš s množstvím praktických informací, jako například s doporučením vhodného oděvu a vybavení, s ceníkem ubytování a stravování atd. Obecný geografický výklad doplňují stručný popis botaniky, geologie, národopisu a toponomastiky místních názvů, v něm však původ názvu Heidelberg / Žalý vysvětlen není. Druhá část cestopisu obsahuje popis několika různých turistických tras po Krkonoších, ale také zde chybí jakákoliv zmínka o Heidelbergu / Žalém.

Naopak třetí turistický průvodce, Durychovy *Cestopisné kresby*⁴³ z roku 1897, se velmi podrobně věnuje nové turistické lokalitě v Krkonoších –rozhledně na Žalém. Tento průvodce, na pomezí cestopisu a turistické příručky, vykresluje velmi podrobně turistické pamětihodnosti Krkonoš a je doplněn bohatým obrazovým materiálem. Celou knihou, na rozdíl od předchozích průvodců, prolíná silný nacionální podtext, a tomu odpovídá i autorův styl, který balancuje na pomezí faktografického popisu a romantického líčení krás horské přírody. V nacionálně vyznaté atmosféře 90. let 19. století Durych vykresluje Krkonoše jako součást obrazu vlasti a zdůrazňuje, že by neměly být zachváceny německým živlem, ale měly by zůstat české. Krkonoše představuje jako bojiště, na kterém probíhá odvěké zápolení českého a německého živlu, respektive boj Čechů za znovuzískání území, které je po léta okupováno cizinci – Němci. „*Turistika se u Durycha stává formou vlastenecké aktivity a boje za národnostní emancipaci, jejímž úkolem je všeobecné povzbuzování českého živlu v této oblasti, „terorizovaného“ bezohlednými německými fabrikanty*“.⁴⁴

V osobě poutníka a vypravěče putuje Durych po nejvýznamnějších lokalitách, které považuje za české, mezi nimi i na Žalý. Byl to právě Durych, který jako první použil pro Žalý označení „*česká bašta*“.⁴⁵ Podrobnému popisu této krkonošské dominanty a jejímu okolí věnuje hned dvě strany, přičemž neopomíjí ani národnostní soupeření mezi turistickými spolky a jejich snahy o postavení rozhledny a velebí hraběte Harracha, „*osvíceného českého kavalíra*“, kterému je celý průvodce dedikován, za jeho finanční pomoc jilemnickému odboru Klubu českých turistů. Obdivuje tamější rozhled do kraje, ale nikoliv na severní, „*německou*“ stranu, ale směrem do „*českého*“ vnitrozemí: „*(...) Překrásný je pohled do vnitrozemí. Přehlédáme valnou část Pojizeří až ku pískovcovým stěnám u Hrubé Malé Skály, vidíme jasně Tábor, lesnatý Kumburk, kostelík na Svičíně, a celá ta sličná krajina pod námi jemně rozvlněná městy, vískami, kostelíky, továrními závody a samotami v přepestrém žlutozeleném rámu polí, lučin a lesů, uchvacuje roztoužené oko tak, že jen se sebezapřením vracíme se od luzného toho obrazu, abychom v restauraci pod rozhlednou umdlené síly občerstvili*“.⁴⁶ Pouka-

⁴³ V. DURYCH, Krkonoše (jako pozn. 27).

⁴⁴ F. HERZA, „Pookřát na čerstvém horském vzduchu“ (jako pozn. 39), s. 50–51.

⁴⁵ V. DURYCH, Krkonoše (jako pozn. 27), s. 71.

⁴⁶ Tamtéž, s. 70.

zuje také na český původ zdejšího obyvatelstva, a jako jeden z prvních se zamýšlí nad vztahem mezi místními obyvateli a turisty.⁴⁷ Klíčem k úspěchu je podle něho právě navázání kontaktů českých turistů s místními horaly, které se do této doby odehrávalo výhradně na úrovni vzájemného přehlížení.

K dalším typům turistických pramenů patří dobové noviny a časopisy turistických spolků, které působily v dané lokalitě. Vzhledem k bilingvnímu jazykovému prostředí Krkonoš zde můžeme identifikovat nejméně dva spolky – německý⁴⁸ a český. Pro analýzu tvorby místa paměti byly tudíž vybrány jejich spolkové časopisy – časopis rakouského spolku *Riesengebirge in Wort und Bild*⁴⁹ a časopis českého spolku Klubu českých turistů *Časopis turistů*.⁵⁰

Čtvrtletník *Das Riesengebirge in Wort und Bild*, který na svých stránkách užíval německý název Heidelberg rovněž pro označení české rozhledny, vycházel od 15. září 1881 pravidelně do konce roku 1898.⁵¹ Redakci zajišťoval Eduard Petrák, a od roku 1887 trutnovský učitel Johann Böhm. Roční předplatné časopisu činilo dva zlaté, členové spolku dostávali časopis zdarma. Kromě zpráv o činnosti spolku (spolková kronika, statistické údaje aj.) tvořily obsah časopisu vlastivědné a přírodovědné stati, odborné články obsahující cenné poznatky o horském prostředí, o podnebí, fauně a flóře, zemědělství a lesnictví, hornictví obchodu, řemeslech a průmyslu. Význam národní hospodářské síly dokládá např. neustálé vyzvedávání úspěchu německého kapitálu v seriálu článků o „Podnikání v Krkonoších dříve a dnes“. Také v seriálu o historii oblasti jsou dějiny Krkonoš interpretovány z pohledu Němců a s opominutím české menšiny.⁵² Časopis také informoval o lidové kultuře, národních zvycích a obyčejích, původu a historii krkonošských šlechtických rodů, jazyku, pověstech a pohádkách (sa-

⁴⁷ Třemi dobovými centry Krkonoš – Trutnovem, Vrchlabím a Hostinným – Durych „pohrdá“ kvůli utlačování české menšiny v těchto městech a naopak vyzdvihuje „vlasteneckou“ Jilemnici, která se zásluhou hraběte Harracha podílí na české kolonizaci kraje a jejíž obyvatelé nezapomínají na své české kořeny ani v oblasti s výraznou německou převahou (srov. V. DURYCH, Krkonoše (jako pozn. 27), s. 6).

⁴⁸ Přesněji řečeno rakouský, neboť na opačné straně Krkonoš, v Hirschbergu (Jelenia Góra) v Prusku působil ještě další turistický spolek. K německým turistickým spolkům na českém území blíže Martin PELC, Umění putovat. Dějiny německých turistických spolků v českých zemích, Brno 2010, s. 9–173.

⁴⁹ *Riesengebirge in Wort und Bild*, Trautenu, 8–12, 1888–1892, č. 29–44.

⁵⁰ Časopis turistů vydávaný „Klubem českých turistů“, I–IV, Praha 1889–1892, red. Vilém Kurz.

⁵¹ S podtitulem „Fachblatt für die Gesamtkunde der Riesengebirges und den angrenzenden Gebiete“ („Odborný list pojednávající o Krkonoších a přilehlých oblastech“).

⁵² Za „zlatý věk“ je označováno období německé kolonizace hor ve 13. a 14. století, a poté období po Bílé hoře od roku 1621.

možřejmě německé provenience).⁵³ Např. série článků „Německý náboženský život v severovýchodních Čechách“ zdůrazňuje význam katolické církve a rekatolizaci pohraničí. Velkým „nacionálním“ tématem se na stránkách časopisu po vydání vyhlášky o povinnosti německých spolků zřizovat studentské ubytovny z února 1888 stalo zakládání horských chat a hotelů pro „německé“ turisty. Zajímavým zdrojem poznání jsou i dobové inzeráty a reklamy na tyto hostince a ubytovny. Časopis přestal vycházet poté, co byl Johann Böhm přeložen na císařsko-královský učitelský ústav do Českých Budějovic.⁵⁴

Periodikum *Časopis turistů* začalo vycházet roku 1889, rok po založení Klubu českých turistů (dále KČT) v roce 1888. První číslo bylo vydáno v lednu 1889. Časopis měl vedle propagace české turistiky informovat své členy o činnostech jednotlivých sekcí klubu. Zpočátku byl vydáván pro členy KČT zdarma, od roku 1895 již s předplatným. První tři čísla byla tištěna v tiskárně bratří Šimáčků. Náklad prvního čísla byl 1200 kusů, z nichž tisícovka byla rozeslána členům, klubům, restauracím a různým tehdejšími spolkům. Časopis byl doplňován drobnými ilustracemi a dobovými inzeráty, o které se postarala inzertní kancelář v Bazaru v Praze Na Příkopěch.⁵⁵ V časopise byla popisována turisticky atraktivní místa, zpočátku většinou v okolí Prahy (cesta z Berouna na Karlštejn, Brdy, hrad Točnick a Žebrák ad.), později i ze vzdálenějších koutů vlasti (jižní Čechy, východní Čechy, Šumava ad.).⁵⁶ Tištěny zde byly také praktické informace pro turisty. Prostor v časopisech dostávali i čeští cestovatelé, kteří zde vyprávěli o svých výletech do zahraničí, např. jilemnický jednatel místní sekce Klubu Jan Buchar. Důležitou součástí byly rovněž zprávy odborů a centrály o činnosti, zveřejňována byla též jména všech nových členů Klubu.⁵⁷ Jednou z prvních vzdálenějších oblastí, o které se v časopise psalo, bylo právě okolí Žalého (v časopise se neuzíval německý název Heidelberg), zásluhou jednoho z nejvýznamnějších členů Klubu a propagátora krkonošské turistiky Jana Buchara.

⁵³ Martin BARTOŠ, Kapitoly z dějin turistiky a lyžování v Krkonoších do roku 1945, in: Ročenka státního okresního archivu v Trutnově 2000, Trutnov 2001, s. 109–181, zde s. 117.

⁵⁴ Dostupné online z: <http://rg-inhalte.riesengebirgler.de/pdf/rgwb_inhalt.pdf> [cit. 15. 6. 2019].

⁵⁵ Jan HAVELKA, Časopis turistů, in: Turista 46, 2007, č. 1, s. 40.

⁵⁶ To souviselo s postupným vznikem jednotlivých mimopražských odborů ve městech s výrazným podílem českého obyvatelstva, včetně Jilemnice.

⁵⁷ Tomáš BRABEC, Klub českých turistů v letech 1888–1918, bakalářská práce, Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova, Praha 2014, s. 7.

Heidelberg / Žalý – etnografické a umělecké prameny

*Hle před námi tu leží krásný země kout,
to naše milá, zlatá otčina,
ji milovat a ctít se denně učíme
Je vlast ta naše vzácná, jediná.
Ta zem je krví dávných předků svěcená,
v ní hlahol řeči český libě zní.*

(B. Nečítř, řídící učitel v Kruhu: Žalý, přelom 19. a 20. století)

*Vlny-li to hučí vzdáleného moře?
Neboť lesy černé šumí v Žálské hoře.
Stojí Žalý černý, stojí nad krajinou
z útrob jeho jasné proudy vod se řinou
Strmý Žalý vzhůru ku oblakům šerý
vody své posílá ku Labi, do Jizery.
Zírá Žalý mračný, zírá v české kraje
staletými lesy žalná píseň hraje
Zase ta voda hučí po krajině dálně!
Toť již nejsou zvuky tesklivé a žalné!*

(A. Bochop: Žalý, přelom 19. a 20. století)

*Žalý, Žalý náš,
zdaž nás všechny znaš?
Vždyť my Tebe denně zříme,
kdy tva hlava v mračnech dříme
i když čelo jasné máš!
Žalý, Žalý náš,
skalné těmě máš!!!
Neslyšel jsi nás tu pěti?
My jsme Štepanické děti
jež Ty s výše ohlídáš!!
Žalý, Žalý náš,
ty se mračít znáš,
Jako Tvoje skalné těmě,
vztyčí se i Čechů plémě,
však ty jednou uhlídáš!!
Žalý, Žalý náš,
Ty se usmíváš?!
Na svou čest Ti přísaháme,
že my pro vlast život dáme,
s námi bude Pán Bůh náš!!*

(Josef Šír, spisovatel a učitel v Jilemnici: Žalý, 1900)

Další prameny, které mohou zachycovat tvorbu lokálního místa paměti, jsou etnografického a uměleckého charakteru. Nejčastěji se jedná o regionální poezii, prózu a výtvarná díla, vztahující se k tomuto místu (obrazy, fotografie), v současném diskurzu zvláště místní zpravodajská periodika. Tento typ pramenů se v případě Žalého rozvíjí a nabývá na významu na přelomu 19. a 20. století, v době rozmachu národního hnutí a silícího nacionalismu, kdy začíná plnit funkci média posilujícího identitu tamějšího českého etnika. Vlastenecké písně a básně jsou laděny v nacionálním duchu a obsahují výrazy jako např. „*sivý sokol český*“, „*slovanská bašta*“, „*vážný kmeť*“ atd.⁵⁸ Některé básně nepřímě odkazují na existenci bájněho slovanského pohřebiště – „*hlu-boké Žalské lesy plny spících Slovanů*“, „*hora prastarých Čechů*“ atd. Zajímavým typem pramene je *Pamětní kniha Klubu českých turistů* z let 1891–1894, která byla umístěna na žalské rozhledně a sloužila českým turistům v prvních letech její existence.⁵⁹ Rozbory zápisů původní pamětní knihy KČT z rozhledny, jež měla sloužit „českým“ turistům, ilustrují jasně dobovou atmosféru. V knize se píše o „*bijícím národním srdci v německé baště*“, o „*českém ráji, kterému všichni Němci závidí*“, „*Ať žije český Žalý, českým jest a českým zůstane*“, atd.⁶⁰ Nová rozhledna byla tudíž vnímána jako „bašta“ pro české turisty a „pevnost“ v jinak spíše německé části hor.

U většiny regionálních děl s tematikou Žalého se můžeme nejčastěji setkat s motivem domova nebo dokonce se symbolem vlasti. Toto dobové vnímání vycházelo z prosté reakce na strach z celkového poněmčení Krkonoš, které byly považovány mnohými vlastenci za původně české. Oblast Benecka, kde doposud žilo většinové české obyvatelstvo⁶¹, táhnoucí se od Jilemnice až k úpatí hory Žalý, byla považována za „český koutek“ v německé oblasti západních Krkonoš a všemožnými symbolickými prostředky prezentována jako „oáza češství“. Spisovatel a jilemnický rodák Jaroslav Havlíček vzpomíná ve své povídce *Domov* při melancholickém shledání s poštovním vagónem s nápisem Stará Paka – Martinice při své službě na volyňském nádraží na východní frontě v roce 1916 na své dětství a mládí, které na Jilemnicku prožil. Hora Žalý zde vystupuje jako kulisa, vytvářející rámec pro jeho dětské vnímání pojmu domov: „*V pokoji den začínal a končil. Dvě okna do ulice a třetí obrácené k horám, Žalý*

⁵⁸ Fond Krkonošského muzea Správa Krkonošského národního parku v Jilemnici (dále KR-NAP Jilemnice).

⁵⁹ Správa KR-NAP Jilemnice, Fond Krkonošského muzea, Odbor KČT v Jilemnici, Památník českých turistů na Žalém 1891–1894.

⁶⁰ Památník českých turistů (jako pozn. 59).

⁶¹ Podle statistiky měla osada Benecko, turistické centrum oblasti a východisko k rozhledně a restauraci na Žalém, v roce 1935 411 obyvatel, z toho se jich 330 hlásilo k české národnosti. Obdobný poměr národnostního složení panoval i v sousedních Horních a Dolních Štěpanicích, Křížlicích, Mrklou a ve Štěpanické Lhotě – srov. Jindřich AMBROŽ, *Krkonoše*, sv. 9, Praha 1935, s. 84–87.

Obr. č. 7a–b. Ukázky slavnostních zápisů pamětní knihy na Žalém ze dne 5. a 7. září 1892.
– In: Památník českých turistů na Žalém, Odbor KČT v Jilemnici, 1891–1894, Krkonošské muzeum Jilemnice, Archiv Krkonošského muzea Jilemnice, fond Historie. Foto autor.

*sedí nad střechami jako dobrá kvočna, v létě zelený a černý, v zimě bílý (...)*⁶² Protože z Jilemnice nebylo vidět na Sněžku, nahradila výrazná silueta Žalého pevný a stálý symbol domova. Motiv pohledu z rodného domu se objevuje také v románu Jana Weisse *Přišel z hor*, který se odehrává v Jilemnici a na Benecku.⁶³ Pracuje se zde s motivem drsného, ale ryziho kraje Benecka⁶⁴ i s motivem rozhledny na Žalém⁶⁵ jako symbolem ovládnutí přírody člověkem.

⁶² Jaroslav HAVLÍČEK, *Zázrak flamendrů. Povídky z kufru*. Praha 1964, s. 81. Nutno dodat, že se jedná o nostalgicky uměle vytvořenou vzpomínku, neboť z Havličkova rodného Hamplova domu v Dolení ulici nebyla hora vidět.

⁶³ Jan WEISS, *Přišel z hor*, Praha 1963, s. 38. V tomto případě jde o dům hlavní hrdinky Lidky v Jakubské ulici.

⁶⁴ Pohled na „*milované Benecko, které visí svými chaloupkami na hrudi Žalého jako náhrdelník (...)*“ – J. WEISS, *Přišel z hor* (jako pozn. 63), s. 120.

⁶⁵ Rozhledna Žalý, „*jediný pevný bod mezi nebem a zemí, jako daleký maják, trčící ze vzdušného vlnobítí kopců a skal (...)*“ – J. WEISS, *Přišel z hor* (jako pozn. 63), s. 134.

Tematicke Žalého je věnována i sbírka historických i dobových „*kerkonošských poudaček*“ jilemnického rodáka a spisovatele Jaromíra Havlíčka *Nic kalýho zpod Žalýho*. Kniha je psána v regionálním nářečí a vyprávěna z pozice místního „*poudače*“ pro turisty přichozí zvnějšku. Opět se zde využívá motiv Žalého jakožto rámce pro turisticky atraktivní malebný kraj, jehož návštěva je vlasteneckou povinností každého Čecha: „*Vítám vás do našeho podhůří pod Žalým a Kokerhácem, neboli Kotlem. Kokerhác mu říkáj víc tam vod Výsokýho; snad proto, že dlouho z jara kokerhá eště jako bilej kohout daleko do sjeta a viděj ho až vod Přelouče a vod Prahy, dyž je nebe pěkně vypoklízený. Kotel ho zas spíš menujou u nás vod Jilemnice, poněvác v Kotelскеjch roklich má Krakonoš svou kuchyň a mý mu do ní zrouna zeulujeme a vidíme, jak tam bere večír máru na knelliky (...) Víte, co je naše nejvěčí pamětihonnost? Že tu máme půl roku zejmu a půl roku zimu (...) Cák Vý v Praze, Librci nebo Hradečku, Vý si v zej-mě hodíte hezky po holejch ulicích, nanejvejš sem tam někdy háká ta šprachtanice. Ale mý musíme každý ráno dlabat' z chalpy tunel! Přide futeř, že není svýho jeta znát', něco napadá z Petrovy peřiny, něco se střech, vostatek přiherne vokresní pluh na barák a vý se, kertice, vyškrábejte, jak chcete, ze svejch berlohu! Ať vám jen tak pro nic za nic neříkaj „kolíbka českýho lýžařství! (...) A v létě? Dyž už tam dóle v kraji je ušecho samá mlloba, u nás tepru nejmarnotratnějc rozhazuje vůni mateřidouška s marulkou, z mezí voněj červený jahody a na stránich maliny (...) Dlouho si ty velký krásy tady nikdo kale neušimal, až přišel vod Turnova praotec Valčtejn, vylez na tý naše kopce a poudá: „Vítej, země nám souzená! Mlíkem a sterdím hluboko zrouna nevoplejváš, ale co nejní, můž eště bejt'. Sem si pudu pobejt'!“ A hned taky vystauěl na jennom hybličku Štěpanckej hrad a hluboko pod nim v jilmovýh háji Jilemici.“⁶⁶ Jak je patrné, opět se zde objevuje snaha uvést kraj do souvislosti s Českým rájem („*praotec Valčtejn*“) a symbolicky rozšířit jeho vymezení o oblast Benecka.*

O snaze českých vlastenců prokázat slovanský původ místních názvů už bylo pojednáno, v této souvislosti je však nutné uvést ještě motiv hory Žalý jako sídla Krakonoše. Nepřímo k tomu odkazuje již zmiňovaný Weissův román, kde bájná postava Krakonoše přichází a odchází odněkud ze „srdce hor“. Propagátor zimní turistiky Josef Rössler-Ořovský lokalizuje sídlo vládce hor na základě rozhovorů s místními obyvateli českého i německého původu přímo na Hrubý (dnes Zadní) Žalý.⁶⁷ „*Hovořil jsem o tom ve Vítkovicích před 30 lety s velice inteligentním Němcem, závozníkem a hostinským Janem Hollmanem, t. zv. Košlhannesem, který mi k mému překvapení vypravoval, že celá legenda o „Zählen der Rüben“, jest nesmyslem, oni, starí, že vědí, že onen duch neb vládce hor prý sídlil na Hrubým Žalý a z toho jména Hrubyzal že povstalo Rubycal a Rübecal. Když jsem to pak vypravoval svého času starému Menecovi a hajnému*

⁶⁶ Jaromír HORÁČEK, *Nic kalýho zpod Žalýho*, Liberec 1963, s. 7–10.

⁶⁷ Slovo „hrubý“ znamenalo dříve totéž co „velký“ (viz např. Hrubá a Malá Skála) – srov. Libuše OLIVOVÁ-NEZBEDOVÁ a kol., *Pomístní jména v Čechách*. O čem vypovídají jména polí, luk, lesů, hor, vod a cest, Praha 1995, s. 17, 182.

Václavů v Benecku, potvrdili mi, že o tom nejen od starých slyšeli, ale vypravovali mi, že na Hrubým Žalý bývalo obětiště, bojiště, a že tam prý měl sídliti i Krakonoš. Obřady obstarávalo prý v pohanských dobách obyvatelstvo Kněžic a vsi Žalý. Mezi Předním a Hrubým (Zadním) Žalým jsou místa, kde dříve říkalo „na sklípku“ a „na starém pohřebišti“ (vyprávěl hajný Václavů). Sklípek byl, jak jsem zjistil, kameny vyzděný hrob se zbytky střepů popelnic a ohořelých kostí, zlomky a škvárami z bronzu“.⁶⁸ Motiv Žalého jako Krakonošova sídla se zde tudíž prolíná s motivem bájného slovanského pohřebiště.

V mnoha povídkách s krkonošskou tematikou na sebe berou hory různou podobu (ať už pozitivní, či negativní). Motiv Žalého jako součásti širšího rámce pohori Krkonoše se vyskytuje v mnoha lidových „poudačkách“, pořekadlech a písních.⁶⁹

O významu hory Žalý v současných identitotvorných procesech vypovídá porevoluční vlna zájmu o její historii a mýty s ní spojené, a také obnova turistické propagace jejího vrcholu – rozhledny. Od roku 1991 dosud vychází zpravodaj *Posel pod Žalého*, který informuje čtenáři o současném i minulém dění na Benecku. V roce 1992 vyšla ve zpravodaji speciální příloha z pera místního rodáka Miloše Gerstnera *Cesta po kousku nebe* – netradiční průvodce po Benecku a okolí s vyprávěním o lidech, místech, zajímavostech a legendách v dědinách pod Žalým. Jedná se o sedm „turistických“ cest po Benecku, jejichž trasu vytyčují místa spojená se specifickou regionální sociální skupinou (předci, vlastenci, básníci ad.). Hoře Žalý je konkrétně věnován druhý díl „*Cesty vlastenecké*“. Opět se zde setkáme s neustále se opakujícím motivem hory jakožto kulisou a rámcem domova (Český koutek) a motivem pohledu na vlast (Český ráj), jehož dojem je umocněn zhližením z impozantní kamenné české rozhledny: „*Rozhledna. Staletá dáma. Prošla kosmetickou úpravou a vzpomíná na své mládí. Před více než sto lety zde postavil německý turistický klub železnou eifelovku. Vylézt na ni bylo hrdinstvím, stačil poryv větru, a už to bylo znát na žaludku. Jednou se vraceli od muziky benečtí muzikanti. Cítili potřebu vyhlásit do světa, že toto je kus České země. Vylezli na horní plošinu a vyhrávali. Kde domov můj, Čechy krásné, snad nikdy prý netroubili s takovým zanícením jako tenkrát (...) Výhled z rozhledny je úchvatný. Kus České země je širší než džbán, jehož užil v příměru Kainar v ódě Český sen. Na straně polední je zdoben krajkami tak, jak byly zdobeny police s malovanými talíři. Babička těm krajkám říkala krancle. Na poslech toto slovo nezní libě, ale obsah je krásný, protože krancle se připínají i pod betlém, pod vánoční pohádku s darovničky, anděly a ovečkami. Ty krajky kolem našeho nebe jsou Kumburk, Bradlec, Tábor a Kozákov“⁷⁰. V tomto smyslu je tedy hora Žalý považována za jakousi „matku“ okolních vrcholů na západ v Českém ráji a okolních rozhleden (Tábor, Kozákov).*

⁶⁸ J. RÖSSLER-OŘOVSKÝ, Krakonoš (jako pozn. 28), s. 156.

⁶⁹ Amalie KUTINOVÁ – Marie KUBÁTOVÁ, Krakonošův rok, Hradec Králové 1958.

⁷⁰ Miloš GERSTNER, Cesty po kousku nebe, Benecko 1992, s. 22–23.

V textu se také čtenář dozví cenné informace o osudu rozhledny a přilehlé restaurace po druhé světové válce. Objektivní informace jsou obohaceny osobními vzpomínkami autora: „Bylo v ní [restauraci] pěkně. Chodívali jsme tam slavit Silvestra, cesty zasněženým lesem byly kouzelné. Pak přišla okupace a německý tajemník dal restauraci rozebrat a postavil z materiálu v Bátovce dnešní Zrcadlovku. Ta budka, která je tam dnes, slouží Horské službě. Správci restaurace i rozhledny bývali panští hajní, za první republiky byl zde pánem nájemce Raab ze Zlaté vyhlídky, pod ním na Žalém sloužil takový dobrák, opatroval restauraci i rozhlednu a půjčoval dlouhatánský trubkový dalekohled, kterým prý bylo vidět až do Jilemnice, kolik je hodin. Nevím, kdykoliv jsem se o to pokoušel, byly podmy (mlhy, pozn. aut.). Správcův syn Valtr Víšek se ujal Žalého po osvobození. Někdy čas zde byla i jakási hláška naší armády, ale teď už sloužila jen těm účelům, pro něž byla určena. Valtr byl typický horák, zřídil si v přístřeží rozhledny stánek s občerstvením a suvenýry, vařil ostrý likér zvaný hadřák a nadával návštěvníkům, že dělají kolem věže nepořádek. V tom s ním byli zajedno všichni slušní turisté“.⁷¹

Velký význam pro posílení českého živlu v dané oblasti mělo ve druhé polovině 19. století zakládání sokolských jednot. První pobočka Sokola pražského v tomto regionu byla založena v roce 1869 v Jilemnici, v roce 1876 vznikly sokolské jednoty v Mrklově a Dolních Štěpanicích. Příslušníci Sokola byli před vznikem turistické organizace KČT první spolkem, který systematicky pěstoval horský turismus ve spojení s národní ideologií: „(...) Vznětiví chlapci od Cedronu (místní potok, vlévající se pod Dolními Štěpanicemi do Jizery, pozn. aut.) zahořeli nadšením, jaké hory posud nepoznaly. (...) Večer se všichni sešli a žalské stráně vracely ozvěnu sboru chlapeckých hlasů do všech koutů vsi. (...)“.⁷² Proslulý byl v této záležitosti zejména mrklovský Sokol: „Mrklovský Sokol otrásl Žalým. Z Benecka vstupovali do jeho řad muži, jako byli známý závodník Bohumil Hanč, z Hořeních Štěpanic řídící učitel a spisovatel Josef Štír, další a další se hlásili pod sokolský prapor. A aby nemuseli vážit dalekou cestu, (...) založil mrklovský sokol pobočku na Benecku a v Hořeních Štěpanicích (...)“.⁷³ Sokolové pořádali, vedle výročních sletů v Jilemnici, pravidelné výšlapy na horu Žalý.

Obsahový rozbor samotného zpravodaje *Posel zpod Žalého* potvrzuje pokračující trend vnímání symbolických motivů spojených s horou, se kterými pracovaly osobnosti národního života na konci 19. a v první polovině 20. století, v nových podmínkách. Cenné jsou především první ročníky z počátku 90. let, reagující na nové problémy, které nastaly (ochrana životního prostředí,⁷⁴ sudetoněmecká otázka, vize,

⁷¹ M. GERSTNER, *Cesty* (jako pozn. 70), s. 23.

⁷² Tamtéž, s. 104.

⁷³ Tamtéž, s. 107.

⁷⁴ Srov. např. báseň „Smog na Žalým“ od Zdeňka Fišera (in: *Posel zpod Žalého*. Zpravodaj obce Benecko 1, 1992, s. 2).

směřování a propagace turistického regionu Benecko). Hojně se opět využívá motiv „krásného kraje“ v údolí pod Žalém a „ráje uprostřed nebe“.⁷⁵ Samotné hoře se přisuzuje magický význam sídla Krakonoše, který znamená v regionálním kontextu pro místní totéž co Pán Bůh: „*Od východu se na nás dívá Žalý. Tam jsme chodili na „čenný jahody“ a na houby a po polomech tam děda čistil háj. Žalý je trůn pánaboha, sem se chodí dívat, co se děje s nebem, které se sem svým nejkrásnějším kusem propadlo*“.⁷⁶ Zpravodaj se pokouší vedle historicky doložitelných poznatků zachycovat také lokální folklórní tradice, pověsti a mýty, velký prostor je věnován vzpomínání místních pamětníků a tvorbě regionálních umělců.

Do širšího povědomí veřejnosti se hora Žalý dostala v roce 2007, kdy probíhala veřejná diskuze o podobě nové restaurace, která měla vyrůst na místě své starší předchůdkyně, zrušené za druhé světové války, vedle rozhledny. Původně navrhovaný modernistický projekt stavby („Noemova archa“) byl místními rodáky velmi kritizován pro svoji kýčovitost, neboť výrazně narušoval dosavadní siluetu vrcholu a zasahoval rovněž do vzhledu staré neogotické rozhledny.⁷⁷ V souladu s většinovým veřejným míněním tak byla nakonec zvolena umírněnější varianta repliky původní podoby hostince bez zásahu do podoby rozhledny. Ve veřejném diskurzu se v této souvislosti opět vynořily narativy bájného slovanského obětiště, magické a posvátné hory a místa žalostného loučení Komenského s vlastí.⁷⁸

Zajímavé a cenné svědectví významu lokálního místa paměti mohou přinést regionální výtvarná díla zachycující danou lokalitu. V případě hory Žalý se jedná především o obrazy malíře Františka Kavána (1866–1941). Tento umělec, studující na pražské Akademii v krajinářském ateliéru u Julia Mařáka, který svým významem pro českou krajinářskou školu daleko přesáhl hranice své rodné oblasti, zachytil horu Žalý na

⁷⁵ „*Vystoupíš-li nahoru, vzdech překvapení mimoděk z hrdla se vydere. Což je obraz spanilý i velebný zároveň! Vznášíš se u výši nad tmavým lesem, jehož vůni i tlumený ševal vánek zdola donáší. Pohlédni k poledni – kopce a výšiny smršly se v nizounké, směšné pahrbečky; hluboké, táhlé doly proměnily v drobné, mělké brázdky. Jako libezná, něžná hračka rozmarné ruky umělcovy rozbíhá a usmívá se rozvlněná krajina do dálky i šíří, veselá, zelená, posetá černými krůpějemi lesů. Vidiš města jako malíčky Betlém, vesničky sotva znatelné, jen bílé kostelíky odrážejí se jasně věžemi v záři paprsků. (...) Milý obrázek rozehrál nitro. Radostí úsměv ještě kouzlí na tvé rty, co pomalu otáčíš zraky k severu – tu rázem úsměv uletí. Tam měkké linie, tu drsné zaostřené hrany, tam mírný klid a dětský smích – tu přísná veleba olbřímých kmetů. Zasmušilá pásma lesná v postupné kráse táhnou k půlnoci, chladnou pýchou vstávající z rozsáhlých údolí a roklí. Obr za obrem, hora za horou, pozvedá ztemnělé, schmuřené čelo, sem tam prosvětlené alpskou pastvinou. A všechny v jedno pojímá v horizontu brunátní hradba lysých štítů, jež první v pravěku povznesly skalnatou skrář, zrosenou krůpějemi traticích se oceánů, pomezí val Krkonoš“ (in: Posel zpod Žalého. Zpravodaj obce Benecko 3, 1994, s. 18).*

⁷⁶ Posel zpod Žalého. Zpravodaj obce Benecko 1, 1992, s. 5.

⁷⁷ Posel zpod Žalého, Zpravodaj obce Benecko 17, 2007, č. 1, s. 20.

⁷⁸ Posel zpod Žalého, Zpravodaj obce Benecko 17, 2007, č. 3, s. 22.

Obr. č. 8. Obálka prvního čísla zpravodaje *Posel zpod Žalého. Zpravodaj obce Benecko* z roku 1991. – Státní okresní archiv Semily. Foto autor.

jednom ze svých nejvýznamnějších obrazů – *Na vzduchu domova* (1895). Už samotný název odkazuje k tomu, oč malíři šlo – zobrazit vlastní vizi vlasti, ztělesněnou v horském prostředí a životě obyvatel Krkonoš. Jedná se o jeden z jeho nejkrásnějších obrazů, který zachycuje rozkvetlou letní louku se siluetou Předního a Zadního Žalého. Hora se stala námětem i jeho dalších obrazů, namalovaných v jeho první „realistické“ fázi tvorby – *Žalý s Hrabačovem* (1895) a *Předjaří na Jilemnicku* (1896). Žalý s rozhlednou ztvárnil také vrchlabský malíř Jan Šmíd (1996). Na obraze je silně patrný vliv jeho vzoru – Františka Kavána. Pohled ze Žalého, symbolizující splývání posledních vln Krkonoš s romantikou Českého ráje, zachycuje i fotografie českého fotografa Zdenka Feyfara.

Obr. č. 9. František Kaván: Na vzduchu domova, 1895. Olej, plátno, 79 × 102 cm.
– In: Michal ZACHAŘ – Ivan EXNER, Kaván, Praha 2018, s. 238.

Závěr

Hlavním záměrem studie bylo poukázat na to, jak mohou být prameny historické geografie – ať už topografické (mapy, statistické přehledy), toponymické (slovníky), obrazové (veduty) – a potažmo další historické prameny (noviny a časopisy, cestopisy, turistické průvodce, básně) využity pro výzkum proměny významu lokálního místa paměti na konkrétním příkladu hory Heidelberg / Žalý v Krkonoších.⁷⁹

Jak je patrné, pro tvorbu Heidelbergu / Žalého jakožto místa paměti byl klíčovým faktorem nárůst užívání českého názvu hory ve druhé polovině 19. století ve spojení s toponomastickými výklady původu tohoto názvu, který se rozšířil především

⁷⁹ Základní struktura pramenů historické geografie Eva SEMOTANOVÁ, Historická geografie českých zemí, Praha 1998, s. 27–66.

Obr. č. 10. Zdenko Feyfar: Pohled ze Žalého na Český ráj. – In: Zdenko FEYFAR, Krkonoše, Praha 1961, s. 35–36.

zásluhou turistických spolků, vrchnostenských úředníků a samotného hraběte Harracha, který jako lokální patriot a příkladný hospodář všechny tyto snahy v rámci své šlechtické reprezentace podporoval. K podpoře významu tohoto místa přispíval především narativ o bájném slovanském obětišti („místě žalu“), který se i přes četné dílčí archeologické výzkumy s negativními výsledky těší mezi místním obyvatelstvem dodnes velké oblibě, a faktograficky nepodložený narativ o výstupu J. A. Komenského na horu, odkud se měl loučit s vlastí před svým odchodem do exilu v zimě roku 1628. Jedná se tak o méně známou alternativu „Růžových paloučků“ u Litomyšle a u Žacléře, ke kterým se v souvislosti s působením Komenského a českých bratří vztahuje v různých variantách celá řada pověstí.

Pro většinu prací zabývajících se pomístními i místními jmény je podle Davida a Máchy „společné zdůrazňování významu toponym pro jazykovědu a vlastivědu, popřípadě pro další obory, a rovněž silný akcent na jejich kulturní hodnotu (...) stále však zůstává nezodpovězená otázka, zda a jakým způsobem dokážou nejen jazykověda, ale i ostatní disciplíny využít jejich skutečné hodnoty a informačního potenciálu“.⁸⁰ Proto

⁸⁰ D. MACH, Po stopách (jako pozn. 36), s. 27–28.

zavádějí David a Mácha do českého prostředí pojem **politická onomastika**,⁸¹ který se zabývá vztahem mezi geografii, jazykem a mocí. V tomto smyslu může být na dvojí označení Heidelberg / Žalý nahlíženo jako na historicko-geografické toponymum, které funguje jako svědek minulých stavů krajiny a vývoje osídlení. Politika místa, utváření státu a konstrukce identit pak slouží k legitimizaci územních nároků, politických projektů a národních identit.⁸²

Badatelé z oboru historické geografie a kulturní antropologie mohou u daného místa zkoumat sociální kontext a sledovat manipulaci s toponymy, historickou pamětí a identitou.⁸³ Základní rozdíl v přístupech obou disciplín spočíval dosud v tom, že zatímco geografie se dosud zaměřovala výlučně na studium **jazykové krajiny** a neživé toponymie, kulturní antropologie se v rámci výzkumu současné **politické krajiny** soustředila výhradně na živou toponymii. Cestou budoucího výzkumu na tomto poli je podle mého názoru propojení obou přístupů a studium vývoje současného i minulého toponymického názvosloví konkrétního místa paměti.

Ve vlastním výzkumu byla využita celá řada pramenů toponomatických, kartografických, „turistických“ (cestopisy, turistické průvodce, noviny a časopisy turistických spolků), etnografických a uměleckých, zahrnujících poměrně široké časové období od 18. století do současnosti. Tyto prameny lze podle sociální příslušnosti jejich autorů rozdělit na „vnější“ (kartografické, toponymické) a „vnitřní“ (literatura, obrazy, lidová slovesnost). Z analýzy pramenů jasně vyplynulo, že hora Heidelberg / Žalý měla pro místní etnikum po celé toto období velký význam jako rezervoár kolektivní paměti a zdroj regionální identity. Její symboliku objevovali nejprve romantičtí poutníci, vrchnostenská úředníka, později nacionálně naladěni umělci a turisté, kteří ji různými způsoby kodifikovali (kartograficky, písemně, výtvarně) a tím rovněž institucionalizovali, čímž utvářeli její roli „aktivního“ místa paměti. Tuto funkci dále zvýrazňoval fakt, že se hora nacházela na jazykové hranici bilingvního území, v rámci oblasti tzv. Českého koutku⁸⁴ na Benecku a odpradávná zde docházelo ke stýkání a potýkání původního českého etnika s německými kolonisty.

Byly analyzovány následující **motivy, se kterými byla hora spojována**:

- Žalý jako symbol vlasti, domova, „ryzího“ horského života (často se opakující motiv pohledu z domu na horu).
- Protiklad „českého“ Žalého a „německé“ Sněžky.

⁸¹ Srov. Jaroslav DAVID – Přemysl MÁCHA, *Certifikovaná metodika. Ochrana místních a pomístních jmen a urbanonym jako zdroj lokální, regionální a národní identity a kulturního dědictví*, Ostrava 2014.

⁸² D. H. ALDERMAN, *Place, Naming* (jako pozn. 15), s. 208.

⁸³ J. DAVID – P. MÁCHA, *Názvy míst* (jako pozn. 16), s. 32–34.

⁸⁴ Jednotlivé prvky prostoru krajiny Českého koutku, reflektované v etnografických a uměleckých pramenech, zahrnovaly vedle Benecka zvláště Jilemnic, Štěpanický hrad, Mrklův, „biblický“ potok Cedron, Krakonoš, hory Žalý a Kotel, Zlatou vyhlídku ad.

– Žalý jako „hradba“ Čech, „předsunutý bojovník“, brána do Českého ráje. Tento motiv byl spojen s romantickým pohledem do krajiny, přičemž výhled směrem na jih symbolizoval pohled na „libeznou“ krajinu Českého ráje, zatímco výhled na sever symbolizoval pohled do nevlídné a nehostinné horské „německé“ krajiny.

– Žalý jako sídlo Krakonoše, pána hor a ochránce českého etnika.

– Žalý jako centrum českého turismu (svahy Žalého jako kolébka českého sjezdového lyžování).

– Motiv rozhledny na Žalém jako „majáku“ (symbolika spojení nebe a země). Tyto vesměs nacionalistické motivy posilovaly narativy o bájném slovanském obětišti (existence zaniklé osady Žalý) a o místu loučení Jana Amose Komenského s vlastí.

Hora několikrát překročila svůj lokální význam a sehrála svoji politickou úlohu v „(celo)národních“ dějinách; před první světovou válkou proběhlo na hoře Žalý několik levicových srazů, o čemž svědčí pomník, umístěný v poslední zatáčce před rozhlednou. V období okolo Mnichova zesílil v národním diskurzu motiv obrany Českého koutku před německou agresí. Hranice byly po obsazení Sudet přeneseny z hor až do Hrabačova; Benecko, Mrklův, Štěpanice se staly součástí Třetí říše.⁸⁵ Za druhé světové války byla hora prohlášena za strategický vojenský vrchol, jakékoliv turistické výstupy na její vrchol byly zakázány a na rozhledně bylo zřízeno vojenské pozorovací stanoviště letadel.⁸⁶ V poválečné době došlo, zvláště po odsunu německého obyvatelstva, k silnému zásahu do regionální kolektivní paměti a k narušení identitotvorné role tohoto místa. Po roce 1989 se objevuje snaha opět obnovit přerušenu kontinuitu mezi lokálním společenstvím a místem paměti na úrovni regionální identity.

V současnosti navazuje hora Žalý především na svůj přírodně krajinářský význam pro cestovní ruch v rámci zimní i letní turistiky. Přes oba její vrcholy vede lyžařská běžecká cesta z Benecka na Horní Mísečky (v létě sloužící jako turistická cesta a cyklostezka) a těsně pod Předním Žalým končí lyžařská sedačková kabina ski areálu Herlíkovice. Na vrcholu vedle rozhledny byla v roce 2009 znovuvybudována nová horská bouda s restaurací a terasou, samotná rozhledna („jedna z *nekrásnějších* v *Čechách* v *malebné krajině Krkonoš*“⁸⁷) s drobnou expozicí, věnující se historii rozhledny a zdejšího lyžování, je otevřena prakticky po celý rok. Celá oblast Benecka je propagována jako oblast vzdušných lázní v Krkonoších,⁸⁸ pro děti je zřízena naučná Lufťácká stezka vedoucí mj. po úbočí Žalého. V samotném Benecku se také nachází stejnojmenný hotel.

⁸⁵ M. GERSTNER, *Cesty* (jako pozn. 70), s. 109.

⁸⁶ Posel zpod Žalého, *Zpravodaj* obce Benecko 17, 2007, č. 1, s. 20.

⁸⁷ <http://www.zaly.cz/> [cit. 10. 6. 2019].

⁸⁸ <https://www.benecko.info/> [cit. 10. 6. 2019].

Tomáš Korbel**Sources of historical geography as a source for research of local places of memory on the example of Heidelberg / Žalý in the Giant Mountains**

Based on the analysis of different types of sources related to the Žalý mountain, the transformation of the topographic point in the landscape into the place of memory and its regional identity function is monitored in the time period from the 18th century to the present. The introductory chapter introduces the basic concepts of leading sociologists and historians who deal with the relationship of memory and space. This is followed by a brief introduction to the field of critical toponymy and its significance for historical geography on the example of topographical and toponymous interpretation of the name of the investigated mountain. The transformation of the interpretation of the origin of the name and its official use in contemporary topographical works has become a key factor in the transformation of the relationship between Czech and German ethnic groups and individual social groups (local population, tourists, Count Harrach and civil servants) in the 19th century on the background of “seeking” narrative stories as a source of national and local identity. From the point of view of toponymy, it is a change in the exclusive use of the German form Heidelberg until the end of the 18th century, despite the parallel existence of the German-Czech name for the mountain in the 19th century to the stable codification of the Czech name Žalý, associated mainly with the displacement of the German population and the loss of historical memory after II. World War. From the topography point of view, we can observe the increase in the frequency of sources to this place since the end of the 18th century, indicating an increased interest in this mountain, where the topographic point in the landscape without a national or sacred past due to state-topographers and later primarily tourist organizations gradually becomes local a symbolic place of memory for the Czech national community. So it was hand in hand with the actualization of specific narrative myths and stories (Slavic burial ground, the departure of J. A. Comenius) and symbolic motifs (home, homeland, gateway to the Bohemian Paradise, etc.) that were bound to this mountain.

The next section introduces the “tourist” (travel books, tourist guides, newspapers and magazines of tourist associations), ethnographic (poetry, prose, regional press) and artistic (paintings, photographs) sources, which confirm the above conclusions about the importance of the mountain in the past but also in the contemporary identity-making processes of the local community.

Václav Matoušek*

**HLÁSNÁ TŘEBAŇ JE KRÁSNÁ...
PŘÍSPĚVEK K POZNÁNÍ POČÁTKŮ
MEZIVÁLEČNÝCH VILO-CHATOVÝCH
REKREAČNÍCH KOLONIÍ V HLÁSNÉ
A ZADNÍ TŘEBANĚ A V LETECH**

HLÁSNÁ TŘEBAN IS BEAUTIFUL...
AN ESSAY INTRODUCING THE COMMENCEMENT
OF INTER-WAR VILLA AND COTTAGE SETTLEMENTS IN HLÁSNÁ
AND ZADNÍ TŘEBAŇ AND IN LETY

Keywords

Bohemia
Berounka
Hlásná Třebeň
Zadní Třebeň
Lety
villa and cottage settlements
1870–1930

Abstract

If we ignore the unique settlement of summer houses established in 1850 in Roztoky near Prague, the first large settlement of summer villas of Prague residents developed in the valley of the lower Berounka River from the 1870s; during the inter-war period cottages were also built in this area. Summer house settlements continued to be established until the beginning of the 20th century. A significant impulse for such recreational colonization of the valley of lower Berounka was the abrupt development of camping and hiking movement after the end of the 1st World War, or more precisely after the establishment of independent Czechoslovakia. Unconventional camp sites were soon expanded by three large conformist villa and cottage settlements in Zadní and Hlásná Třebeň and in Lety which combined both – the tradition of elite villa colonies from the 19th century and at least the formal unconventionality of hiking camp sites.

* Prof. PhDr. Václav Matoušek, CSc., Univerzita Karlova, Fakulta humanitních studií,
U kříže 8, 158 00 Praha 5 – Jinonice. E-mail: matousek@fhs.cuni.cz.

*„Hlásná Třebáň je krásná
a proto ke svý Máně do Třebáně často jezdit hledím,
Hlásná Třebáň je krásná
u Máni v Třebáni si prostě lebedím...“*
(Ivan Mládek)

Úvod

Hlásná Třebáň je jednou z dlouhé řady lokalit v údolí Berounky, které především Pražané již po několik generací pravidelně využívají k romantické a zároveň relativně nenáročné rekreaci v dosahu svých městských domovů. Počátky výstavby nejprve rekreačních vilových a později i chatových a smíšených vilo-chatových kolonií v blízkosti velkých městských industriálních center (zejména v okolí Prahy) můžeme v Čechách shledávat již v polovině 19. století.¹ Více či méně početné kolonie soukromých rekreačních objektů vznikaly v 19. a prvních desetiletích 20. století v celém pražském okolí. Jejich největší koncentraci však nacházíme v atraktivních údolích Berounky, Vltavy a Sázavy. Kromě specifického kouzla řeky, protékající venkovskou krajinou, lemovanou zalesněnými, skalnatými stráněmi, přitahovalo Pražany do těchto údolí záhy zcela prozaicky i poměrně snadné, rychlé a pohodlné spojení železnicí a v případě Vltavy a Sázavy i pravidelnou lodní dopravou.

Časové a prostorové vymezení předmětu zájmu. Předložená práce je dalším z výsledků neformálního projektu, v jehož rámci pedagogové a studenti Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy postupně analyzují procesy proměny krajiny českých zemí v období industrializace a komplexní modernizace. Hlavní zájem je zaměřen na transformaci krajiny v důsledku rekreačních aktivit ve venkovské krajině. Tento aspekt transformačních krajinotvorných procesů dosud zůstává ve stínu podstatně zjevnějších změn působených průmyslovými aktivitami. Z hlediska proměny krajiny měla již od 2. poloviny 19. století největší význam, a to jak z hlediska intenzity, tak i prostorového rozsahu, výstavba rekreačních vilových kolonií – villegiatur ve venkov-

¹ K tomu obecně dnes již početná odborná literatura, např. Slavné vily středočeského kraje, red. Rostislav Švácha, Praha 2010, s. 9–14; Václav MATOUŠEK – Šárka KOUKALOVÁ – Marcela ŠÁŠINKOVÁ, Letní a celoročně obývané vily a villegiatury v okolí Prahy na konci 19. a v prvních desetiletích 20. století. Příspěvek k proměnám krajiny Čech v procesu modernizace české společnosti, Historická geografie 40, 2014, s. 19–40; Václav MATOUŠEK, Nenápadný půvab (české) buržoazie. Počátky masové a individuální rekreace v Čechách v době industrializace pohledem historika, in: Individuální a masová rekreace v okolí velkých industriálních měst v 19.–21. století, red. Tereza Blažková – Dana Fialová – Václav Matoušek, Praha 2014, s. 11–28; Jan ŠTEMBERK, Výletní a rekreační místa na přelomu 19. a 20. století: zrod, rozvoj, trendy, in: tamtéž, s. 29–42; Jiří ŠOUKAL, Slasti a strasti letních bytů. Život na letních bytech a v letních vilách v éře první republiky, Praha 2016. V citovaných dílech další literatura.

ském okolí velkých průmyslových měst.² Nejsilněji se tento nový společenský a krajinný fenomén od počátku projevoval v okolí Prahy.

Pomineme-li prvou, ale zároveň ojedinělou kolonii rekreačních vil, založenou v roce 1850 v Roztokách u Prahy, první rozsáhlá soustava nejprve vilových a v meziválečném období i chatových rekreačních kolonií Pražanů vznikala od 70. let 19. století v údolí dolního toku Berounky mezi Berounem a soutokem s Vltavou. Díky příznivé souhře přírodních a společenských poměrů je možné tuto oblast považovat za modelovou laboratoř historie rekreačních aktivit v Čechách od samých počátků až do současnosti.

Předložená studie však chronologický záběr omezuje pouze na formační období 19. a první poloviny 20. století. Nejen proto, že do konce 40. let 20. století, se zde postupně vytvořily všechny základní druhy a typy rekreačních destinací, které se následně tradovaly desítky let. Ale také proto, že v důsledku razantních politických změn došlo (nejen v údolí Berounky) krátce po 2. světové válce k zásadnímu vývojovému zlomu, který ovlivnil vývoj forem rekreace na dlouhou řadu desetiletí.

Vývoj rekreační zástavby v údolí dolní Berounky, zejména ve 2. polovině 19. století a v prvních desetiletích 20. století, byl již v minulosti v odborné literatuře opakovaně popsán.³ Pozornost badatelů však byla vždy přednostně zaměřena na vynikající stavby a výrazné osobnosti spojené s rekreační kolonizací. Naším cílem je však sledovat na konkrétním výseku příměstské venkovské krajiny vznik nového trendu výstavby soukromých rekreačních objektů, který se zrodil v meziválečném období a který zásadním způsobem ovlivňuje vývoj soukromé rekreace dodnes. Jedná se o fenomén rekreačních chat a chatových, případně smíšených vilo-chatových rekreačních kolonií. Vývoj této „plebejské“ formy rekreace lze přirozeně zachytit po celém území českých zemí. Oblast dolní Berounky má při studiu zrodu tohoto svérázného fenoménu zvláštní místo. Na relativně malém prostoru zde můžeme relativně detailně sledovat pozoruhodný vývoj rekreačních staveb obyvatel měst ve venkovské krajině. Na jeho počátku spatřujeme někdy až groteskní snahu měšťanských elit 19. století napodobova-

² Srov. např. Václav MATOUŠEK, *Čechy krásné, Čechy mé. Proměny krajiny Čech v době industriální*, Praha 2010; Jiřina POSLEDNÍKOVÁ, *Paďouří trampové a netrampové. Proměny české krajiny na konci 19. a v prvních desetiletích 20. století v důsledku návratu městské obyvatelstva k přírodě*, *Hospodářské dějiny* 27, 2012, s. 159–192; V. MATOUŠEK – Š. KOUKALOVÁ – M. ŠAŠINKOVÁ, *Letní a celoročně obývané vily (jako pozn. 1)*; Václav MATOUŠEK, *Vzorné letovisko Hradištko. Vznik a první desetiletí meziválečného letoviska na soutoku Vltavy a Sázavy*, *Historická geografie* 41, 2015, s. 47–81; *Individuální a masová rekreace v okolí velkých industriálních měst v 19.–21. století*, red. Tereza Blažková – Dana Fialová – Václav Matoušek, Praha 2014; Václav MATOUŠEK, *Studie o Richardovu. Vznik a první desetiletí rodinného letoviska plzeňských měšťanů z doby rozvinuté industrializace*, *Minulosti Západočeského kraje* 51, 2016, s. 54–92, 293.

³ Naposledy podrobně Dobřichovice a vilová architektura 19. a 20. století, red. Šárka Koukalová, Praha 2013.

vat aristokratický styl života i v oblasti zábavy a trávení volného času.⁴ Po vzniku samostatné republiky si však původně výlučnou formu rekreace elitních vrstev ve vlastním soukromé venkovské rezidenci nárokují jako naprostou samozřejmost příslušníci všech společenských vrstev. Logickým důsledkem byl zrod nezřídka pokleslé formy rekreačních objektů v podobě prostých, až bizarních zděných a dřevěných chat a chatových kolonií. Nový, velmi silný a živelně se šířící trend začal vzápětí zpětně ovlivňovat i tradiční elitní vilové kolonie. V ojedinělých případech si někteří majetní rekreanti nechávali budovat nákladné variace na plebejské chaty. A téměř žádná původní elitní villegiatura se neubránila invazi chatařů do svého bezprostředního okolí. Výsledkem byly opět značně bizarní smíšené vilo-chatové kolonie, kde přepychové vily často sousedily, resp. dodnes sousedí s prostými přízemními dřevěnými chatami.

Naznačený obecný vývoj můžeme pozorovat v relativně „čisté“ formě právě v údolí dolní Berounky. Nikoliv náhodou. Na rozdíl od rušné Vltavy zachovala si Berounka po celou dobu industrializace charakter relativně klidné řeky, protékající mezi Berounem a Černošicemi poklidnou, venkovskou krajinou. Říční údolí zřetelně vymezují vysoké, zalesněné stráně. Mezi Berounem a Karlštejnem řeka protéká romantickou krajinou Českého krasu. A již od roku 1862 byly tyto lákavé, krajinné scenérie z Prahy snadno a rychle přístupné moderní, parostrojní železnici.

Předmětem našeho zájmu budou rekreační kolonie v Hlásné a Zadní Třebani a v Letech. Zadní Třeňba je příkladem původně malé vilové kolonie z prvního desetiletí 20. století, která byla od počátku 20. let postupně pohlcována chatovou výstavbou. Na katastru Hlásné Třebaně a Let začaly o deset let později vznikat „na zelené louce“, tj. v místech bez starší vilové tradice, první objekty smíšených vilo-chatových kolonií. Trojice kolonií v Hlásné a Zadní Třebani a v Letech navzájem od počátku těsně sousedily a dnes již v podstatě splynuly v jeden celek (obr. č. 1).

Prameny. Studium rekreačních kolonií na katastrech Hlásné a Zadní Třebaně a Let metodicky vychází ze zkušeností ze studia soudobých meziválečných kolonií pražských rekreantů v Hradištku,⁵ v Božkově⁶ a v Pikovicích.⁷ Při studiu všech zmíněných lokalit opakovaně osvědčily velmi bohatou a kvalitní vypovídací hodnotu fondy příslušných berních správ. Konkrétně žádosti o dočasné odpuštění daně z novostavby. Součástí těchto žádostí byly údaje o stavebníkovi (majiteli stavby), o pozemku, na

⁴ Srov. Jan HÁJEK – Václav MATOUŠEK, Ringhofferové v regionu Velkých Popovic v kontextu obecného fenoménu rekreačních („venkovských“) aktivit buržoazních elit v 19. a na počátku 20. století, in: Ringhoffer 200. Rodina – podnikání – politika, red. Miloš Hořejš, v tisku.

⁵ V. MATOUŠEK, Vzorné letovisko Hradištko (jako pozn. 2).

⁶ Lucie KOUBOVÁ, Letovisko Božkov. Příspěvek ke studiu proměn příměstské krajiny v době industrializace, magisterská diplomní práce Fakulty humanitních studií UK Praha 2015.

⁷ Štěpán KEPRTA, Vznik a počáteční vývoj letoviska Pikovice, magisterská diplomní práce Fakulty humanitních studií UK Praha 2018.

Obr. č. 1. Současná mapa sledované oblasti. Na levém břehu Berounky obce Hlásná Třebaň a Lety. Na pravém břehu Zadní Třebaň a Řevnice. Vlevo dole poloha zkoumané oblasti v rámci České republiky. – Zdroj: www.mapy.cz.

němž stavba probíhala, dále o zahájení a ukončení stavby, o projektantech a stavebních firmách a v neposlední řadě stavební plány.

Při vyhodnocování informací z těchto pramenů při studiu lokalit na dolní Berounce se však ukázalo, že vyplňování zdánlivě jednoznačných formulářů a naplňování instrukcí pojímaly příslušné obecní úřady se značnou volností. Hojně zanedbávanou položkou byla především přesná domovská adresa majitele stavby. Nepřimo, z jiných zdrojů – např. výpovědi pamětníků, memoárové a regionální vlastivědné literatury, ze zápisů schůzí obecních zastupitelstev apod. dále vyplývá, že archivy berních správ nejsou, z neznámých důvodů, úplné. Resp. neobsahují zápisy o všech rekreačních stavbách. Příkladem je kniha vzpomínek Františka Macků z Hlásné Třebeň, v níž je i krátká, dvoustránková kapitola, věnovaná historii rekreačních aktivit.⁸ Autor vypočítává (bohužel bez odkazů na historické prameny nebo další literaturu) řadu významných rekreantů, meziválečných „celebrit“. Většina z nich ovšem nemá v materiálech berní správy záznam. Případně záznam má, ale nedostatečný. Příkladem je chata herce Emany Fialy na parcele č. 93/2. Fiala je v jakémsi sporu o cestu podél řeky uváděn jako

⁸ František MACKŮ, Hlásná Třebaň 1000–2000, Hlásná Třebaň 2000, s. 141–142.

soused herce Jára Kohouta.⁹ Ovšem zatímco k chatě Jára Kohouta je ve složce berní správy veden samostatný spis,¹⁰ k objektu Emany Fialy není dochován spis žádný.

Analýzu časoprostorového vývoje sledovaných rekreačních kolonií významně poznamenala skutečnost, že během posledních sedmdesáti let se ve jmenovaných obcích opakovaně měnilo číslování parcel a domů. Přesnou polohu jednotlivých parcel, resp. rekreačních objektů na nich vybudovaných se proto podařilo zpětně určit pouze v ojedinelých případech.

O to důležitější bylo doplňování údajů z formulářů žádostí o odpuštění daně z rekreační novostavby informacemi z místních kronik, zápisů ze schůzí obecních zastupitelstev a v případě Hlásné Třebaně také rozhovorem s pamětníci meziválečného a válečného období, paní Vlastou Letákovou.

Velmi důležitou složku pramenné základny samozřejmě tvoří kartografické prameny. Primárně mapy katastrální, počínaje mapami stabilního katastru, zachycujícími stav kolonizované krajiny v době časně industrializace. Řadu katastrálních map doplňují listy vojenských mapování a dalšími mapami, které ke sledovaným územím depone Archiv ČÚZK v Praze.

Terminologické otázky. Fenomén historické rekreační kolonizace venkovské krajiny je předmětem zájmu řady vědních oborů. Zejména historické a sociální geografie, dějin architektury, sociálních, hospodářských a environmentálních dějin. Každý obor klade důraz na jiný aspekt zkoumaného jevu, zařazuje jej do jiných souvislostí a v neposlední řadě používá i specifickou terminologii. Není cílem předložené studie podat vyčerpávající komentář k metodickým, ani terminologickým otázkám. Omezím se proto pouze na konstatování, že vycházím ze zastřešujícího oboru historické geografie.¹¹ Neboli kladu si otázky kdo, kdy, proč a jak se rozhodl v době pokročilé industrializace výrazně transformovat údolí dolní Berounky.

Sleduji přitom přednostně aspekty environmentální a společenské. Jen okrajovou pozornost naopak věnuji aspektu architektonickému. Nikoliv proto, že bych ho považoval za nedůležitý. Důvody spočívají v rovině organizační – jak při zpracovávání starších studií (srov. pozn. 2), tak při studiu rekreačních kolonií v Hlásné a Zadní Třebaně a v Letech se mi bohužel žádného historika architektury nepodařilo získat pro spolupráci.

S metodickým ukotvením souvisejí také otázky terminologické. Pro soustavy rekreačních staveb volím, v souladu s dalšími autory,¹² pojem „rekreační kolonie“

⁹ Státní okresní archiv Beroun (dále SOKA Beroun), Berní správa Hořovice, karton 103, souhrnná zpráva ke 13. 10. 1930 o chatách na parcelách 84/1 a 85/1-2.

¹⁰ SOKA Beroun, Berní správa Hořovice, karton 104.

¹¹ Eva SEMOTANOVÁ, *Historická geografie českých zemí*, Praha 2006; Eva SEMOTANOVÁ – Pavel CHROMÝ – Zdeněk KUČERA, *Historická geografie tradice a modernita*, Praha 2018.

¹² Např. *Letní rezidence Pražanů*, red. Š. Koukalová (jako pozn. 3), s. 20.

a proces zakládání a vývoje těchto kolonií nazývám „rekreační kolonizace“. Považuji tento termín za výstižný proto, že obyvatelé měst tímto způsobem skutečně pronikali na venkovské (tedy cizí) prostředí. Zakládali zde specifické, pro venkov cizorodé sídelní enklávy. Zakupovali a transformovali zde pro své potřeby původně zemědělské a lesní pozemky. A využívali k tomu lokální pracovní síly a suroviny.

Na místo relativně hojně užívaných termínů „objekty druhého bydlení“¹³ nebo „letní byt“¹⁴ volím konkrétní historické pojmy vila, dům/domek, chata, „weekend“. Tyto pojmy (byť ne vždy jednoznačně definované a definovatelné) dokreslují sociální postavení majitele a sociální charakter příslušné rekreační kolonie.

Stará řeka

Počátky zájmu Pražanů o dolní tok Berounky, neboli v tramském slangu Staré řeky, je třeba hledat v 1. polovině 19. století ve Všenorech (obr. č. 2).¹⁵ V červenci roku 1837 koupil pražský měšťan Vincenc Noltsch velkostatek Všenory. Stejně jako řada dalších bohatých měšťanů v té době i Vincenc Noltsch napodoboval na svém venkovském panství životní styl aristokracie a jeho venkovským sídlem se stal všenorý zámek.¹⁶ Rozhodující okamžik, kdy se Všenory začaly vyvíjet do podoby letoviska, však nastal až v roce 1870, kdy V. Noltsch prodal všenorý panství svému synovi Janovi. Ten si již příjmení počeštil na Nolč. Ve spolupráci se stavitelem Augustem Víškem z Královských Vinohrad se mladý Nolč hned pustil do uskutečňování vize vybudovat ve Všenorech letovisko pro pražské buržoazní elity. V roce 1874 byla nejprve postavena honosná restaurace pro letní hosty „Vila Nolč“. Ještě v téže roce si stavitel Víšek postavil ve Všenorech první soukromou letní vilu. V roce 1879 následoval jeho příkladu pražský velkoobchodník Brůža. Od roku 1880 převzal iniciativu v rozvoji letoviska Okrašlovací spolek – jehož prvním předsedou se stal sám Jan Nolč.¹⁷

¹³ Např. Dana FIALOVÁ, Druhé bydlení v Česku: včera, dnes a zítra, in: Individuální a masová rekreace v okolí velkých industriálních měst v 19.–21. století, red. Tereza Blažková – Dana Fialová – Václav Matoušek, Praha 2014, s. 43–62.

¹⁴ Naposledy J. ŠOUKAL, Slasti a strasti letních bytů (jako pozn. 1), s. 11–18.

¹⁵ Nástin stručného vývoje rekreační kolonizace údolí dolního toku Berounky vychází (pokud není uvedeno jinak) především z objemné monografie o Dobřichovicích: Letní rezidence Pražanů, red. Š. Koukalová (jako pozn. 3), s. 13–54 a z výše citované práce Slavné vily středočeského kraje, red. R. Švácha (jako pozn. 1).

¹⁶ Podrobně k hojně rozšířenému sklonu měšťanstva napodobovat životní styl aristokracie zakupování venkovských statků a obýváním (i budováním) venkovských aristokratických sídel J. HÁJEK – V. MATOUŠEK, Ringhofferové v regionu Velkých Popovic (jako pozn. 4).

¹⁷ Podrobně k vývoji všenorýho panství Hellmuth BRAUNER, Všenory z minulosti blízké i vzdálené. 1837–1937, Všenory 1937.

Obr. č. 2. Rekreční kolonizace údolí dolní Berounky. Červené body – první vlna, villegiatury 2. poloviny 19. století; modré body – druhá vlna, villegiatury přelomu 19./20. století; zelené body – třetí vlna, tramské osady; hnědé body – čtvrtá vlna, meziválečné vilo chatové osady; fialové body – chatové osady s veřejnými plovárnami. 1 Všenory, vznik 1874; 2 Řevnice, 1874; 3 Dobřichovice, závěr 70. let 19. století; 4 Černošice, 80. léta 19. století; 5 Karlštejn, 1896; 6 Srbsko, 1909; 7 Zadní Třeboň, 1909; 8 Skalní údolí, 1921; 9 Údolí děsů, 1922; 10 Hlásná Třeboň, 1929; 11 Lety, 1929. T Tetín, S Srbsko, K Karlštejn, HT Hlásná Třeboň, D Dobřichovice, R Radotín. – Kresba Magdalena Fábiková, grafika Jan Matoušek.

Ve stejném roce jako ve Všenorech, tj. v roce 1874, byla postavena první rekreační vila také v nedalekých Řevnicích. Na konci 70. let bylo všenosrské letovisko již do té míry zaplněno soukromými letními vilami, že se stavební aktivity přesunuly v dalších letech na katastr sousedních Dobřichovic. Ovšem i rekreační komplex na pravém břehu Berounky Všenory – Dobřichovice – Řevnice se v 70. a v průběhu 80. let začal zaplňovat do té míry, že pro stavbu dalších rekreačních objektů volili od 80. let bohatí Pražané raději Černošice, blíže ku Praze, na levém břehu Berounky.

Druhá etapa rekreační kolonizace údolí dolní Berounky začala přibližně s odstupem jednoho desetiletí od založení poslední exkluzivní villegiatury v Černošicích.

Lukrativní a pražskému centru blízký úsek Černošice – Řevnice byl ovšem již relativně zaplněn. Pražané toužící po rekreaci v „panenské“ venkovské scénérii museli proto vzít za vděk vzdálenějšími lokalitami. V roce 1896 byla postavena první letní vila v Poučníku, na pravém břehu Berounky, proti hradu Karlštejnu.¹⁸ V roce 1909 byly první rekreační vily postaveny souběžně v Srbsku¹⁹ a Zadní Třebani.²⁰

I lokality druhé kolonizační vlny byly navázány na železniční zastávky.²¹ Navzdory stále poměrně snadnému a rychlému přístupu z Prahy však ani jedna ze tří lokalit druhé vlny nedosáhla obliby soustavy Černošice – Všenory – Dobřichovice – Řevnice. Do roku 1928 bylo v Zadní Třebani postaveno 17 rekreačních vil,²² v Karlštejně jen 9 vil²³ a v Srbsku pouze 3 vily.²⁴

Třetí vlnu rekreační kolonizace údolí dolního toku Berounky představují tramské chatové osady. Prvé vznikly na pravém břehu řeky v blízkosti nám již známého Srbska. V roce 1921 osada Skalních údolí²⁵ a v roce 1922 osada Údolí děsů.²⁶

„... dole u řeky, kde roste kapradí...“

Čtvrtou vlnu rekreační kolonizace údolí dolního toku Berounky představují vilochatové kolonie v blízkosti obcí Zadní Třebaň, Lety a Hlásná Třebaň. Jejich vznik a počáteční vývoj dosud nebyl v odborné literatuře podrobně popsán.

¹⁸ Tereza ČECHOVÁ, Letoviska Karlštejn a Srbsko. Příspěvek ke studiu proměn příměstské krajiny v době industriální, magisterská diplomní práce Fakulty humanitních studií UK Praha 2018, s. 54.

¹⁹ T. ČECHOVÁ, Letoviska Karlštejn a Srbsko (jako pozn. 18), s. 70.

²⁰ SOKa Beroun, Berní správa Hořovice, karton 234.

²¹ Železniční zastávka Karlštejn byla otevřena v roce 1862, Zadní Třebaň v roce 1893, Srbsko 1902 – srov. Mojmír KREJČÍŘÍK, Česká nádraží. Architektura a stavební vývoj III. Druhá část, Litoměřice 2009, s. 27–28.

²² SOKa Beroun, Berní správa Hořovice, kartony 234–237.

²³ T. ČECHOVÁ, Letoviska Karlštejn a Srbsko (jako pozn. 18), s. 54–57.

²⁴ Tamtéž, s. 70–72.

²⁵ Martin MARŠÁLEK, Osadní toulky. Nohejbal na tramských osadách v okolí Prahy – Vltava a Berounka, Praha 2015, s. 210. Bob HURIKÁN, Dějiny trampingu, Praha 1990, s. 120 uvádí, že se jednalo o osadu Býčí oko ve Skalném údolí, dnes nazývaném Císařská rokle.

²⁶ M. MARŠÁLEK, Osadní toulky (jako pozn. 25), s. 211. Dataci potvrzuje B. HURIKÁN, Dějiny trampingu (jako pozn. 25), s. 121. Jiří VÁGNER, Tramské osady – specifický prvek rekreační krajiny v zázemí českých měst, in: Individuální a masová rekreace v okolí velkých industriálních měst v 19.–21. století, red. Tereza Blažková – Dana Fialová – Václav Matoušek, Praha 2014, s. 63–82, zde s. 71 však uvádí datum 1927.

Zadní Třebaně. Tuto lokalitu na pravém břehu Berounky jsem zmiňoval již při popisu druhé kolonizační vlny. Z grafu vývoje rekreační zástavby však zřetelně vyplývá, že do počátku 40. let 20. století projevovali rekreační o lokalitu zájem ve dvou základních etapách/vlnách (obr. č. 3, zelená křivka). V první vlně, mezi roky 1909–1914 vznikly celkem 4 stavby. Z toho dvě relativně honosné vily a dva prostší domy. Ve všech případech se jednalo o Pražany.²⁷ Druhá vlna začala v roce 1922 výstavbou další honosné vily. Zájem o rekreační výstavbu v obci postupně stoupal, až v roce 1929 dosáhl svého prvního maxima, kdy bylo postaveno celkem 7 objektů. Za pozornost stojí, že právě v tomto roce byl postaven v údolí dolní Berounky dosud neznámý typ konformní rekreační stavby – dřevěná chata. Majitelem dřevěné chaty č.p. 116 se stal Čeněk Kočí, ředitel II. Československého reálného gymnasia, z Prahy II. Chatu postavil stavitel Antonín Hájek z Hlásné Třebaně.²⁸ Kromě této chaty však vznikly ve stejném roce ve stejné lokalitě ještě čtyři vily a dva prosté zděné domy.

V dalších letech výstavba pokračovala kolísavým tempem. K úplnému zastavení výstavby došlo jen v letech 1936, 1938 a 1939. V následujícím roce 1940 však bylo v Zadní Třebaně postaveno rekordních osm rekreačních objektů. Z toho čtyři dřevěné chaty. Poslední rekreační výstavbu představují v roce 1941 dvě vily. Podle údajů Berní správy Hořovice byly v letech 1922–1941 postaveny na katastru Zadní Třebaně celkem 53 rekreační objekty.

Naprostou většinu rekreačních objektů vlastnili obyvatelé z Prahy. Pouze v jednom případě je uvedeno bydliště Počaply, jednou České Budějovice a jednou *Trsteny* u Višňové na Moravě (pravděpodobně se jednalo o Trstěnice asi 10 km jihozápadně od Moravského Krumlova). Zvláštností je jeden majitel z nepříliš vzdálených Dolních Mokropes a jeden přímo ze Zadní Třebaně. Zvláště v posledním případě lze spekulovat, zda Josef Vostárek nepostavil kameny obloženou chatu v roce 1940 za účelem pronajímání. Berní správa Hořovice však evidovala jen jeden případ, kdy občané Zadní Třebaně žádali o pronájem pozemku za účelem postavení chat. Jednalo se o manžele Střejčkovy, kteří žádost podali dne 29. 10. 1947.²⁹

Sociální status majitelů přepychových vil není nikterak překvapivý. Již v roce 1926 si nechal postavit poštovní rada Karel Cukr z Královských Vinohrad patrovou, bohatě secesními motivy zdobenou vilu. V roce 1930 si výstavní funkcionalistickou vilu postavil „disponent“ Škodových závodů Ladislav Cipra. O rok později si další výstavní vilu postavil továrník Jaroslav Dlouhý z Prahy atd. Oproti tomu jediné dva blíže charakterizované majitelé dřevěných chat: ředitele reálného gymnasia a stavitel, rozhodně nelze řadit mezi nejnížší vrstvy.

²⁷ SOKA Beroun, Berní správa Hořovice, karton 234.

²⁸ SOKA Beroun, Berní správa Hořovice, karton 236.

²⁹ SOKA Beroun, Berní správa Hořovice, karton 238.

Obr. č. 3. Graf vývoje rekreační zástavby 1. poloviny 20. století v prostoru Zadní Třebeň – Hlásná Třebeň – Lety. Svislá osa – počty rekreačních objektů postavených v daném roce; vodorovná osa – letopočty. – Grafika Prospecto a Jan Matoušek.

Informace z fondu Berní správy Hořovice doplňují záznamy z obecní kroniky. Zvláště důležitá je pasáž na s. 93–100, kde autor podrobně popisuje rekreační výstavbu v obci v letech 1914–1932.³⁰ 18 objektů je možné identifikovat alespoň v rámci soustavy pomístních názvů. Na s. 282–283 autor kroniky slovně jednotlivé polohy upřesňuje. V kombinaci se současnými mapami tak lze jednotlivé rekreační objekty alespoň přibližně lokalizovat (obr. č. 4). Z 33 objektů evidovaných berní správou mezi roky 1922–1934 se tak podařilo přibližně lokalizovat 18, tj. více než polovinu. Z toho 6 objektů bylo postaveno v poloze „*U dubu*“, východně od obce na pomezí katastrů Zadní Třebaně a Řevnic, 5 objektů bylo lokalizováno do poloh „*Nad* či „*Pod kaplancem*“, tj. jihovýchodně od obce. 4× byla uvedena poloha „*Nad nádražím*“, 2× „*Pod chybou*“ (východně od obce, na pravém břehu Berounky) a 1× „*V Třebcouni*“, jižně od obce. Ve všech případech se jedná o polohy zemědělsky málo atraktivní – svažité, zalesněné terény. Poloha „*Pod chybou*“ se nachází na bývalých loukách v záplavovém území.

Z obecní kroniky a také z Protokolů obecní rady z let 1932–1937 se dále dozvídáme, že na stavební aktivity rekreatantů navazovaly snahy o podnikání v oboru rekreačních služeb.³¹ V poloze „*U dubu*“ začal v roce 1928 provozovat Josef Mestek z Kytína restauraci.³² Na břehu Berounky „*Pod chybou*“ Bohumil Strejček vybudoval nejprve v roce 1930 plovárnu³³ a následně v roce 1932 zde začal provozovat „*letní kuchyni*“.³⁴ Na podzim roku 1934 začal Antonín Gabriel stavět na ostrově letní restauraci pro „*koupající se*“,³⁵ kterou dokončil a otevřel v červnu následujícího roku.³⁶ Protokoly obecní rady z let 1936 a 1937 doplňují, že A. Gabriel rozšířil své podnikání na ostrově o pronájem blíže neurčeného počtu „*provisorních weekendových chat*“.³⁷ V lednu roku 1936 byl zahájen celoroční provoz v další restauraci na návsi. Do té doby byla restaurace otevřena vždy jen v letních měsících.³⁸

³⁰ SOKA Beroun, MNV Zadní Třebeň, Kronika (1928–1947) obce Zadní Třebeň, i. č. 90.

³¹ SOKA Beroun, Archiv obce Zadní Třebeň, Protokoly obecní rady 1932–1937, bez inventárního čísla.

³² SOKA Beroun, MNV Zadní Třebeň, Kronika (jako pozn. 30), s. 97.

³³ SOKA Beroun, MNV Zadní Třebeň, Kronika (jako pozn. 30), s. 117.

³⁴ SOKA Beroun, MNV Zadní Třebeň, Kronika (jako pozn. 30), s. 99.

³⁵ SOKA Beroun, MNV Zadní Třebeň, Kronika (jako pozn. 30), s. 140.

³⁶ SOKA Beroun, MNV Zadní Třebeň, Kronika (jako pozn. 30), s. 142.

³⁷ SOKA Beroun, Protokoly, zápisy 7. 6. 1936 a 6. 7. 1937 (jako pozn. 31).

³⁸ SOKA Beroun, MNV Zadní Třebeň, Kronika (jako pozn. 30), s. 149. K tomu se patrně vztahují zápisy z let 1930, že ve statku čp. 5 byla „*zřízena živnost na vyvážení pokrmů, prodej mléka, kávy a jiných občerstvení.... Hojně navštěvována, hlavně pražskými hosty v obci na letním bytě bydlícími*“ (s. 123) a v roce 1931 „*povoln majitelce Mestekové výčep piva a prodej lahvového piva. Opět kus pokroku*“ (s. 124).

Obr. č. 4. Zadní Třebaň, stav z roku 1908. Červenými kroužky vyznačeny hlavní polohy budoucích rekreačních parcel. 1 – „Nad nádražím“; 2 – ostrov; 3 – „Pod chybou“; 4 – „Za dubem“; 5 – „Nad/ Pod kaplancem“. – Výřez z katastrální mapy UAZK B2-a-14-90-30-1-2. Grafika Jan Matoušek.

Žádosti o odpuštění daně z novostavby obsahují kromě stavebních plánů relativně často také název a adresu stavební firmy (až na výjimky přitom chybí rozlišení, kdo objekt projektoval a kdo jej postavil). Jedná se celkem o 53 stavby. Nejčastěji (od roku 1927) je uváděn místní stavitel Antonín Hájek ze Zadní Třebaně (10 staveb). 8 staveb postavil Stanislav Smolík ze sousedních Řevnic. Následuje Josef Adamec z Prahy-Smíchova (4 stavby). 4 stavitelé (všichni z Prahy) realizovali 2 rekreační objekty. Ve zbylých případech s jednou realizací se jednalo o 17 různých stavitelů z Prahy. Z blízkého okolí byli 4 stavitelé z Řevnic, dále po jednom z Litně, Všenor a Mokropes.

Vztah místních občanů a rekreantů se ani v zápisech Obecní kroniky, ani v Protokolech obecní rady v podstatě nikterak neprojevuje. Spíše jen v podtextu kronikářských zápisů můžeme tušit sympatie s rekreanty (srov. pozn. 28) a celkově s rekreačními aktivitami místních občanů i výletníků. V zápisu z roku 1937 kronikář s povděkem kvituje založení Okrašlovacího spolku³⁹ a následně lituje, že smrtí posledního předsedy, Františka Vogela, ředitele svazu lepenkáren v. v., v roce 1941 Okrašlovací spolek zanikl.⁴⁰

Kronikář rovněž lituje, že v roce 1939 byly zrušeny v obci veškeré spolky. Jmenuje např. Sokol, Orel a Dělnickou tělovýchovnou jednotu.⁴¹ O to větší sympatie projevuje založení sportovního klubu „Ostrovan“ v roce 1939, který „v létě hraje házenou a v zimě hokej“.⁴² Jedinou negativní poznámku nacházíme v zápise událostí z roku 1930, kdy Obecní zastupitelstvo zjistilo, že téměř polovina majitelů domů „*neplatí podle nových zákonů daně*“ a proto se rozhodlo vybírat z každého metru čtverečního stavební parcely 50 haléřů.⁴³

Lety. Nejstarší zmínka o rekreačním objektu v Letech se vztahuje k roku 1909, kdy Terezie Vlášková dokončila stavbu svého přízemního domku čp. 50 a vzápětí požádala Berní správu na Smíchově o dvanáctileté osvobození od daně domovní z toho důvodu, že chce dům pronajmát jako letní byt.⁴⁴ Konkrétně se jednalo o pronájem gymnasiálního profesoru Antonínu Svojsíkovi, bytem Náplavní 5, Praha II.⁴⁵

³⁹ SOKA Beroun, MNV Zadní Třeboň, Kronika (jako pozn. 30), s. 163.

⁴⁰ SOKA Beroun, MNV Zadní Třeboň, Kronika (jako pozn. 30), s. 186.

⁴¹ SOKA Beroun, MNV Zadní Třeboň, Kronika (jako pozn. 30), s. 169.

⁴² SOKA Beroun, MNV Zadní Třeboň, Kronika (jako pozn. 30), s. 173.

⁴³ SOKA Beroun, MNV Zadní Třeboň, Kronika (jako pozn. 30), s. 116.

⁴⁴ Státní okresní archiv Praha-západ se sídlem v Dobřichovicích (dále SOKA Praha-západ), Berní správa Smíchov, karton 47. Záležitost byla vyřízena až 1. 9. 1932, kdy Zemské finanční ředitelství změnilo na žádost A. Svojsíka klasifikaci domku z výměru „přepychového“ na „obyčejný“ (Svojsík v roce 1917 domek koupil).

⁴⁵ Jednalo se o Antonína Benjamina Svojsíka (1876–1938), zakladatele českého skautingu. Pro zajímavost lze uvést, že zatímco zakladatel skautingu trávil letní měsíce v prostém přízemním

Hlásná Třebaň je krásná...

Obr. č. 5. Lety, stav z roku 1944. Červeně vyznačen přibližný rozsah rekreační kolonie. – Výřez z katastrální mapy UAZK B2-a-14-38-98-2, B2-a-14-38-98-4. Grafika Jan Matoušek.

Po této úvodní epizodě začalo skutečné budování rekreačních objektů v Letech až v roce 1929. Mezi roky 1929–1942 byly v Letech postaveny 42 rekreační objekty. Na grafu vývoje stavebních aktivit jsou vidět dva vrcholy stavebního zájmu: roky 1933 a 1939, kdy bylo v letech postaveno shodně vždy 7 nových objektů (obr. č. 3, modrá linie). Stejně jako v Zadní Třebani i v Letech si Pražané budovali jak přepychové vily, tak prostší zděné domy, a také zděné a dřevěné chaty. Oproti Zadní Třebani byly však v Letech výrazněji zastoupeny chaty. Dokumentace Berní správy Smíchov obsahuje údaje o 11 zděných a 10 dřevěných chatách. Jestliže v Zadní Třebani představovala chatová výstavba do 40. let jen marginálních složku rekreační výstavby, v Letech tvořila ve stejné době více než polovinu.

Ze 43 rekreačních objektů uvedených v materiálech Berní správy Smíchov se podařilo lokalizovat pouze 18. Většina z nich se nacházela jihozápadně od obce v blízkosti levého břehu Berounky (obr. č. 5).

Stejně jako v případě žádosti o úlevu na daních v Zadní Třebani, neobsahuje ani dokumentace z Let vždy bližší údaje o sociálním statusu majitelů. Pokud dochovány jsou, nejsou nikterak překvapivé. Mezi majiteli rekreačních vil a domů nacházíme „vrchního oficiála Ministerstva národní obrany“, přednostu Anglo-Pragobanky, nebo obchodníka železem. Majitelem zděné chaty byl např. profesor ve výslužbě, zřízenec elektrického podniku nebo úředník. Chatu dřevěnou vlastnil úředník, studující architektury nebo choť penzionovaného lékaře. V žádostech je uvedeno 38 majitelů z Prahy a po jednom z Nymburka a z Nového Bydžova.

Žádosti uvádějí celkem 28 stavebních firem. Jejich skladba se poněkud liší od skupiny pracující v Zadní Třebani. Shodná je pouze převaha pražských firem (19). 4× je zastoupena firma z Řevnic a 2× z Dobřichovic. Zvláštností je firma Františka Studihrada, mistra tesařského z Lomnice nad Lužnicí. Nejčastěji v Letech stavěli Josef Kuchař z Řevnic (4×), Vlastimil Straka z Řevnic (3×), František Stárek z Prahy (3×) a po dvou objektech postavili Antonín Franc z Dobřichovic a Stanislav Smolík z Řevnic. Jak v Zadní Třebani, tak v Letech stavěli Stanislav Smolík z Řevnic a Antonín Hájek ze Zadní Třebaně.

Lze jen spekulovat, do jaké míry souvisí s dílčí periodou zvýšeného zájmu o Lety výstavba hostince Josefa Stříšky v roce 1937.⁴⁶ Na rozdíl od Zadní Třebaně nebylo možné doplnit informace o Letech z obecní kroniky (není uložena v SOKA Pra-

domku o třech místnostech se záchodem mimo dům, jeho mladší bratr JUDr. František Svojsík si nechal nad opačným břehem Berounky v Dobřichovicích-Brunšově postavit na přelomu 30. a 40. let od významného pražského architekta Ladislava Machoně přepychovou letní vilu. Machoněvi se podařilo „*motivy trampských romantických chat důmyslně skloubit s prvky emocionálního functionalismu*“ (Letní rezidence Pražanů, red. Š. Koukalová (jako pozn. 3), 357).

⁴⁶ SOKA Praha-západ, Berní správa Smíchov, karton 106.

ha-západ se sídlem v Dobřichovicích). Dochovaná Kniha zápisů obecních schůzí 1893–1936 žádné relevantní informace k rekreační zástavbě neobsahovala.⁴⁷

Hlásná Třebeň. Fond Berní správy Hořovice eviduje z let 1929–1947 celkem 99 žádostí o úpravu daně z novostaveb rekreačních objektů v Hlásné Třebani.⁴⁸ Na grafu vývoje stavebních aktivit je patrné, že i s výkyvy v letech 1932, 1934 a 1935 zájem o Hlásnou Třebeň od roku 1929 stále stoupal až do roku 1939, kdy dosáhl svého maxima – 16 realizovaných staveb (obr. č. 3, červená linie). Poté však zájem o stavbu dalších rekreačních objektů prudce klesal, v roce 1943 zcela ustal a ani po krátkém oživení v letech 1945 a 1946–1947 se již nepřiblížil zmíněnému maximu v roce 1939.

Dominantním typem rekreační stavby v Hlásné Třebani byla zděná chata (36 staveb) a prostý dům (31 stavba). Podstatně menší zájem byl o budování dřevěných chat (14 staveb) a velkých vil (13 staveb). Všechny druhy staveb byly v Hlásné Třebani budovány souběžně.

Sociální status majitelů rekreačních objektů přibližuje pouze třetina žádostí. Přímá úměra mezi společenským postavením majitelů a jejich rekreačními objekty však není jednoznačná. Rekreační vilu si nechal postavit např. „*vrchní zdravotní znalec*“, uzenář a lékař, ale také strojmistr a blíže neurčený penzista. Naopak mezi chatari nacházíme kromě pekařského dělníka a několika úředníků též „*zemského účetního presidenta*“ a také tehdejší umělecké „celebrity“ – Jára Kohouta (1904–1994) a Emanu Fialu (1899–1970), nebo tehdy populárního dramatika, scénáristu, spisovatele a tajemníka „*Radiojournalu*“ Viléma Wernera (známý též jako Vilém Vojta Verner, 1892–1966). Kromě zmíněných známých osobností si nechal v Hlásné Třebani postavit velmi reprezentativní zděnou chatu, spíše vilu, v roce 1939 také významný pediatr MUDr. Josef Švejcár (1897–1997) – obr. č. 6.⁴⁹

Absenci přesné lokalizace jednotlivých rekreačních objektů a parcel do jisté míry vyrovnává relativně přesné vymezení rozsahu rekreačních parcel uvedené v Obecní kronice: po levém břehu Berounky od Sokolovny až ke Klučickému jezu v oddělení zvaném „*Na Zahrádkách*“ a „*U Jezu*“, dále pak nad okresní silnicí vedoucí ze Třebaně ku Karlštejnu v oddělení zv. „*Na klouzavce*“, odtud směrem na okresní silnici vedoucí ze Třebaně na Mořinu, v oddělení zvaném „*Břež*“.⁵⁰ Toto vymezení

⁴⁷ SOKA Praha-západ, bez inventárního čísla.

⁴⁸ SOKA Beroun, Berní správa Hořovice, kartony 103–107.

⁴⁹ Autorem projektu stavby, která je v žádosti o úlevu na dani charakterizována jako „*letní weekendová vilka*“ (SOKA Beroun, Berní správa Hořovice, karton 106), byl významný český architekt Karel Honzík (1900–1966), člen tzv. Puristické čtyřky a Devětsílu.

⁵⁰ SOKA Beroun, Archiv obce Hlásná Třebeň, Pamětní kniha obce Hlásná Třebeň (1900) 1947–2012, s. 5.

Obr. č. 6. Část plánu rekreačního objektu MUDr. Josefa Švejcara z roku 1939. Projekt ing. Karel Honzík, Praha. Stavba Ladislav Kudíbal, Praha. Stavba je v žádosti o úlevu na dani charakterizována jako „letní domek“ a „weekendová vilka“. – SOkA Beroun, Berní správa Hořovice, Hlásná Třebaň, karton 106.

potvrdila ve své výpovědi jak pamětnice Vlasta Letáková (obr. č. 7),⁵¹ tak je potvrzují i mapy z let 1956 a 1962 (obr. č. 8).

Naprostá většina majitelů rekreačních objektů v Hlásné Třebani pocházela z Prahy. Pouze jeden majitel byl z Velkého Oseka u Kolína, jeden z Ervenic u Mostu, jeden z Berouna, jeden z Řevnic a jeden z Říčan.

Stejně jako v Zadní Třebani a v Letech je i v Hlásné Třebani v materiálech Berní správy Hořovice uváděna dlouhá řada stavitelů. Nejvíce staveb realizovali Ladislav Kudíbal z Prahy (27) a Antonín Hájek ze Zadní Třebaně (23). Tři stavby realizovali Jan Kořínek z Prahy a Rudolf Kolář z Počapel. Po dvou stavbách Josef Lang z Prahy, Václav Horák z Dobříše a Vlastimil Straka z Řevnic. V ostatních případech realizovali pouze jednu stavbu stavitelé z Prahy (19 stavitelů), z Řevnic (2 stavitelé), Pardubic (1 stavitel), Měchenic (1 stavitel) a Jinců (1 stavitel).

Zvláštní pozornost zasluhuje v Hlásné Třebani fenomén podnikání, resp. developerských aktivit v oboru rekreačních staveb. Hlavní postavou v tomto smyslu byl

⁵¹ Rozhovor s paní Vlastou Letákovou v Hlásné Třebani dne 28. 11. 2018.

Obr. č. 7. Hlásná Třebaň, stav před výstavbou rekreačních objektů. Červený kruh přibližně vymezuje rozsah budoucí rekreační kolonie. – Výřez z katastrální mapy z roku 1904 (v letech 1890–1910 byl paralelně užíván název Hlásná i Přední Třebaň – *Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850–1970 II/1*. Praha 1978, 150). UAZK B2-a-14-18-54-2-4, UAZK B2-a-14-18-54-2-3.
Grafika Jan Matoušek.

Obr. č. 8. Hlásná Třebaň, stav po vybudování letoviska. Červený kruh vymezuje těžiště rekreační kolonie. – Výřez z map M-33-77-A-b-3 a M-33-77-A-b-4 1:10000 z let 1956 a 1962. UAZK D7-2-M-33-77-b-3, D7-2-M-33-77-b-3. Grafický soulep Jan Matoušek.

v této lokalitě MUDr. Jan Rýdl (1893–1946), „*statný muž razantního vystupování a směhlých, volnomyšlenkářských názorů*“ a zároveň jedna z nejvýznamnějších osobností Říčan.⁵² MUDr. Jan Rýdl se narodil v Praze, po studiu lékařství pracoval postupně v několika nemocnicích v Čechách, na Slovensku a na Zakarpatské Ukrajině. V roce 1924 nastoupil jako praktický lékař do Říčan. Během 2. světové války byl jednou z vůdčích osobností místního protinacistického odboje. V květnu roku 1945 se stal předsedou revolučního národního výboru v Říčanech. Zemřel 9. července 1946.

Ke vztahu MUDr. Rýdla k Hlásné Třebani prameny, ani literatura uložená v říčanském muzeu, bližší informace neuvádí. Materiály Berní správy Hořovice uvádí poprvé MUDr. Jana Rýdla, lékaře z Říčan, jako spolumajitele „*Rýdlovy kolonie*“.⁵³ Jednalo se o 10 prostých dřevěných chat čtyř typů, které v době od 24. 3. do 18. 7. 1935 postavil architekt Ladislav Kudibal z Prahy. Spolumajitelkou kolonie byla Jarmila Ta-

⁵² Dalibor HOFTA, Neobyčejní občané aneb Postavy z říčanských ulic a domů, Říčany 2017, s. 166.

⁵³ SOKA Beroun, Berní správa Hořovice, karton 105.

chezy, choť lékaře, bytem Londýnská 47, Praha XII.⁵⁴ 15. 4. – 7. 5. 1938 postavil Ladislav Kudíbal pro MUDr. Rýdla (tentokrát bytem Bělehradská 57, Praha XII) letní restauraci čp. 171, k níž 1. 6. – 31. 12. 1940 provedl přístavbu.⁵⁵ K tomu obecní kronikář doplnil, že „na jaře roku 1933 požádal nový majitel p. J. Rýdl o povolení parcelačního řízení, které mu bylo v červnu téhož povoleno a od té doby je v Hl. Třebani značný stavební ruch. Staví se ponejvíce letní chaty zvané *weekendy*“.⁵⁶

Osudy developerských aktivit MUDr. Rýdla v Hlásné Třebani však byly patrně poněkud složitější. V knize Zápisů ze schůzí obecního zastupitelstva Zápis je ke dni 25. 9. 1932 uvedeno, že žádost o parcelaci pozemků v poloze „Na výtrži“ se nepovoluje.⁵⁷ O několik měsíců později se Obecní zastupitelstvo vyjádřilo záporně i k dalšímu Rýdlovu záměru: „K návrhu na parcelační plán Jana Rýdla na parcelních čís. 163 až 757/2 namítáme následující. ... Zamýšlené stavby jak jsou vyznačeny v parcelačním plánu, neodpovídají místnímu plánu regulačnímu. Zabývají veškeré návrší které onou změnou by poškodilo historický vzhled místního okolí a odvolávajíc se na §2 staveb. Řádu. Také jsou těsném sousedství hradu Karlštejna a, zvláště se zamýšlenými trampskými boudami, čímž by jistě utrpělo i celé okolí hradu Karlštejna a mělo by neblahé dojmy i pro cizinecký ruch“. Dále zápis hovoří o tom, že nelze stavět v lese. „Celému občanstvu vznikla by tím škoda, neboť lesy, které po dlouhá léta sloužili k uzdravení občanstva aniž by jim bylo v tom bráněno. Tak že odejmutí lese v kat. Hlásné Třebaně k zámýšlené parcelaci byla by celá obec znehodnocena...“.⁵⁸

Povolena byla teprve následná Rýdlova žádost o stavbu „víkendového domku“.⁵⁹ A brzy nato byla povolena i stavba kabin při zamýšleném Rýdlově koupališti.⁶⁰ Následuje několik zápisů o upomínkách placení daní, rušení nočního klidu na koupališti a žádosti o úpravu okolí koupaliště. O rozsahu vlivu, který se MUDr. Rýdl snažil v obci uplatňovat, svědčí i skutečnost, že Obecní zastupitelstvo projednávalo v roce

⁵⁴ Podle pamětnice, paní Vlasty Letákové z Hlásné Třebaně, jezdil pediatr MUDr. Tachezy s rodinou do Hlásné Třebaně nejprve asi 15 let do pronajímaného letního bytu, následně si postavil v obci vlastní rekreační objekt. Rozhovor s paní Letákovou vedl autor dne 28. 11. 2018 v Hlásné Třebani.

⁵⁵ SOKA Beroun, Berní správa Hořovice, karton 106.

⁵⁶ SOKA Beroun, Archiv obce Hlásná Třebañ, Pamětní kniha obce Hlásná Třebañ (1900) 1947–2012 (jako pozn. 50), s 5–6.

⁵⁷ SOKA Beroun, Archiv obce Hlásná Třebañ, Zápis ze schůzí obecního výboru a zastupitelstva 17. 3. 1907 – 23. 3. 1936, zápis ze dne 25. 9. 1932.

⁵⁸ SOKA Beroun, Archiv obce Hlásná Třebañ, Zápis ze schůzí (jako pozn. 57), zápis ze dne 29. 1. 1933.

⁵⁹ SOKA Beroun, Archiv obce Hlásná Třebañ, Zápis ze schůzí (jako pozn. 57), zápis ze dne 21. 5. 1933.

⁶⁰ SOKA Beroun, Archiv obce Hlásná Třebañ, Zápis ze schůzí (jako pozn. 57), zápis ze dne 1. 7. 1933.

1937 žádost Ivana Storčaka, šoféra firmy Rýdl, původem z Ruska, o příslib domovského práva v Hlásné Třebani.⁶¹

Pozoruhodný je poslední zápis ze dne 7. 9. 1946, tj. dva měsíce po Rýdlově úmrtí, kdy Obecní zastupitelstvo rozhodlo o zrušení veřejné cesty k Rýdlově plovárně a její parcelaci na stavební pozemky.⁶²

Na rozdíl od Zadní Třebaně, archivní prameny k Hlásné Třebani téměř mlčí k doplňkovým aktivitám rekreačního rozvoje obce. Pomineme-li vybudování Rýdlova komplexu restaurace a plovárny, dalších informací je velmi málo. V knize zápisů ze schůzí Obecní rady je k datu 7. 3. 1931 uvedeno, že Obecní zastupitelstvo nemá námitky k žádosti Františka Kratochvíla k udělení hostinské a výčepní koncese na veřejném koupališti u Klučického mlýna. 20. 6. téhož roku však Obecní zastupitelstvo tutéž žádost zamítlo s odůvodněním, že v obci jsou hostince již tři.⁶³ Ve spisech Berní správy Hořovice je uvedeno, že v roce 1939 postavil Antonín Hájek ze Zadní Třebaně Kristině Sommerové z Prahy „*dům s krámem*“ čp. 152.⁶⁴ Nebylo však upřesněno, co mělo být předmětem obchodní činnosti.

Mimořádně pozitivně hodnotila však zájem rekreatantů o Hlásnou Třebaně a jejich význam pro obec pamětnice paní Vlasta Letáková. Připomínala, že lékaři z řad rekreatantů (např. Rýdl nebo Švejcar) léčili místní děti a finančně přispívali na provoz obce – např. na provoz Sokolovny. Herci z řad rekreatantů (např. Fiala nebo Kohout) hrávali v Sokolovně divadlo. Pamětnice zároveň opakovaně připomínala, že ona i její rodina měla ze spolupráce s rekreaty, resp. z prodeje potravin (králíci, drůbež, vajíčka) a pronajímání tzv. letního bytu značný finanční prospěch.⁶⁵

Souhrn a interpretace poznatku

Vznik vilo-chatových rekreačních kolonií v Hlásné Třebani a v Letech a oživení zájmu o výstavbu rekreačních objektů v Zadní Třebani představuje čtvrtou, poslední vlnu rekreační kolonizaci údolí dolního toku Berounky před rokem 1948. Jednotlivé vlny se od sebe lišily v řadě aspektů.

⁶¹ SOKa Beroun, Archiv obce Hlásná Třebaně, Záписы ze schůzí (jako pozn. 57), zápis ze schůze dne 27. 6. 1937.

⁶² SOKa Beroun, MNV Hlásná Třebaně, Záписы ze schůzí Obecní rady a zastupitelstva, finanční komise a MNV, zápis ze dne 7. 9. 1946.

⁶³ SOKa Beroun, MNV Hlásná Třebaně, Záписы ze schůzí (jako pozn. 62), záписы ze schůzí ve dnech 7. 3. a 20. 6. 1931.

⁶⁴ SOKa Beroun, Berní správa Hořovice, karton 237.

⁶⁵ Rozhovor s paní Letákovou dne 28. 11. 2018 v Hlásné Třebani.

Prvá etapa v 70.–80. letech 19. století byla nesena městskými buržoazními a intelektuálními elitami. Rodiny bohatých podnikatelů, ale také advokátů, lékařů, umělců,⁶⁶ inspirovány životním stylem tehdejších aristokratických elit, přicházely do venkovské krajiny s úmyslem budovat zde přepychové letohrádky, malé záměčky, obklopené miniaturními kopiemi aristokratických zámeckých zahrad. Touha po odpočinku na čerstvém vzduchu, uprostřed svěží zeleně, v rolnické a pastýřské idyle, se vhodně doplňovala s potřebou okázale demonstrovat vysoké společenské postavení. Kolonizovány byly údolní partie bezpečně vzdálené od rušného průmyslového centra, zároveň však pohodlně dosažitelné vlakem zhruba za 30 minut.

Rekreační kolonisté **druhé vlny, na přelomu 19. a 20. století**, sdíleli srovnatelně touhy, potřeby a ideály jako jejich předchůdci o jedno až dvě desetiletí dříve. Nejvýhodnější úsek Černošice – Řevnice však již byl obsazen. Museli proto vyhledávat krajinné scenérie ve větší vzdálenosti od Prahy. Delší čas strávený ve vlaku ovšem znamenal menší komfort. Ale především díky výrazné členitosti údolí Berounky v Českém krasu se zejména nové kolonie pod Karlštejnem a v Srbsku ocitly ve značné izolaci od elitního krystalizačního centra Černošice – Řevnice. Jen rekreanti v Zadní Třebani mohli spoléhat na blízkost Řevnic. Nové kolonie druhé vlny, zvláště Karlštejn a Srbsko, proto vyvolaly jen zanedbatelný zájem.

Třetí, tramská vlna, dorazila do údolí dolní Berounky po dvou desetiletích za zcela jiných podmínek. K historii tramského hnutí v českých zemích existuje dnes již relativně obsáhlá literatura.⁶⁷ Přesto počátky tramského hnutí zůstávají stále zahaleny mlhami nejasných tušení a nekritických adorací tramské romantiky. Není na tomto místě prostor vyjmenovávat všechny ekonomické a společenské podmínky, které by osvětlily vznik nového hnutí po skončení 1. světové války, resp. vzniku samostatného Československa. Připomenutí jen ty, o nichž se domnívám, že měly na vznik a rychlou oblibu trampingu podstatný vliv. Kromě změn ekonomických a technických charakterizovaly období 2. průmyslové revoluce také významné změny v sociální struktuře.⁶⁸ Jedním z charakteristických fenoménů období 2. průmyslové revoluce byl rozvoj terciálního sektoru služeb. Zaměstnanci tohoto sektoru významně rozšířili počty nižších středních a nižších vrstev a zároveň tak posílili jejich význam. Zejména ve velkých

⁶⁶ Tzv. „vzdělánecká buržoazie“ – srov. Ivan JAKUBEC – Zdeněk JINDRA, Dějiny hospodářství českých zemí, Praha 2006, s. 36.

⁶⁷ Např. B. HURIKÁN, Dějiny trampingu (jako pozn. 25); Marek WAIC – Jiří KÖSSL, Český tramping 1918–1945, Praha – Liberec 1992; J. VÁGNER, Tramské osady (jako pozn. 26); Jan POHUNEK-PŘEBRAL, Století trampingu, Praha 2018; Jan POHUNEK – Jan RANDÁK – Jan MAREŠ – Jan KRŠKO – Jan ŠPRINGL, Český tramping v časech formování a rozmachu, Praha 2019.

⁶⁸ K periodizaci a detailní charakteristice nejprve Pavla HORSKÁ-VRBOVÁ, Český průmysl a tzv. druhá průmyslová revoluce, Rozpravy ČSAV, Společenské vědy 75, 1965. Z novější literatury souhrnně např. I. JAKUBEC – Z. JINDRA, Dějiny hospodářství (jako pozn. 66).

městech narůstalo množství lidí, kteří v době pracovního volna hledali možnosti finančně nenáročného a zároveň dostatečně atraktivního způsobu trávení volného času. Jednu z alternativ představovaly aktivity reflektující stále oblíbený kult zdravého těla a víru v blahodárné působení přírodních sil.

Inspirací se nabízelo postupně stále více. Kromě vlastenecky zaměřeného Sokola, následovaného dalšími tělovýchovnými spolky jako Dělnická tělovýchovná jednotka, Orel nebo YMCA, přitahoval od závěru 19. století stále více lidí závodní sport. Těsně po roce 1910 založili A. B. Svojsík a M. Seifert v českých zemích organizace klíčové pro vznik pozdějšího trampského hnutí. Svojsík se při zakládání „Junáka – českého skautu“ inspiroval přímo v Anglii ideou původně militantního skautingu. Seifertova motivovala dílo E. T. Setona k založení české odnože woodcraftu, lesní moudrosti.⁶⁹ Ideály tělesné zdatnosti, mravní síly a úcty ke kráse a síle nespoutané přírody, propojili oba zakladatelé v důmyslné a pro mládež velmi lákavé výchovné systémy.⁷⁰

Tragická zkušenost 1. světové války, zakončená euforickým vzepětím v podobě vzniku samostatného Československa, vyústila u nemalé části společnosti v nálady, které pravidelně provázejí přelomové politické a společenské události: patetickým příklonem k základním lidským hodnotám, zároveň v touhu po neomezené svobodě, ba snahu až nezřízeně užívat náhle nabyté, zdánlivě neomezené možnosti. Přesně to v sobě na samém počátku zahrnovalo trampské hnutí. Ovšem po počáteční krátké etapě svobodného toulání, provokativní hře na „Divoký západ“, spaní „pod širákem“, nanejvýš pod stany, přišlo záhy vystřízlivění v podobě touhy po trvalých venkovských destinacích – osadách. Ostatně Jan Štemberk, historik rekreačních aktivit, považuje budování trampských chatových osad za důležitý znak „*změšťáctění*“ trampingu.⁷¹

Prvé, výše zmíněné osady Skalních údolí a Údolí děsů, vznikly na samém počátku 20. let opravdu relativně daleko od Prahy, „v divočině“ Českého krasu, v těsné blízkosti obce, resp. železniční zastávky Srbsko. Ovšem počínaje rokem 1926⁷² se všichni další zakladatelé trampských osad spokojili s obsazováním dosud volných enkláv v tradičním prostoru Černošice – Všenory – Dobřichovice – Řevnice (srov. obr. č. 2).⁷³ Romantické ideály prvních trampů se zvolna začínaly rozpouštět v „paďourském“ mainstreamu.

⁶⁹ Původně „Kroužek přátel přírody“, následně „Děti živěny“, „Obec Psohlavců“, „Zálesácká liga československá“.

⁷⁰ Souhrnně např. V. MATOUŠEK, *Čechy krásné, Čechy mé* (jako pozn. 2), s. 241–246.

⁷¹ J. ŠTEMBERK, *Výletní a rekreační místa* (jako pozn. 1) s. 41.

⁷² Založena osada Údolí Staré řeky v blízkosti Dolních Mokropes – M. MARŠÁLEK, *Osadní toulky* (jako pozn. 25), s. 190.

⁷³ Úzkou návaznost trampingu na starší tradici výletů i dlouhodobých pobytů v přírodě připomínají i autoři zatím poslední monografie o českém trampingu J. POHŮNEK – J. RANDÁK – J. MAREŠ – J. KRŠKO – J. ŠPRINGL, *Český tramping* (jako pozn. 67).

Čtvrtá etapa rekreační kolonizace údolí dolního toku Berounky, tvořená zakládáním kolonií v Hlásné Třebani a v Letech a oživením kolonie v Zadní Třebani reprezentuje stav, kdy konformní mainstream revoluční výstřelky trampingu již vstřebal. A jeho dílčí prvky, v našem případě povahu rekreačních objektů – chat, zařadil jako přijatelně nekonvenční součást tradičního architektonického kánonu rekreačních staveb. Lze dokonce říci, že opatrná stylizace do „trampského“ způsobu rekreace byla vítaným východiskem ze situace, kdy okázalá nápodoba aristokratického životního stylu byla (alespoň dočasně) společensky nepřijatelná.⁷⁴ Ovšem i tak je možné formální příklon k „trampskému“ způsobu rekreace hodnotit ve sledovaném území jako na nejvýš opatrný.

V konzervativní rekreační kolonii v Zadní Třebani, založené již v roce 1909, se prvé dřevěné chaty objevují až v roce 1929 a až do konce 40. let zůstávají v menšině. Výrazně větší (poloviční) podíl zděných a dřevěných chat nacházíme až v Letech, kde rekreační kolonie začala vznikat až v roce 1929. Není přitom bez zajímavosti, že A. B. Svojsík, zakladatel skautingu, se spokojil se zcela konformním, byť prostým zděným domkem. Na pomyslném čele modernizačního pelotonu však jednoznačně stojí rekreační kolonie v Hlásné Třebani, kde zděné a dřevěné chaty zcela převažovaly. Ovšem zděná chata MUDr. J. Švejcara, stejně jako přepychová „chata“ JUDr. F. Svojsíka v nedalekých Dobřichovicích, jasně deklarují, že zejména pro příslušníky vyšších společenských vrstev představoval formální příklon k trampským ideálům jen okázalou (a opatrnou) demonstraci liberálních postojů. Zcela srovnatelnou s neméně okázalou demonstrací příslušníků vyšších vrstev v 70.–80. letech 19. století k hodnotám aristokratickým.

Časoprostorový vývoj rekreačních kolonií. Křivky grafu výstavby rekreačních objektů ve sledovaných lokalitách jsou značně rozkolísané a nemají zdánlivě mnoho společných znaků (obr. č. 3). Při bližším pohledu však určité souvislosti shledáváme. Pozvolné ožívování stavebních aktivit začalo v Zadní Třebani v roce 1922. Svého prvního vrcholu, sedmi rekreačních staveb, dosáhlo v roce 1929. V témže roce zaznamenáváme první rekreační stavby i v Hlásné Třebani a v Letech. V dalších letech stavební ruch v Zadní Třebani výrazně kolísá, ovšem více než pět staveb až do roku 1939 zde postaveno nebylo. Kolísavý byl i vývoj v sousedních obcích, ovšem celkový trend zde byl od Zadní Třebaně odlišný. Svého prvního vrcholu (7 staveb) dosáhly stavební aktivity v Letech v roce 1933. Ve stejném roce zaznamenala jeden z dílčích vrcholů také Hlásná Třebaň. I zde bylo postaveno 7 staveb. Ovšem zatímco v Letech následoval po roce 1933 výrazný stavební útlum, v Hlásné Třebani byl trend, navzdory dílčímu kolísání, stále stoupající a svého vrcholu, 15 rekreačních staveb, dosáhl v roce 1939. Ve stejném roce dosáhly svého druhého vrcholu i stavební aktivity v Letech, ovšem zde se jednalo pouze o 7 staveb.

⁷⁴ Zákon č. 61/2018 Sb. o zrušení šlechtických titulů a řádů přijalo Národní shromáždění již 10. prosince 1918. Zákon byl v roce 1920 novelizován.

Jak v Hlásné Třebani, tak v Letech však počet novostaveb hned v následujícím roce 1940 prudce poklesl. Situace v Zadní Třebani byla poněkud odlišná. Největší množství rekreačních staveb (8) zde bylo postaveno v roce 1940. Ovšem i zde vzápětí následoval prudký úpadek zájmu. Následný vývoj byl ve všech obcích ve znamení minimálních stavebních aktivit. Rozdíl byl jen v tom, že poslední rekreační stavby byly v Zadní Třebani postaveny v roce 1941, v Letech v roce 1942. Jen v Hlásné Třebani stavěli rekreační, byť jen ve velmi omezené míře, až do roku 1947.

Celkově můžeme shrnout, že klíčovými roky pro rozvoji celé aglomerace Zádň Třebaň – Hlásná Třebaň – Lety byly roky 1929, 1933–1934 a 1939–1940. Srovnáme-li časové údaje čtvrté rekreační vlny z údolí dolní Berounky s poznatky z detailně zkoumaných rekreačních lokalit na soutoku Vltavy a Sázavy a v údolí Mnichovky,⁷⁵ pozorujeme určité podobnosti. Zakládání nových letovisek všude spadá do širšího intervalu 20. let, s těžištěm v jejich druhé polovině. Prvý vrchol budování rekreačních staveb však můžeme omezit na kratší úsek mezi roky 1929–1934 a poslední vrchol mezi roky 1938–1940. Na formulaci teorie interpretující tato pozorování bychom potřebovali ještě více dat z dalších lokalit. Předběžně však lze nastínit hypotézu, že stavební vlny z let 1933–1934 a 1939–1940 mohou odrážet snahu pojitit existenci v nejistých dobách hospodářské krize a válečného nebezpečí investicí do nemovitosti.

Sociální skladba komunity rekreantů. Torzovitě údaje o společenském postavení jednotlivých majitelů rekreačních objektů potvrzují trend pozorovaný i v dalších soudobých rekreačních koloniích (srov. pozn. 63). To znamená, že na jedné lokalitě trávili volný čas v těsné blízkosti lidé všech společenských vrstev a skupin. Zjednodušeně řečeno od továrníka až po dělníka. Absence detailních údajů o poloze jednotlivých objektů bohužel neumožňuje sledovat ani prostorový vývoj jednotlivých lokalit, ani jejich případnou hierarchii.⁷⁶

Vůdčí osobnosti a podnikatelské aktivity. Ačkoliv se v literatuře běžně setkáváme s obecnými formulacemi hovořícími o tom, že letoviska „vznikala“ a „rozvíjela se“, ve skutečnosti za jejich vznikem a dalším stáli vždy konkrétní lidé. Nezřídka výrazné, charismatické, invenční a také velmi pracovité osobnosti. Již v úvodu jsme připomněli Jana Nolče, majitele všensorského panství. Zakladatelskými osobnostmi sousední dobřichovické villegiatury byli pražský podnikatel v oboru pánské módy Matěj Suda a pražský právník JUDr. Miroslav Krajník.⁷⁷

⁷⁵ Š. KEPRTA, Vznik a počáteční vývoj letoviska Pikovice (jako pozn. 7); V. MATOUŠEK, Vzoré letovisko Hradištko (jako pozn. 2); L. KOUBOVÁ, Letovisko Božkov (jako pozn. 6).

⁷⁶ Např. v Hradištku, zdánlivě homogenním letovisku nad soutokem Vltavy a Sázavy, bylo detailní analýzou možné rozlišovat zóny obsazované rekreanty z vyšších společenských vrstev od zón primárně zastavěných objekty majitelů z opačné strany společenského spektra – V. MATOUŠEK, Vzoré letovisko Hradištko (jako pozn. 2).

⁷⁷ Letní rezidence Pražanů, red. Š. Koukalová (jako pozn. 3), s. 30–31.

Hlásná Třebañ je krásná...

Obr. č. 9. Plán vily Františky Víravské, majitelky firmy Ideal, v Hlásné Třebani. Stavbu provedl v letech 1936–1940 ing. Alois Podzemský z Prahy. – SOKA Beroun, Berní správa Hořovice, Hlásná Třebañ, karton 106.

Obr. č. 10. Plán „letního domku“ Bohumila Křížka, inspektora finanční stráže z Prahy-Smíchova, v Zadní Třebani.
Postavil Antonín Hájek ze Zadní Třebaně v letech 1934–1935. – SOKA Beroun, Berní správa Hořovice, Zadní Třeboň, karton 237.

V rámci vilo-chatové soustavy Zadní Třebañ – Hlásná Třebañ – Lety však archivní prameny nezaznamenávají údaje o osobnostech formujících příslušné letovisko jako celek. Známé jsou pouze dílčí, byť nepochybně významné developerské projekty. Prvým známým podnikatelem se v roce 1930 stal Bohumil Střejček, který v Zadní Třebani, v úzkém pobřežním pásu luk v poloze „*Pod Chybou*“, vybudoval veřejnou plovárnu. V roce 1932 rozšířil nabízené služby o letní kuchyni. Dalším významným podnikatelem byl v Zadní Třebani Antonín Gabriel. V roce 1934 na nedalekém ostrově v Berounce postavil letní restauraci. V roce 1935 nechal na protějším břehu Berounky postavit kolonii deseti prostých dřevěných nájemních chat MUDr. Jan Rýdl. V letech 1936–1937 postavil obdobnou kolonii nájemních „*weekendových chat*“ na ostrově při pravém břehu Berounky také Antonín Gabriel. V roce 1938 postavil i MUDr. Rýdl ke své chatové kolonii letní restauraci a plovárnu. Na obou březích Berounky tak v těsné blízkosti železniční zastávky v Zadní Třebani vznikl v průběhu necelých deseti let komplex plováren, letních restaurací a levného ubytování.

Stavební rozvoj vilo-chatových kolonií by nebyl možný bez podnikatelských aktivit stavitelů a architektů. Neaktivnějším z nich byl Antonín Hájek ze Zadní Třebaně. Pracoval ve všech třech lokalitách, nejvíce v Hlásné Třebani. Poprvé je v archivních pramenech zmiňován jako stavitel v roce 1927. Od roku 1933 již jako majitel „*stavební a technické kanceláře*“. V Zadní a Hlásné Třebani realizoval přes tři desítky staveb. Druhým nejvýznamnějším stavitelem byl „*mistr zednický*“ Ladislav Kudibal se sídlem v Uralské 3, v Praze-Bubenči. Pracoval ovšem pouze v Hlásné Třebani, kde od roku 1934 postavil téměř tři desítky rekreačních objektů. Posledním významným stavitelem byl „*mistr zednický*“ Stanislav Smolík z Řevnic. V Zadní Třebani a v Letech realizoval od roku 1927 necelou desítku staveb. Všichni ostatní stavitelé, v naprosté většině z Prahy, realizovali ve sledované oblasti jen velmi malé množství staveb, zpravidla jen jednu.

Charakter rekreačních objektů. V předchozím textu je formálně rozlišeno několik základních kategorií rekreačních staveb: přepychová vila, prostý zděný dům, zděná chata a dřevěná chata. Je třeba připomenout, že na studii se, bohužel, nepodílel specialista v oboru architektury. Výše naznačené kategorie rekreačních objektů jsou proto opravdu jen velmi obecně charakterizované. Největší variabilitu vykazuje kategorie „*přepychová vila*“. Jedná se pravidelně o patrové stavby městského charakteru s řadou místností, podsklepené, s bytem či pokojem pro služebnictvo a správce. Někdy se jedná o stavby stále relativně prosté (obr. č. 9), výjimkou však nejsou romantické „*zámečky*“ nebo naopak funkcionalistické vily. Velkou variabilitu pozorujeme také v kategorii „*prostý zděný dům/domek*“. Jedná se o přízemní zděné stavby městského charakteru (obr. č. 10). Značně variabilní je také kategorie „*zděná chata*“. Jedná se zpravidla o jednoduché malé stavby s jednou či dvěma místnostmi (obr. č. 11). Stavba byla často doplněna verandou. Poslední kategorii („*dřevěná chata*“) tvoří z větší části velmi prosté dřevěné, resp. prkenné, jedno- až dvouprostorové přízemní stavby s rovnou či mírně skloněnou střechou, často doplněné verandou (obr. č. 12). V popisech

a na plánech bývají často charakterizované jako „*stavby provisorní*“, „*weekendy*“ nebo „*zahradní domky*“. Variabilita těchto staveb je minimální. Spíše výjimečně jsou doloženy dřevěné chaty/srubby patrové. Představu o architektonické skladbě letovisek doplňuje plán romanticky pojaté restaurace u plovárny A. Gabriela v Zadní Třebani (obr. č. 13).

Obr. č. 11. Část plánu zděné chaty herce Járy Kohouta z roku 1930. Projektoval ing. Bohumil Belada z Prahy, postavil Antonín Hájek ze Zadní Třebaně. – SOKA Beroun, Berní správa Hořovice, Hlásná Třeboň, karton 104.

Vztahy domácích obyvatel k rekreatantům. Na rozdíl od jiných, soudobých, detailně zkoumaných vilo-chatových kolonií, neposkytují archivní materiály k soustavě Zadní Třeboň – Hlásná Třeboň – Lety prakticky žádné informace o vztahu rekreatantů a domácích obyvatel, ať již jednotlivých občanů nebo institucí. Pouze kronikář Zadní Třebaně obecně hodnotil podporu rekreačních a sportovních aktivit v obci kladně. Ze zápisů schůzí Obecního zastupitelstva v Hlásné Třebani je opakovaně znát zdrženlivý až negativní postoj k záměrům a aktivitám MUDr. Rýdla. Ojedinělá výpověď pamětnice Vlasty Letákové ovšem vyznívá vůči rekreatantům jednoznačně kladně. Z obce

Obr. č. 12. Dřevěná chata, „*provisorní domek*“ úředníka Karla Kosíka z Prahy. V roce 1932 postavil Josef Pohl z Královských Vinohrad. V dopise z 23.11.1932 vysvětluje majitel bernímu úřadu: „... *jedná se o rodinný domek dle názoru obecního úřadu provisorní. Podepsaný není však tak majetný aby si mohl postavit luxurní villu a proto žádá aby bylo na to vzat zřetel*“.

– SOkA Praha-západ, Berní správa Smíchov, Lety, karton 47.

Lety žádná hodnotící stanoviska k dispozici nejsou. Informace o nárůstu počtu restaurací, zejména v Zadní Třebani, v menší míře také v Letech, naznačují, že přinejmenším část místních obyvatel pochopila zájem rekreatantů jako výzvu k rozvoji vlastních podnikatelských aktivit.

Obr. č. 13. Plán restaurace Antonína Gabriela na ostrově v Zadní Třebani. Realizoval Stanislav Smolik z Řevnic v letech 1934–1935.
– SOKA Beroun, Berní správa Hořovice, Zadní Třeň, karta 238.

Závěr – (úspěšné) završení kolonizace?

Čtvrtá rekreační vlna rekreační kolonizaci údolí dolního toku Berounky završila. Na katastru každé obce počínaje Černošicemi až po Srbsko se od konce 20. let nacházela nejméně jedna, spíše více rekreačních kolonií. Největší množství do roku 1948 tvořily trampské osady, a to z prostého důvodu. Osady tvořilo, alespoň zpočátku, velmi malé množství malých chat (nezřídka jen jedna). Trampové nepotřebovali kolem svých chat rozlehlé zahrady, stačilo jim společné ohniště, nejvýše ještě hřiště na nohejbal nebo volejbal. Osad tohoto typu mohlo být proto na některých katastrech vybudováno hned několik.⁷⁸

Založení vilo-chatových kolonií v Hlásné Třebani a v Letech zaplnilo poslední mezeru, poslední volná místa na březích Berounky v úseku Černošice – Srbsko. Lze se jen dohadovat, proč poslední volné enklávy tvořily právě Hlásná Třebeň a Lety. Jistou roli možná hrála obtížnější dostupnost od nejbližší vlakové zastávky. Lze však namítnout, že např. slavné Pikovice v blízkosti soutoku Vltavy a Sázavy byly až do roku 1937 přístupné od vlaku také jenom přívozem. A přesto se od počátku velmi intenzivně rozvíjely způsobem plně srovnatelným s Hlásnou Třebaní. Vysvětlení proto bude asi poněkud složitější. Z používaných pramenů však není jednoznačně patrné.

Václav Matoušek

Hlásná Třebeň is beautiful... An essay introducing the commencement of inter-war villa and cottage settlements in Hlásná and Zadní Třebeň and in Lety

The establishment of villa and subsequently also cottage recreational settlements in the surroundings of large industrial towns was one of the significant social and also economic and ecological phenomena of the modern urban industrial society in the Bohemian lands after the mid-19th century. Even though the establishment of recreational settlements in suburban areas was first formally presented as escape from the busy and unhealthy city to peaceful and healthy rural countryside, the main purpose for such a way of spending leisure time was much more pragmatic. Bourgeois elites who were becoming economically and socially stronger strove to copy, more or less successfully, the aristocratic way of life, to weaken the exclusiveness of rural aristocratic residences and to strengthen their social prestige.

Prague was the main centre of the development of recreational expansion to rural landscape since the mid-19th century. If we ignore the unique settlement of summer houses established in 1850 in Roztoky near Prague, the first large settlement of summer villas of Prague residents grew from the 1870s west of Prague, in the valley of the lower Berounka River; during the inter-war period cottages were also built in this settlement. The Všenory

⁷⁸ Srov. M. MARŠÁLEK, Osadní toulky (jako pozn. 25), mapy na s. 164–165.

manor became the crystallization centre of this settlement; its owner Václav Nolč decided to build a summer resort for Prague elites on the right bank of the Berounka. The project became so popular among wealthy Prague citizens that villa settlements were built in the near as well as more distant vicinity of Všenory – such as in Řevnice, Dobřichovice, Černošice and Poučnik under Karlštejn castle - up until the end of the 19th century. All the aforementioned settlements, as well as the villa settlement in Roztoky, were closely interconnected with the local rural community. The existence of a train stop which provided fast and convenient connection of the recreational destination with Prague centre was another important prerequisite for the development of recreational settlements.

By the end of the 19th century the section of the Berounka closest to Prague was completely filled up with summer house settlements. Therefore, in the first decade of the 20th century new recreational settlements were established by relatively distant train stops in Zadní Třebaň and in Srbsko. Prague citizens would spend their free time in Srbsko even though the area was full of active limestone quarries.

A significant impulse for such recreational colonization of the valley of lower Berounka was the abrupt development of camping and hiking movement after the end of the 1st World War, or more precisely after the establishment of independent Czechoslovakia. The first mostly young and unconventional hikers, prevaingly members of lower social classes, established their campsites near Srbsko, in a site most distant from Prague. However, their followers soon picked a much more convenient way of camping and started establishing their campsites in the immediate vicinity of elite villa settlements owned by upper-middle class people in Všenory, Dobřichovice, Řevnice and Černošice.

The originally unconventional hiking movement became a generally shared fashion across all social classes in the late 1920s. The harmless hiking activity resulted in the development of a new type of conform recreation in the late 1920s and during the 1930s – in the establishment of cottage, or more precisely villa & cottage settlements. These recreational settlements comprised two seemingly incompatible elements. Impressive villas of bourgeois elites and beside them simple and cheap bricked or wooden cottages owned by lower class people. Both the groups shared the prestige of ownership of their own recreational facility in a rural area. It was also important that the environment of a young liberally democratic Czechoslovak state released the social pressure which originally forced bourgeois elites to copy the aristocratic way of life. The love of hiking became a uniting factor and therefore most people who spent weekends and holidays in their summer houses stylized themselves into roles of woodsmen and cowboys joyfully romping around in “wilderness”.

Three new, adjoining, conform villa and cottage settlements in Zadní and Hlásná Třebaň and in Lety documented the above described trend. The apparent non-conformity and effervescence of these recreational settlements quickly disappeared when archive sources were studied. We found out that the unrestrained romantic features mostly resulted from well-planned entrepreneurial activities of people who quickly understood that peoples’ desire for spending their free time outside cities could make a profitable and uncomplicated business. Worth mentioning is the fact that the strongest building waves in all three recreational settlements took place in 1933–1934 and 1939–1940. It is likely that they reflected the effort of owners to secure their existence by investing money in real property during insecure times of economic crisis and imminent war.

RECENZE A ZPRÁVY

Eva SEMOTANOVÁ – Pavel CHROMÝ – Zdeněk KUČERA, Historická geografie. Tradice a modernita, Praha, Historický ústav 2018, 253 s. ISBN 978-807286-325-9.

Publikace prezentuje výsledky sedmileté činnosti Výzkumného centra historické geografie. Na rozdíl od starších publikací Evy Semotanové (*Historická geografie českých zemí*, 1998, 2. vyd., 2002) nepojednává jednotlivá témata historické geografie, nýbrž se zabývá historickou geografii na počátku třetího tisíciletí jako takovou, a to zejména v oblasti teoretické a metodologické. Představuje ji jako mezioborovou disciplínu na pomezí historiografie a geografie, zahrnující i poznatky dalších humanitních, společenských, přírodovědných a technických oborů. Studium historické krajiny, snaha o její poznání, dokumentaci a interpretaci, hledání její hodnoty a významů, vysvětlování příčin, zákonitostí a různých aspektů její proměny, je nakonec v současné době předmětem zájmu mnoha oborů a mnoha pracovišť, jejichž různé úhly pohledu

mohou oboru otevírat nové perspektivy a donedávna netušené možnosti.

Britský historik Frederic William Maitland (1850–1906), jak zmiňuje Václav Cílek v knize *Krajina v České republice* (2007), koncem 19. století výstižně označil anglickou krajinu za „kouzelný palimpsest“. Palimpsestem je mj. označován materiál (pergamen, papyrus), ze které bylo původní písmo záměrně odstraněno (vyškrabáním, omytím) a nahrazeno novým textem. Z důvodu úspory materiálu (např. drahého pergamenu) bylo toto druhotné používání obvyklé již v období antiky a velmi se rozšířilo ve středověku. Palimpsesty jsou zajímavými historickými dokumenty, protože speciální lampy umožňují čtení původního vyškrabaného textu (staršího a tedy zpravidla historicky cennějšího). Maitland tím vyjádřil skutečnost, že kulturní krajina skrývá ve svém celkem plochém povrchovém a podpovrchovém horizontu hlubinu časových vrstev, ale také to, že za určitých okolností je nám umožněno do vzájemně neuspořádaných projevů těchto vrstev podzemního archivu nahlédnout, zdokumentovat je a posléze se je pokusit rozluštit. Kulturní krajiny lze chápat jako mnohokrátě přepisované stránky historie lidského rodu, jako čítanku o zabydlování a ovlivňování krajiny. Podobu dnešní krajiny i její problémy jsme schopni pochopit jen tehdy, když pochopíme procesy,

jež vedly k jejímu vzniku. Historická geografie svými postupy a širokým mezioborovým záběrem může výrazně přispět k odkrývání kořenů a geneze aktuálních problémů společnosti, jedinců i územních komunit v různých geografických měřítkách.

V úvodu knihy je pojednávána historická geografie jako samostatná věda. Kapitola klade otázky, čím je a čím se zabývá soudobá historická geografie, zda potřebují historikové geografii a geografové historii a jaké jsou perspektivy české historické geografie v mezinárodním kontextu. Navazuje stať popisující pohled do historie oboru, přičemž jde jak o vývoj vnímání prostoru a vyprávění krajiny, tak o vývoj historické geografie jako vědní disciplíny, hledání jejího obsahu a formy, až ke zformování historické geografie jako samostatné mezioborové disciplíny, kterou v současnosti výrazně ovlivňují nové inspirace a obory, nová témata, nové metody a prameny.

Základem historiografického výzkumu vždy byla a je pečlivá heuristika, vyhledávání pramenů (zdrojů), jejich analýza, kritika a interpretace. Značná pozornost je proto v publikaci oprávněně věnována pramenům historické geografie (vůbec nejrozsáhlejší kapitola knihy), jejich typům a dostupnosti. Jsou představeny jak písemné historicko-geografické prameny, které lze dělit na úřední, vyprávěcí vč. beletristických a soukromé, tak velká skupina pramenů kartografických (mapových) a obrazových (ikonografických), přičemž se psané texty, mapy a vyobrazení v mnoha pramenech doplňují a prolínají, takže lze hovořit o pramenech multiobsahových (vícerozměrových). Nejsou opominuty ani prameny hmotné (nepsané) v podobě větších či menších stop v současné krajině, skrytých či zřetelně viditelných, a prameny příbuzných disciplín (archeologie, historická demografie, paleobotanika, archeobotanika, klimatologie, geodézie ad.). K jednotlivým pramenům jsou uvedeny příklady jak v textu, tak i v bohatém obrazovém doprovodu knihy.

Navazující kapitola se po představení pramenů (zdrojů) logicky zabývá metodou historicko-geografického výzkumu, která zahrnuje především postupy historického, archeologického a geografického výzkumu s metodami GIS, geoinformatické analýzy, kartografickou metodu a další vhodné metody příbuzných oborů.

Závěrečná stať, která je logickým završením celé knihy, se pak zabývá historickou krajinou a jejím pojetím, které může být různé. Miloslav Lapka v knize *Úvod do sociologie krajiny* (2008) tvrdí, že krajinu známe všichni, a přesto je obtížné ji nějak přesně definovat. V pojmu se totiž skrývá určitá podvojnost, neboť krajinu musíme chápat jako přírodní a zároveň kulturní dědictví (přírodní i sociální systém) a vždy proto hrozí zredukování krajiny jen na některé její části, funkce nebo vlastnosti, které jsou pak vydávány za celek (příliš úzký pohled). Mojmír Vlašín (2000) dokonce píše, že kulturní krajina je fenomén, na kterém si už desítky expertů vylámaly zuby ve snaze o to zdánlivě nejjednodušší, definovat ho. Předkládaná kniha se o to také pokouší, když zprostředkovává různá pojetí krajiny včetně vědomí určité (nezbytné) dichotomie v pojetí krajiny. Kromě toho zde jsou popsána různá pojetí historické krajiny vč. řady typologií, a to i ve vztahu k českému prostředí a české literatuře posledních let.

Kniha *Historická geografie. Tradice a modernita* představuje vysoce erudovaný komplexní pohled na problematiku historické geografie, přičemž nejen navazuje na tradici oboru na straně jedné, ale na druhé straně předestírá soudobé pohledy a aktuální témata této vědecké disciplíny. Nové ovšem neruší to, co bylo v minulosti vykonáno, nýbrž doplňuje a obohacuje a díky novým metodám rozšiřuje pohled i za hranice tradičně chápané historie a geografie. Kniha obsahuje velmi bohatou bibliografii, a to jak zahraniční tak tuzemské tituly, je psána svěžím, dobře stravitelným stylem, a může se tak stát vstupní branou do problematiky historické geografie nejen pro vědeckou obec, ale i pro širší odbornou veřejnost a zájemce o obor.

Jiří Kupka

Aleš VYSKOČIL – Zbyněk SVITÁK, Křenová – příběh brněnské ulice, Brno, Archiv města Brna 2018, 200 s. ISBN 978-80-86736-59-4.

Poznat minulost města nelze bez znalosti jeho bezprostředního okolí, což v případě velkých měst jako je Brno platí především pro jeho předměstí, která spoluvytvářela historii města a společně s územím uvnitř hradeb zažívala události s městem spojené v dobrém i zlém. Dvojice brněnských historiků zaměřila pozornost na vztahy, které můžeme v minulosti zachytit mezi předměstím Křenová a vlastním městem Brnem; toto předměstské území, z počátku jen ulice (na rozdíl od jiných brněnských předměstí), bylo od středověku ve správě města, až se v polovině 19. století stalo jeho součástí. Mezníky v příběhu Křenové ulice jako jedné z hlavních komunikačních spojnic města s okolím směrem na východ a v tomto

případě také s druhým největším moravským městem Olomoucí, si autoři stanovili podle událostí, které v minulosti zásadně ovlivnily vývoj celé brněnské aglomerace, tedy od počátků manufakturního a továrního podnikání až do doby před vypuknutím první světové války, respektive po vznik Velkého Brna v roce 1919. Reorganizace území města a jeho okolí se však stala již v jiných státoprávních poměrech nového státu Československé republiky.

Území Křenové nepatří dodnes mezi ulice, na které by mělo být město Brno hrdé, jak uvádějí autoři již na počátku svého příběhu a končí stejným konstatováním ve shrnujícím závěru knihy, s odvoláním na často neuspořádanou změť tamějších domů soukromých či veřejných a mezi nimi rozložených průmyslových objektů býva-

lých továren. V současné době ale také proluk po odstraněných objektech vlnářského průmyslu. Byl jim však přesto znám význam tohoto území a jeho role při industrializaci města, zejména v 19. století, kterou sehrálo spolu s dalšími brněnskými předměstími zejména na jihu a jihovýchodě města. Je skutečností, že industrializace velkých měst vytvářela v bezprostředním okolí historického středu takováto území s nevzhlednou zástavbou, která svým zaměřením a také obyvatelstvem nebyla nikdy pro vyšší společenské městské vrstvy tou dobrou adresou. Platí to nejen pro Brno, ale také pro srovnání např. pro pražská industriální předměstí nebo severočeský Liberec a později Ostravu na rozhraní Moravy a Slezska. Vedle nezdravého prostředí bylo takové území osídleno obyvatelstvem, které se zde přímo podílelo svoji prací v dílnách, manufakturách a továrnách na výrobě zboží masové spotřeby, v případě Brna především vlněného textilního zboží. Taková území se stala cílem migrace z bezprostředního venkovského okolí – šlo o lidi uvolněné ze zemědělství a také z řemeslné výroby, kteří zde hledali svoji novou šanci a za stejným cílem sem přicházeli specialisté a podnikatelé i z oblastí vzdálených či ze zahraničí.

Význam této části města je tedy nesporný a cílem výzkumu bylo proto postižení historického vývoje prostoru ulice Křenová při zachycení všech změn v chronologickém sledu. Specifičnost území Křenové také vytvářela řeka Svitava a její původně neregulovaný tok, využívaný vodními náhony nejprve k pohonu zdejších mlýnů a valch, ale také barvíren a úpraven vlnářských výrobků. Po stránce komunikační voda spoluvytvářela a určovala soustavu a směr zdejších cest a mostů. Až do regulace řeky počátkem druhé poloviny 19. století neumožňovala voda také širší výstavbu na tomto území, industrializace pak s sebou přinášela problémy s pitnou vodou a kanalizací, což byl zdejší dlouhodobý problém, vyřešený až ve 20. století.

Jinou specifičností Křenové bylo židovské obyvatelstvo pobývající zde již od konce 18. století, neboť nemohlo bydlet v ulicích královského města Brna, pouze se snažit tam podnikat, a to až do odstranění všech diskriminačních opatření. Od druhé poloviny 19. století pak přispívali židovští podnikatelé a obchodníci vydatnou měrou svoji podnikavostí a kapitálem k industrializaci, přičemž se jednalo především o osoby pobývající původně v poddanských městech v okolí Brna, kterým nové poměry po roce 1848 umožnily přesídlení a bezprostřední účast na tomto procesu.

Důležitým a zcela novým prvkem uplatněným ve výkladu je snaha autorů podat topografický pohled na část města s konkrétní analýzou všech změn, ke kterým zde během dějinného vývoje došlo a které byly důležité v širších souvislostech celého města. Pokud to umožnily použité prameny, sledovali autoři také osudy jednotlivých osob či rodin, zejména z podnikatelského prostředí, jejichž činnost se podílela na formování zdejších poměrů. Všimli si však také úředních překážek, které zdejšímu obyvatelstvu Křenové vytvářely svými předpisy c. k. úřady, např. potravní daně, vymezenou pro dovoz potravin z venkova na brněnské trhy.

Publikace je rozdělena tak, že hlavním čtyřem kapitolám předchází poeticky a literárně podaný úvod v podobě čtivě napsané kapitoly *Příběh krajiny kolem Brna*.

Zmíněné následující kapitoly pak ličí v chronologickém pořadí vývoj Křenové a jejich obyvatel. První část nazvaná *Charakteristika prostoru* vymezuje zájem autorů o území, uvádí okolnosti vzniku ulice Křenová s komplikovaným správním vývojem a majetkovou držbu včetně pojmenování, ale také vývoj po roce 1850, kdy již byla Křenová i úředně součástí města. Náležitá pozornost je věnována číslování domů, včetně principu jejich označování v textu. Pro snazší pochopení tohoto systému jsou zde uvedeny jako exkurz tři konkrétní případy změn číslování domů od čísel konskripčních k orientačním. Druhá část nazvaná *Nastartování vývojových změn na konci 18. století a vývoj na počátku 19. století* přináší typologii místní zástavby a vymezuje zdejší pozoruhodné objekty v souvislosti s rozvíjejícím se městem a sousedními předměstími, sleduje také zdejší podnikatelské aktivity v době, kdy již probíhala výstavba domů na tomto předměstí dále směrem na východ. Třetí část, reflektující v názvu *Proměny po roce 1825*, se zabývá vznikem nového předměstí a vývojem zástavby, včetně původní části Křenové, spojené se vznikem nového předměstí Olomoucká Ulice, jehož části však patřily pod správu přílehlých panství Zábrdovice a Královo Pole. Náležitá pozornost je věnována nejen rozvoji podnikání zdejších rodin, ale podtržen je i význam, jaký měla od konce 40. let 19. století regulace řeky Svitavy, kdy odvedení vody do nového koryta zcela změnilo ráz krajiny a vytvořilo nový prostor pro zástavbu a osídlení. Čtvrtou a závěrečnou část věnovali autoři vývoji po roce 1850, kdy došlo k rozmachu osídlení kolem stávajících ulic a ke vzniku nových. V návaznosti na předchozí výklad je větší pozornost věnována novému získanému prostoru, zohledněn je demografický vývoj na tomto území s přihlédnutím k židovskému obyvatelstvu, a také snahy o vybudování brněnské okružní třídy. Do procesu modernizace vstoupily problémy s budováním vodovodu a kanalizace, klíčovými byly urbanizační projekty, dále výstavba jatek, stavba Vlárské dráhy a zavedení městské tramvajové dopravy.

Text je doprovázen příslušným poznámkovým aparátem, který nejen odkazuje na použité prameny a literaturu, ale též uvádí, vysvětluje a doplňuje fakta v hlavním textu knihy. Konfrontací údajů z různých pramenů mohlo být dosaženo syntézy ve výkladu. Použitá literatura dosvědčuje úsilí autorů podat obraz Křenové co nejpřesněji. Text je doprovázen obrazovými prameny v černobílé i barevné podobě, bohatě jsou zastoupeny fotografie, mapy a plány, k rychlé orientaci v textu pomáhá jak přehled názvů ulic a jejich změn do roku 1919 (uličník), tak také rejstřík osob a výběrový rejstřík firem. Součástí je také volně vložená příloha s chronologickým přehledem domů na Křenové a jejich majitelů, zpracovaná pro levou i pravou stranu ulice.

Vydáním této publikace byl rozšířen obraz dějin Brna, zejména v období průmyslové revoluce, kdy bylo město také nazýváno moravským Manchesterem. Kniha o Křenové může být současně vhodným příkladem k následování pro další brněnská předměstí, ale i pro předměstí jiných průmyslových měst.

Bohumír Smutný

Jana MATUŠOVÁ – Irena ŠVEHLOVÁ, Historie názvoslovných komisí. 100 let zpracování geografických jmen na území dnešní České republiky, Praha, Český úřad zeměměřický a katastrální 2018, 71 s. ISBN 978-80-88197-08-9; dostupné online: https://geoportal.cuzk.cz/Dokumenty/Historie_nazvoslovnnych_komisi_A.PDF.

Rok 2018 byl ve znamení (oslav) sta let od vzniku Československé republiky – a jakkoli se to snad na první pohled nezdá, i anotovaná publikace s tímto výročím velmi těsně souvisí. Již měsíc po vzniku republiky, konkrétně 27. listopadu 1918 vydalo vrchní velitelství československé branné moci rozkaz, jímž bylo zřízeno oddělení pro vojenské zeměpisné záležitosti (kartografie); v čele oddělení stanul pplk. Alois Hlídek, zkušený český důstojník z vídeňského Vojenského zeměpisného ústavu. A ještě stále téhož roku 1918, konkrétně k 18. prosinci, se IX. odborem nově vytvářeného ministerstva národní obrany stalo kartografické oddělení (Zeměpisný ústav). Před českou (československou) kartografií vyvstal závažný a přitom rozsáhlý a namnoze nesnadný úkol – bylo jím vytvoření úředního českého (a slovenského) názvosloví (především pomístní jména), jež by napříště mohlo být uváděno v mapových i ostatních oficiálních dílech; v kartografických podkladech, event. pro část území i soupisech z doby předcházející mohlo mít české názvosloví oporu jen částečnou. Již roku 1919 vzniká proto při Vojenském zeměpisném ústavu názvoslovná komise (pro úpravu názvosloví horstev, vodstev, lesů apod.), pracující nejdříve v rámci kartografického oddělení, později samostatně (zhruba od roku 1925).

Sto let práce od krátce zmíněných počátků až po dnešní Názvoslovnou komisi Českého úřadu zeměměřického a katastrálního (<https://cuzk.cz/Zivotni-situace/Poradci-a-poradni-organy/Nazvoslovnna-komise-CUZK/Nazvoslovnna-komise-CUZK.aspx>) je v publikaci představeno z více úhlů. Tím stěžejním je přirozeně linie chronologická – odpovídá dílem státoprávnímu, resp. politickému vývoji, a dílem vývoji institucionálnímu. Základní vývojové etapy tak tvoří názvoslovné komise v období první republiky, dále léta poválečná (1946–1970), přičemž mezníkem zde byl rok 1971, kdy v návaznosti na doporučení 1. mezinárodní konference OSN o standardizaci geografického názvosloví, která se konala v Ženevě v roce 1967, byla rozhodnutím předsedy Českého úřadu geodetického a kartografického nově zřízena Názvoslovná komise Českého úřadu geodetického a kartografického (ČÚGK). Nikoli právní, ale faktické (z příčin ne zcela zřejmých) ukončení činnosti této komise v roce 1985 představuje další z mezníků vývoje; poté pokračovali v práci na standardizaci geografických jmen členové Se-

kretariátu Návoslovné komise ČÚGK, od roku 1993 Sekretariátu Návoslovné komise Českého úřadu zeměměřického a katastrálního. Činnost Návoslovné komise při Českém úřadu zeměměřickém a katastrálním byla obnovena v roce 1997.

Nedílnou součástí výkladu jsou medailonky vybraných členů návoslovných komisí minulých i současných (a seznam zaměstnanců Sekretariátu Návoslovné komise v letech 1970–2018), vítaným oživením jsou fotografie-momentky z běžné práce i konferencí, stejně jako vzpomínky pamětníků; prostřednictvím reprodukcí listů či kartotéčních záznamů, ale také map si lze udělat představu o podobě (podobách) evidence pomístních jmen ze sběrů ve 40. a 50. letech 20. století; reprodukovány jsou i klíčové právní dokumenty ve vztahu k návoslovným komisím.

Součástí publikace je rovněž seznam platných předpisů a pravidel, týkajících se standardizace geografických jmen v ČR a seznam návoslovných publikací vydaných v letech 2002–2016, přičemž velmi cenná je závěrečná bibliografie ke sledované problematice, evidující i často již pozapomenuté drobné stati, ovšem s jedinečnou dokumentární hodnotou.

Robert Šimůnek

Zdeněk KUČERA – Josef LUKÁŠEK, Historický atlas Euroregionu Glacensis / Atlas historyczny Euroregionu Glacensis, Rychnov nad Kněžnou, Euroregion Glacensis ve spolupráci se Stowarzyszeniem Gmin Polskich Euroregionu Glacensis Kłodzko 2019, 144 s. Bez ISBN.

Po Euroregionu Nisa vydal také Euroregion Pomezí Čech, Moravy a Kladska – Euroregion Glacensis se sídlem v Rychnově nad Kněžnou v rámci Programu Interreg V–A Česká republika – Polsko, Fond mikroprojektů, výpravnou publikaci s názvem mikroprojektu *Euroregion Glacensis v historických mapách*, a to s reprodukcemi starých map. Cílem knihy je přiblížit zájemcům z řad laické i odborné veřejnosti především staré mapy dotčeného území euroregionu s doprovodným komentářem. Ovšem název samotného mikroprojektu *Euroregion Glacensis v historických mapách* není s ohledem na mapový obsah zcela přesný, protože atlas neobsahuje žádné historické mapy, nýbrž pouze staré mapy, jak je správně uvedeno v samotné knize v podtitulu *Euroregion Glacensis na starých mapách*. Polský partner, Stowarzyszenie Gmin Polskich Euroregionu Glacensis se sídlem v Kłodzku, jak je to u přeshraničních projektů žádoucí, vydal přehlednou nástěnnou turistickou mapu

Euroregionu Glacensis v měřítku 1 : 250 000, která přibližuje také turistické zajímavosti v hranicích celého okresu Jeseník, což ovšem neodpovídá definici jmenovaného euroregionu, neboť z tohoto okresu do Euroregionu Glacensis patří pouze obec Bílá Voda a všechny ostatní obce a města spadají do působnosti Euroregionu Praděd.

Zvolený formát atlasu 380 mm (výška) × 300 mm (šířka) umožňuje reprodukovat některé zajímavé velkoformátové staré mapy, aniž by musely být zmenšeny nebo děleny a tím ztrácely na čitelnosti mapového obsahu, na dvoustraně až téměř na ploše 380 × 600 mm. Kvalitní tisk a pevné, zároveň graficky poutavě zpracované desky, zvyšují přitažlivost publikace vydané v počtu 1000 kusů. Doprovodný text je v češtině a v polštině, zajisté si ji však kvůli mapám opatří i další zájemci, alespoň ve formě volně dostupné elektronické verze (https://www.euro-glacensis.cz/files/historicke_mapy/kniha-euroregion-glacensis-web-heslo.pdf, cit. 1. 6. 2019), přestože alespoň jeden z uvedených jazyků neovládají. Na některých stranách doplňují reprodukované mapy a doprovodné texty k nim barevné snímky historických a turistických zajímavostí euroregionu, čímž je plně využita plocha papíru. Publikace byla představena pozvaným hostům a zainteresované veřejnosti při workshopu 21. března 2019 v multifunkčním sále Společenského centra v Rychnově nad Kněžnou.

Autorem textu ke starým mapám je středoškolský učitel Zdeněk Kučera, který systematicky s výjimkou nucené několikaleté přestávky popularizuje zeměpis a historickou kartografii, a to nejen mezi mládeží, ale také formou výstav a vydávaných publikací. Text k obecné historii území střední části nynějšího česko-polského příhraničí, obývaného z převážné části až do konce druhé světové války Němci, což vůbec není zmíněno (i když převážná část podrobnějších map je od německých autorů a má německé popisky), pochází z pera Josefa Lukáška. Text k historii území, determinující vznik mnohých reprodukováných map, který bychom spíše hledali před reprodukovánými mapami, je zahrnut do jednotlivých kapitol včetně poslední s názvem Shrnutí a závěr.

Kniha je rozdělena do šesti kapitol. V první (úvodní) kapitole je na dvou stranách stručně podána krátká historie Euroregionu Glacensis, který byl oficiálně územně vymezen a konstituován v roce 1996. Později k němu byla z Euroregionu Praděd přičleněna obec Bílá Voda z okresu Jeseník. Z uvedeného důvodu samozřejmě neexistují žádné staré mapy euroregionu z doby před jeho přípravou a konstitucí. Územní rozsah současného euroregionu je schematicky znázorněn na zadní straně desek. Na patnácti stranách jsou pak reprodukovány a popsány celkové mapy světa a Evropy, resp. střední části Evropy.

Druhá kapitola (s. 21–94, v obsahu chybně od strany 20) je věnována celkovým mapám Čech, čímž zabírá v rozporu s titulem a cílem publikace přibližně samotné území euroregionu 50 % celé knihy. Území Moravy je zachyceno na s. 94–114. Na mapy Kladska zbývá pouhých šest a na celkové a dílčí mapy Slezska šestnáct stran (s. 115–120, resp. 121–136). Tím je poměr počtu reprodukováných detailnějších map z území euroregionu k ostatním mapám značně znevýhodněn. Zajímavou tematickou kapitolou na dvou stranách 137–138 je zaniklá rybníční krajina. Shrnutí a závěr spolu

s využitou literaturou a jmenným seznamem významných tvůrců map Čech, Moravy, Slezska a Kladska najdeme na šesti stranách (s. 139–144).

Při detailnější analýze doprovodných textů k jednotlivým mapám ovšem zjišťujeme celou řadu nepřesných údajů, chyb a nejednotného popisu. U četných map chybí údaje o místě jejich současného uložení nebo zdroje, který byl pro publikaci využit. Nelze totiž předpokládat, že např. tzv. Ptolemaiova mapa světa (s. 6–7), Wandseemüllerovy mapy (s. 8–9), 5. vydání Helwigovy mapy Slezska z roku 1685 (s. 122–123) a mnohé další jsou v majetku autora doprovodných textů. Nejednotným způsobem psaní jména a životopisných dat je na s. 7 a 144 uveden Klaudios Ptolemaios. Na s. 7 je uveden jako geograf, astronom a matematik, ale nikoliv jako kartograf, přičemž je na s. 144 zařazen mezi tvůrce map.

Na s. 9 jsou na sekci IV mapy světa od Martina Wandseemüllera Čechy označeny *Boemia*, nikoliv Bohemia, a na mapě světa Gerharda Mercatora se u města Brod nejedná o Český Brod, nýbrž o nyníjší Havlíčkův Brod, ležící na nepojmenované řece Sázavě. Mapa světa z roku 1475 (s. 11), podaná ve výřezu, je orientována k jihu, nikoliv k západu.

Na Klaudyánově mapě Čech s doprovodnými vyobrazeními českého panovníka, znaků a erbů zemí, šlechticů a dalších prvků (s. 22–23) je údajně z městeček na území euroregionu zachycena pouze Dobruška na jihozápadním úpatí Orlických hor. Dalšími zakreslenými městečky dotčeného euroregionu na úpatí nebo v blízkosti Orlických hor jsou Solnice, Rychnov nad Kněžnou, Mladkov, Jablonné v Orlických horách, Kostelec nad Orlicí, Międzyzlesie a Bystrzyca Kłodzka.

Ačkoliv jsou popsány a reprodukovány pozdější odvozené Klaudyánovy mapy Čech Zikmunda z Púchova a Zalteriho (s. 24–27), vůbec není zmíněn rukopisný exemplář se všemi doprovodnými vyobrazeními a popisem jako na tištěném originálu, který je uložen ve sbírkách hraběcí rodiny Kolowrat-Krakowských přímo v sídle české části euroregionu, tj. v Rychnově nad Kněžnou. Uvedený rukopisný exemplář je znám širší veřejnosti od přelomu 40. a 50. let 20. století. Tiskem ho vydal Vojenský geografický a hydrometeorologický úřad v Dobrušce v roce 2013 zároveň se zatím nejpodrobnějším popisem z pera Tomáše Grima, který mapu charakterizoval jako kopii, vzniklou podle tištěné mapy, nejspíše ještě do poloviny 16. století.

Na s. 43 není u rodiště Jacoba Sandrarta uvedeno, o který Frankfurt jde; narodil se ve Frankfurtu nad Mohanem. Na s. 46 autor textu uvádí, že na mapě najdeme chybně zakreslenou obec Libná, která ležela na českém, nikoliv na slezském území. Ve skutečnosti se ovšem u předmětného sídla jedná o dnešní město Lubawka (do roku 1945 německy Liebau), které je zakresleno autorem mapy Johannem Georgem Mauritiem Vogtem (Janem Jiřím Mořicem Vogtem) správně a chybně tedy uvažuje autor. Polská řeka Bóbr, pramenící nedaleko Bobru, který je místní částí Žacléře, je uvedena nesprávně jako Bóber a stejná chyba se opakuje i na s. 140.

Ve vysvětlivkách k Müllerově mapě Chrudimského kraje na s. 48 čteme v češtině nejednotné a zavádějící termíny k počtu zámků a kostelů ve městech či vesnicích,

a sice „městečka se zámky“, „vesnice s kostely a zámek“, „vesnice se zámek“, „vesnice bez kostelů“, „vesnice s kostely“. Tyto informace se obvykle uvádějí v jednotném čísle: „městečko se zámek“ ad.

Na s. 56 se k mapě z roku 1779 text s popisem vrchu Tábor u Lomnice nad Popelkou týká sousedního Euroregionu Nisa. Mapa Čech na s. 80–81 není Fembova mapa, nýbrž Diewaldova mapa. Johann Nepomuk Diewald ji vydal v nakladatelství Christopha Femba. Závažné chyby se autor textu na s. 81 dopustil tím, že zaměnil Trutnov (Trautenau) s Turnovem (na mapě Tynau), který navíc leží v Euroregionu Nisa.

U popisu výřezu mapy Karla Josepha Kipferlinga na s. 85 odvozuje původ názvu Bärnstadt (nynější Žacléř) od imaginárního Berna. Přední onomastikové Antonín Profous, Jaroslav Procházka, Erwin Heinzel a další ve shodě odvozují název od osobního jména Bernhard (Bernhart). Na s. 87 v doprovodném textu k Weilandově mapě Čech jsou přesmyčkou dvou písmen v němčině popsány Krkonoše jako Reisen Gebirge, tedy Cestovní hory. Na mapě samotné je německé označení Krkonoš správné.

Ačkoliv autor české verze popisu map německé tvůrce map v některých případech spíše počestňuje (např. Johanna Christopha Müllera uvádí jen jako Jana Kryštofa Müllera na s. 50), poněmčil Čecha Edvarda Fastra na s. 94 na Eduarda. Nepřesně jsou na téže straně označeny topografické sekce III. vojenského mapování v měřítku 1 : 25 000 s vrocením do roku 1876 a 1877 pod čísly 3957_3 a 3854_2. Uvedené označení bylo zavedeno až v průběhu roku 1916 se závazností od 1. 1. 1917 (3957/3 a 3854/2), do této doby platilo označení ve tvaru „Zone“ a „Colonne“ („Kolonne“) a k tomu „NW“, „NO“, „SW“ či „SO“ dle polohy na mapovém listu 1 : 75 000.

Město Litovel a blízké okolí na výřezu mapy I. vojenského mapování na s. 112 leží vesměs mimo území Euroregionu Glacensis. Schenklova mapa Olomouckého kraje, vydaná v první polovině 40. let 19. století, ve výřezu reprodukována na s. 114, nemá měřítko 1 : 20 000, nýbrž 1 : 200 000. Výřez s Javorníkem z Kořistkovy a Sommerovy mapy v podstatě přibližuje jen území sousedního Euroregionu Praděd. Na téže straně je německý geodet a kartograf Heinrich Berghaus jako autor národnostní mapy Evropy uveden v české i polské jazykové verzi nesprávně jako Heinrich Bergaus, ačkoliv v seznamu významných tvůrců map na s. 144 je citován správně. Bez reprodukce a překladu mapové legendy si ovšem čtenář může jen stěží udělat představu o národnostním složení, resp. o obcovací řeči na území euroregionu a okolí.

K Helwigově mapě Slezska na s. 123 je uvedeno, že jediný známý originál prvního vydání se nedochoval. Zde měl autor doprovodného textu na mysli nejspíš exemplář, který byl před druhou světovou válkou zakoupen pro Vratislavskou městskou knihovnu. Ten byl za druhé světové války na jaře 1945 během bojů o město zničen. Tato informace platila po přechodné období, neboť při podrobné inventarizaci fondů Bádenské zemské knihovny v Karlsruhe v 70. letech 20. století byl objeven další vý-

tisk uvedeného prvního vydání. Tento exemplář popsal a ve zmenšeném měřítku vydal Manfred Spata ve studii s názvem *Martin Helwigs Karte von Schlesien aus dem Jahre 1561*, která vyšla v roce 1996. Mapa byla již také v Německu vystavována, např. v roce 2011 k 450. výročí jejího vydání.

Na s. 136 se horní čtyři výřezy vojenských map Slezska nevztahují k Pruskému Slezsku a tedy k Euroregionu Glacensis, nýbrž k Rakouskému Slezsku, a tím nikoliv k Euroregionu Glacensis, nýbrž k sousednímu Euroregionu Praděd, přičemž výše zmíněná obec Bílá Voda není na žádném výřezu zachycena.

Přínosem publikace je, že autor věnoval na s. 137 a 138 krátkou kapitolu zaniklé rybníční krajině, ovšem pouze té na Pardubicku. Přitom na polské straně euroregionu existovala v údolí dolního toku Bystrzyca do 18. století rovněž rybníční soustava, i když menšího významu než na Pardubicku. Svým okrajem v okolí vsí Śmiałowice, Wierzbna a Bagieniec (dříve německy příznačně Teichenau) zasahovala na území nynějšího Euroregionu Glacensis.

Na s. 139 je ve druhém odstavci české verze textu dvakrát, ale pokaždé jinak, uveden Kamieniec Żąbkowicki, přičemž správně je pouze forma, vyjádřená jako družá. Na Stichově rukopisné mapě celních stanic, která je na s. 143 ve výřezu s částmi Broumovska, Orlických hor a Kladského hrabství reprodukována, byla původně uvedena jména všech dotčených míst, ale vlivem výrazného opotřebení jsou mnohé údaje v současné době zčásti nebo zcela nečitelné. Mapa čeká již několik desetiletí na náročnou odbornou opravu.

V soupisu literatury na s. 144 chybějí některé důležité publikace k vývoji kartografické tvorby na území Euroregionu Glacensis, např. publikace Tomáše Grima k rukopisné Klauďánově mapě Čech z roku 2013 a německé publikace z konce 20. a počátku 21. století, hlavně Manfreda Spaty, vydávané u příležitosti výstav starých map Slezska nebo Kladska v Německu a v polských městech Świdnica, Kłodzko a Dzierżoniów, nebo samostatně. Některé z těchto publikací vyšly dvojjazyčně v němčině a polštině. Tato skutečnost se odráží ve zčásti neaktuálním doprovodném textu k reprodukovaným mapám.

V knize není vysvětleno, proč mapové ukázky v časové řadě končí (kromě pro vývoj kartografické tvorby popisovaného území jedné nepodstatné mapy malého měřítka se zobrazením Kladska z *Ottova slovníku naučného* z roku 1924) již v 70. letech 19. století. Právě od této doby v důsledku rychle se rozvíjejícího průmyslu a dopravní infrastruktury, hlavně železnic, začínaly vycházet na obou stranách nynějšího česko-polského pohraničí v hojném počtu kvalitní mapy a plány měst pro potřebu turistů, veřejné správy, školství, vojenství, hospodářských odvětví apod., které jsou v publikaci zcela opomenuty a mohly by její obsah, co se týká Euroregionu Glacensis, zpestřit a zkvalitnit, a to třeba i místo velkého počtu ukázek celkových map Evropy a Čech.

Nepochopením vymezeného území Euroregionu Glacensis prezentuje autor textu v samostatných výřezích z Vischerovy mapy Moravy veduty Olomouce a Brna

(s. 104), přičemž existuje mnoho jiných starých vedut měst z předmětného území, které nejsou zmíněny ani v textu, natož reprodukovány; např. při cestě hraběte Ottheinricha z Neuburgu an der Donau přes Nový Bydžov, Jaroměř, Náchod a Kłodzko do Krakova a zpět v letech 1536–1537 byly nakresleny mj. barevné veduty uvedených sídel na území Euroregionu Glacensis, které jsou většinou považovány za vůbec nejstarší veduty navštívených měst s mnoha zakreslenými a odjinud neznámými detaily. Zajímavý letecký snímek vojenské pevnosti Srebrnej Góry na s. 82 má několik mapových předchůdců již z 18. století, které také nejsou zmíněny ani reprodukovány, stejně tak chybějí ukázky starých plánů nejdůležitějších vojenských pevností na obou stranách hranice – Josefova, Hradce Králové, Kłodzka a Świdnice.

Přes uvedené četné nedostatky, způsobené autorem doprovodného textu k mapám, je však potřebné ocenit snahu Euroregionu Pomezí Čech, Moravy a Kladska – Euroregionu Glacensis v Rychnově nad Kněžnou, že vydal publikaci se starými mapami svého území, které doplňují atraktivní aktuální fotografie přírodních a historických zajímavostí. Nedostatky lze odstranit při případném aktualizovaném vydání této knihy.

Günter Fiedler

Graffiti a street art v historických i současných krajinách

Graffiti a street art jsou pojmy, s nimiž se setkáváme spíše v současných krajinách. Literatura k tomuto tématu je početná včetně odkazů na internetu. Vyskytovaly se určité formy graffiti a street artu, označovaného také jako post-graffiti, již v minulosti? Za graffiti je považován neoficiální výtvarný projev ve veřejném prostoru, ztvárněný rytím, psaním, malbou či dalšími technikami; v tomto smyslu skutečně provází společnost již od pravěku a starověku, především v prostoru lidských sídel, později zejména v městském osídlení. Naopak první výrazné známky street artu se objevily v New Yorku teprve od 60. let 20. století. Street art se postupně vyvíjel a proměňoval ve svébytný pouliční, ale i internetový umělecký směr; jeho historie ve smyslu, jak ho klasifikují odborníci, je tedy velmi mladá.

Graffiti a street art zprostředkovávají často kritické myšlenky, názory, pocity a dojmy svých tvůrců. Je možné nahlížet na ně z hlediska jejich obsahu, který odráží subjektivní i obecné myšlení tehdejších obyvatel a jejich mentalitu. Zároveň lze z pohledu historické geografie vnímat oba jevy jako krajinotvorný prvek, vytvořený člověkem na určitém konkrétním místě, v určitém čase a situacích. Graffiti s tisíciletou historií, street art s více než půlstoletí dlouhou tradicí. Při bližším pohledu je přesto možné nalézat doklady o specifických projevech street artu i v dobách starších, např. v podobě drobného umění, plastik či vyobrazení, doplňujících dobovou architekturu a umělecká díla, často nad rámec jejich ideového obsahu a formy.

K tematice graffiti a street artu mě v poslední době zaujaly tři následující práce, zabývající se těmito fenomény v moderním světě i v minulosti.¹ Každá z nich uchopila téma odlišným způsobem, každá podává vlastní pohled a výběr konkrétních příkladů.

Historische Graffiti als Quellen. Methoden und Perspektiven eines jungen Forschungsbereichs, hg. Polly Lohmann, Stuttgart, Franz Steiner Verlag 2018, 330 s. ISBN 978-3-515-12204-7. Publikace představuje významný příspěvek do mozaiky výzkumu historických graffiti, faktografický i metodologický. Je souborem třínácti studií, vzešlých ze stejnojmenné konference, konané 20.–22. dubna 2017 v Institutu klasické archeologie univerzity v Mnichově (Institut für Klassische Archäologie der Ludwig-Maximilians-Universität München). K vydání ji připravila Polly Lohmann z univerzity v Heidelbergu, která zároveň zpracovala úvodní kapitolu a jeden z textů k problematice graffiti v Pompejích. Jednotlivé příspěvky či spíše svou povahou analytické sondy

jsou věnovány převážně graffiti antiky a středověku, méně obdobím mladším, ranému novověku a 20. století. Zastřešuje je precizní teoreticko-metodologická studie editorky k problematice historických graffiti jako projevu lidských individualit ve společnosti, představujících jejich myšlení, názory a osudy.²

Anna WACLAWEK, Graffiti and Street Art, London, Thames & Hudson 2011, 208 s. ISBN 978-0-500-20407-8. Obrazově bohatě vybavená kniha mapuje počátky současného street artu ve smyslu post-graffiti. Autorka zpracovala téma na základě vlastního rozsáhlého výzkumu se širokým záběrem v městských lokalitách napříč kontinenty. Zamýšlí se nad otázkami, proč se graffiti změnilo na pouliční výtvarnou kulturu – street art (post-graffiti) – a sleduje toto téma nejen z výtvarného hlediska, ale jako součást městského prostředí. Hodnotí také vnímání a reflexi street artu současnou společností od jeho popularity a adorování přes vášnivé debaty až k naprostému odmítání a zavržení ve smyslu znehodnocení životního prostoru. Domnívá se, že je třeba věnovat to-

¹ K problematice umění v krajině se vztahuje nedávná práce Radoslavy SCHMELZEROVÉ – Dagmar ŠUBRTOVÉ – Radka MIKULÁŠE, *Současná umělecká díla v krajině*. Průvodce, Praha 2014.

² Podrobnou recenzi E. Semotanové srov. Český časopis historický 117, 2019, s. 793–797.

muto fenoménu intenzivní pozornost. Odlišnost graffiti, které se stále v krajině vyskytuje, od street artu jako specifického uměleckého projevu, je rovněž jedním z řešených problémů. Anna Waclawek odděluje dějiny umění od vznikajících dějin vizuálního umění, za něž street art považuje; přesto podle jejího názoru nelze k oběma oborům / směrům přistupovat separátně. Práce obsahuje v pěti systémově členěných kapitolách soudobý pohled na street art v kontextu uměleckém, sociologickém a zčásti i krajinotvorném.

Rafael SCHACTER, *The World Atlas of Street Art and Graffiti*, London, Aurum Press 2017, 399 s. ISBN 978-1-78131-721-1. Schacterův atlas lze považovat za kroniku vývoje street artu, řazenou geograficky podle kontinentů a vybraných měst. Vzhledem k doprovodným textům lexikografické povahy je možné publikaci charakterizovat také jako výtvarně bohatě vypravený slovník nebo encyklopedii. Představuje šíření street artu, který se posléze stal globálním fenoménem a neoddelitelnou součástí městského života. Za jeho první projevy považuje autor nástěnné kresby v Latinské Americe z počátku

20. století a graffiti latinskoamerických zločineckých gangů v Los Angeles z 50. let 20. století. Tím se názorově odlišuje od obecně přijímaných názorů na začátek street artu v New Yorku v 60. letech, i když New York považuje za základní podnět k rozvoji tohoto pouličního umění. V úvodním slově John Fekner stručně charakterizoval podněty, směřující ke vzniku street artu a jeho současnou složitost a vzájemnou mezinárodní propojenost. V rámci jednotlivých hesel jsou pak představené nejvýznamnější osobnosti street artu, např. Esopo z New Yorku, Shepard Fairey z Los Angeles a další. Atlas zahrnuje šestnáct světových velkoměst, přičemž mezi středoevropské lokality není zařazeno kromě Berlína žádné městské sídlo. Amatérský anonymní street art zde není zohledněn.

Uvedené publikace jsou příklady prací, zabývajících se graffiti a street artem jako součástí převážně městských historických a posléze současných krajin. Jsou vybaveny vyobrazeními, citacemi literatury a obsáhlými rejstříky. Bylo by možné upozornit mnohá další zajímavá díla, která sledují vývoj, ztvárnění a myšlenkový obsah graffiti; je jím např. práce Fiony McDonald, *The Popular History of Graffiti: From the Ancient World to the Present* (New York, Skyhorse publishing 2013). Pro historickou geografii jsou bezpochyby inspirací k zamyšlení nad tím, jak se různé formy drobného umění ve městech i mimo ně, umění profesionálního i amatérského, vtiskly do městských krajin, staly se jejich nedílnou součástí a krajinotvorným prvkem, zda lze některé projevy považovat za vandalismus v krajině apod.

Eva Semotanová

OBSAH

STUDIE

MARTIN GOJDA – ONDŘEJ GOJDA

- Metody leteckého průzkumu pohřbených krajin: mapování archeologického dědictví v prostředí GIS 183
Methods of aerial prospection of buried landscapes. GIS-based mapping of archaeological heritage

DUŠAN CENDELÍN

- Klasifikace historických cest podle poloh zaniklých popravišť v krajině 207
Classification of historic paths according to the location of vanished execution sites in the landscape

PAVEL BOLINA – TOMÁŠ KLIMEK

- Problematika sítě starých cest na Zbraslavsku a zapomenutý most nad Lipenci 233
The issue of old paths in the Zbraslav region and a forgotten bridge over Lipence

JANA VOJTÍŠKOVÁ

- Královské věnné město Jaroměř a jeho panství v době předbělohorské (historickogeografické aspekty problematiky) 239
The royal town of Jaroměř and its demesne during the period before the battle of White Mountain (historic and geographic aspects of the issue)

EVA SEMOTANOVÁ

- Vnímání krajiny východočeských královských věnných měst v Ottových Čechách 263
The landscape of East-Bohemian royal dowry towns in Otto's Bohemia

TOMÁŠ KORBEL

- Prameny historické geografie jako zdroj pro výzkum lokálních míst paměti
na příkladu hory Heidelberg / Žalý v Krkonoších 293
*Sources of historical geography as a source for research of local places
of memory on the example of Heidelberg / Žalý in the Giant Mountains*

VÁCLAV MATOUŠEK

- Hlásná Třebaň je krásná... Příspěvek k poznání počátků meziválečných vilo-
-chatových rekreačních kolonií v Hlásné a Zadní Třebani a v Letech 323
*Hlásná Třebaň is beautiful... An essay introducing the commencement
of inter-war villa and cottage settlements in Hlásná and Zadní Třebaň
and in Lety*

RECENZE A ZPRÁVY

- Eva SEMOTANOVÁ – Pavel CHROMÝ – Zdeněk KUČERA, Historická
geografie. Tradice a modernita, Praha 2018 359
Jiří Kupka

- Aleš VYSKOČIL – Zbyněk SVITÁK, Křenová – příběh brněnské ulice,
Brno 2018 361
Bohumír Smutný

- Jana MATUŠOVÁ – Irena ŠVEHLOVÁ, Historie názvoslovných komisí.
100 let zpracování geografických jmen na území dnešní České republiky,
Praha 2018 364
Robert Šimůnek

- Zdeněk KUČERA – Josef LUKÁŠEK, Historický atlas Euroregionu
Glacensis / Atlas historyczny Euroregionu Glacensis, Rychnov nad Kněžnou
2019 365
Günter Fiedler

Graffiti a street art v historických i současných krajinách

- Historische Graffiti als Quellen. Methoden und Perspektiven eines jungen
Forschungsbereichs, hg. Polly Lohmann, Stuttgart 2018 371
Eva Semotanová

Anna WACŁAWEK, Graffiti and Street Art, London 2011	371
<i>Eva Semotanová</i>	
Rafael SCHACTER, The World Atlas of Street Art and Graffiti, London 2017	372
<i>Eva Semotanová</i>	

POKYNY PRO AUTORY

Otištěním svého příspěvku (studie, recenze, zprávy, diskusního příspěvku) v časopisu Historická geografie dává autor souhlas rovněž k jeho elektronické publikaci.

Metadata a texty budou zpřístupněny

- a) na internetových stránkách projektu Digitální knihovny AV ČR (<http://www.lib.cas.cz/cs/digitalni-knihovna-av-cr>). Digitalizované plnotextové dokumenty, podléhající ochranné lhůtě autorského zákona, jsou dostupné pouze v Knihovně Akademie věd ČR
- b) na internetové stránce Historického ústavu AV ČR v ikoně Nakladatelství ve formátu pdf, a to od ročníku 2012 vždy po uplynutí 1,5 roku od vydání příslušného čísla
- c) recenze a anotace budou od ročníku 2012 zasílány v elektronické podobě na internetový portál recensio.net
<http://www.recensio.net/front-page>

Reprodukční práva k obrazovým přílohám se řídí ustanoveními v „Licenční nakladatelské smlouvě“.

- Žádáme autory, aby dodržovali následující pravidla citačního úzu:
 - Citace monografií podle vzoru: Adolf KUBEŠ, Dějepis města Třebíče, Třebíč 1874; v případě dvou a více autorů podle vzoru: Rudolf FÍŠER – Libor TEPLÝ – Emanuel RANNÝ, Třebíč. Město a čas, Třebíč 1996. Titul a podtitul(y) je vhodné oddělovat tečkou.
 - Citace časopiseckých článků podle vzoru: Pavel ŠTĚPÁN, K výskytu označení barev v místních a pomístních jménech v Čechách, Acta onomastica 43, 2002, s. 101–115.
 - Citace článků ve sbornících podle vzoru: Jiří DVOŘÁK, K metodologii sociální historiografie v díle doc. dr. Milana Krýdla (1941–1991), in: Studie k sociálním dějinám 8, red. Jana Macháčová – Jiří Matějček, Opava 2001, s. 92–100 (analogicky i v případě cizojazyčných sborníků – po názvu článku následuje „in:“, poté název sborníku, jeho editoři (hg./ed.), místo a rok vydání, a stránky citované studie).
 - Pro opakované citace je zaveden tento systém: první citace titulu v plném znění (např. Adolf KUBEŠ, Dějepis města Třebíče, Třebíč 1874), druhá a další zkrácené podle vzoru: A. KUBEŠ, Dějepis (jako pozn. ...) – tj. odkaz na poznámku s plnou citací.

- Žádáme současně autory, aby ke svému příspěvku připojili:
 - Resumé (v rozsahu 1 normostrana)
 - Abstrakt (v rozsahu 5 – 8 řádků)
 - Klíčová slova (4 – 8)
- Studie nabídnuté k otištění v Historické geografii je možno zasílat na adresu redakce (simunek@hiu.cas.cz).

Historická geografie 45/2. Výkonný redaktor Robert Šimůnek. – Praha: Historický ústav, 2019. – 204 s. (Historická geografie, ISSN 0323–0988). Technická redakce: Petr Čížek. Grafická úprava obrazových a mapových příloh: Daniel Čížek. Překlady resumé: Mgr. Eva Vybíralová a autoři.

Hlavní distributor Kosmas.cz, Lublaňská 34, 120 00 Praha 2 (www.kosmas.cz).
Jednotlivá čísla lze zakoupit rovněž v internetovém obchodě vydavatele: <http://obchod.hiu.cas.cz> nebo v prodejnách Knihkupectví Academia (Václavské náměstí 34, Na Florenci 3, Národní 7, vše 110 00 Praha 1; www.academia.cz; www.academiabooks.com).
Distribution rights in all remaining areas: Kubon and Sagner, Postfach 340108, D-80328 München, Germany, fax: 089/54218218.

Historická geografie vychází dvakrát ročně / Historical Geography is published twice a year.

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS, AMERICA: HISTORY AND LIFE